

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԱՌՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ե Ր Զ Ն Կ Ա

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2005

ՀՏԴ 941(479,25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Ս 887

Ստեփանյան, Գ. Ն.

Ս 887 Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը)/Պ. Հ. Հովհաննիսյանի և Ա. Գ. Տեր-Ստեփանյանի խմբագրությամբ.— Եր., Երևանի Համալս. Հրատ., 2005, 680 էջ + 46 էջ ներդիր + 1 քարտեզ:

Գիրքը նվիրված է պատմական Հայաստանի ամենանշանավոր բնակավայրերից մեկի՝ Երզնկայի (Երիզա), ավելի քան երեքհազարամյա պատմությանը: Աղբյուրագիտական հարուստ հենքի վրա ներկայացված են Հայասայի, Երվանդունիների, Արտաշեսյանների, Արշակունիների, Բագրատունիների, ինչպես նաև արաբական, բյուզանդական, սելջուկյան, մոնղոլական ու թուրքական տիրապետությունների ժամանակաշրջանների Երզնկա քաղաքի և Եկեղյաց գավառի պատմության հիմնական դրվագները: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Երզնկայի հայերի հավատալիքների, կենցաղին, սովորույթներին, բանահյուսությունը և մշակույթի պատմությունը վերաբերող հատվածները: Ներկայացված է նաև 1895 թ. և 1915–1916 թթ. Հայկական կոտորածների ժամանակ Երզնկայի հայոց ունեցած տուրքի դաժան հաշվետվությունը: Տրվում են ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում հանգրվան գտած մի քանի նշանավոր երզնկացիների կենսագրականները:

Կարող է օգտակար լինել հայագետներին, ինչպես նաև ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

0503020913

Ս 704(02)05 2005

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN-5,8084-0686-2

© Երևանի Համալսարանի Հրատ., 2005 թ.

© Գ. Ն. Ստեփանյան, 2005 թ.

**Գիրքը հրատարակվում է
ԳԱԼՈՒՍՏ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆ
հիմնարկության հովանավորությամբ**

Խմբագրությամբ՝

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ

Ա. Գ. ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ

*Նախորում եմ հորս՝ Երզնկացի Թարսի
ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ – մորս՝
ՈՍԿԵԳՅՈՒԼ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ
պայծառ հիշապատկիև*

ՅԵՂԻՆԱԿ

ՆԵՐԱԾ ՈՒԹՅՈՒՆ

Երզնկան հայ ժողովրդի հնագույն բնօրրաններից է, պատմական Հայաստանի այն նշանավոր բնակավայրերից, որտեղ Հեթանոսական դարերից մինչև 1915 թ. անընդմեջ ապրել են հայեր, սերնդեսերունդ փոխանցելով դարավոր ավանդույթները, որոնք շարունակվում են մինչև մեր օրերը՝ մայր հայրենիքում և սփյուռքում: Երզնկայի անմահույթյան, վերածննդի հուսադրիչ փաստը հանդիսացավ 1965 թ., Աշտարակի շրջանում Նոր Երզնկա ավանի հիմնադրումը:

Այժմ գիտական միջավայրում ընդունված ճշմարտություն է, որ դեռևս երեք հազարամյակ առաջ Հայասա երկիրը եղել է հայ ժողովրդի բնօրրանը, իսկ վերջինիս կենտրոնը եղել է Եկեղյաց գավառը, այսինքն՝ այժմյան Երզնկայի դաշտավայրը:

Երզնկան եղել է նաև հայ էթնոսի մյուս բաղկացուցիչ մասը կազմող արմենների նախնական բնակավայրը: Այս տեսակետը միշտ էլ հետաքրքրել է գիտական աշխարհին և այժմ էլ հանդիսանում է կարևոր ազդակ՝ հայ ժողովրդի ծագման հարցերով զբաղվող պատմաբանների համար:

Երզնկան Ուրարտական թագավորության ժամանակաշրջանում պահել է քաղաքական, մշակութային կենտրոնի դերը, ինչպես ցույց տվեցին վերջին տասնամյակներում Երզնկայից ոչ հեռու գտնվող Ալթըն թեպե ամրոցում կատարված պեղումները:

Իր աշխարհագրական դիրքի, բարեխառն կլիմայի շնորհիվ է, որ Երզնկան քաղաքական, կրոնական կենտրոն է եղել նաև հայկական պետականության ծաղկման դարերից՝ Արտաշեսյան հարստության և Արշակունիների թագավորության ողջ շրջանում: Բավական է հիշել, որ այնտեղ են եղել Հեթանոսական կրոնական կենտրոնները, Անահիտի փառահեղ տաճարները, որոնց շրջապատում հատկապես Նավասարդյան տոնախմբությունների օրերին եկել են Հայաստանի տարբեր կողմերից բազմահազար մարդիկ ու մասնակցել հանդիսությունների, ժողովրդական խաղերի ու զվարճությունների:

Երզնկան մտավոր ու կրոնական կենտրոնի իր դերը պահել է նաև քրիստոնեության արչալույսին: Հեթանոսական տաճարների տեղը կառուցվել են քրիստոնեական եկեղեցիներ, վանքեր, որոնք եղել են կրթական, մշակութային կենտրոններ: Ըստ ավանդության Գրիգոր

Լուսավորիչն իր կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել Երզնկայի մոտակայքում գտնվող Մանյա այրում:

Հետագա դարերում Երզնկան շարունակում է հայ ժողովրդի տնտեսական ու հոգևոր կյանքում կատարել նշանակալից դեր: Քաղաքում ու նրա շրջակայքում գործող տասնյակ վանքերում կրթություն են ստացել հայ մշակույթի շատ գործիչներ, որոնց թվում՝ միջնադարյան գրականությունն այնպիսի ականավոր ներկայացուցիչներ, ինչպես Հովհաննես Երզնկացին, Կոստանդին Երզնկացին, երաժիշտներ, ծաղկողներ և այլն:

Երզնկայի վանքերում գրվել ու նկարագրվել են հարյուրավոր ձեռագրեր: Դրանցից երկու հարյուրից ավելին հասել են մեր օրերը: Անհնարին է ենթադրել, թե որքան էլ ոչնչացել է ժամանակի ընթացքում՝ տևական թայանի, հրդեհների ու ավերածությունների հետևանքով:

Լինելով առևտրաշահ կենտրոն և գտնվելով Արևելքի ու Արևմուտքի նշանավոր մայրուղիների խաչմերուկում, քաղաքը նշանակալից դեր է կատարել միջազգային առևտրի զարգացման գործում: Երզնկացի վաճառականներն առևտրական լայն գործառնությունների մեջ են եղել եվրոպական պետությունների հետ, իսկ նրանցից մեկը՝ Մարտիրոս Երզնկացին, փորձել է նավարկել Ատլանտյան ու Խաղաղ օվկիանոսներով:

Երզնկան դեռևս միջին դարերից գրավել է օտար ճանապարհորդների ուշադրությունը: Արաբ, Փրանսիացի, իտալացի և այլ բազմաթիվ ճանապարհորդներ իրենց ուղեգրություններում հիացմունքով են խոսել քաղաքի մասին, կանգ առնելով մասնավորապես նրա նուրբ մանածագործության, պղնձագործության և այլ արհեստների վրա: Նրանք հատուկ ուշադրություն են դարձրել հայերի ազգային նկարագրի, հյուրասիրական սովորույթների, աշխատասիրության վրա:

Մինչև թուրք-թաթարական արշավանքների սկիզբը քաղաքն ու շրջակա գյուղերը եղել են զուտ հայաբնակ, ապրել են տոհմիկ հայ կենցաղով: Հետագայում թուրքական տարրն աստիճանաբար աճել է, փոխել բնակչության ազգային հարաբերակցությունը, սակայն մինչև վերջ էլ բազմաթիվ գյուղեր մնացել են հայաբնակ, իսկ բուն քաղաքում մեծամասնություն են կազմել հայերը:

Տիրապետող տարրի տևական հալածանքն ու ճնշումը, պարբերական երկրաշարժերը ստիպել են շատ երզնկացիների, հատկապես 16–17-րդ դարերից սկսած՝ հեռանալ պապենական վայրերից թե՛ անհատորեն և թե՛ զանգվածային գաղթի ճանապարհով:

Ինչպես գավառական այլ վայրերի, այնպես էլ Երզնկայի համար չարիք է եղել տղամարդկանց պանդխտությունը, որն աղետալի ծավալ է ընդունել 19-րդ դարի կեսերից: Զանգվածային գաղթը կատարվել է հիմնականում դեպի Կ. Պոլիս ու նրա շրջակայքը: Կա կարծիք, որ Աղրիանապոլսի, Ռոդոստոյի հայերի մի մասը դեռևս ջալալիների արշավանքների օրերին Երզնկայից գաղթած հայեր են:

Չնայած այս բոլորին, Երզնկան պատմական Հայաստանի այն կենտրոններից է, որտեղ հայերը մինչև 1915 թ. պահել են մայրենի լեզուն, ազգային նկարագիրը, կրոնը:

Հարատև ճնշումներից, գաղթներից ու պանդխտությունից խեղճացած, կիսաճորտական վիճակի հասած Երզնկայի հայությունը ինքնագիտակցության որոշ աշխուժացում է ապրել 1850–1860-ական թվականների ազգային զարթոնքի տարիներին, երբ ստեղծվել են կրթական, բարեգործական ընկերություններ, միություններ, բացվել են դպրոցներ ոչ միայն արական, այլև՝ աղջիկների համար, աշխուժացել է հասարակական կյանքը, կազմակերպվել են թատերական ներկայացումներ: Երզնկայում բեմադրել են պատմական Հայաստանի փառքը ցուցահանող իրադարձություններ. թագավորներ, իշխաններ, նախարարներ իրենց հայրենասիրական ճառերով ոգևորություն են առաջացրել Հայ երիտասարդության մեջ: Երզնկան գավառական քաղաքների մեջ միակն էր, որ անլուր զրկանքներով, անձնվեր աշխատանքով կառուցեց թատրոնի սեփական շենք՝ հարևան Կ. Պոլսի Կեսիկ փաշա թաղամասում գործող Հ. Վարդույանի «Օսմանյան թատրոնի»:

Ազգային զգացումների այդ պոռթկումը կասեցվեց 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: Օսմանյան կառավարությունն արգելեց հայկական դպրոցներում հայոց պատմության դասավանդումը, փակվեց թատրոնը, ընդհատվեց մշակութային ընկերությունների գործունեությունը: Սակայն ժողովուրդն արդեն այն չէր, ինչ կես դար առաջ: Գիտեր, որ ստրկական այն համակերպումը, որի մեջ իրեն պահում էին դարերից ի վեր տիրապետող տարրերը, երբեք էլ ի վերուստ սահմանված չէր: Ինչպես որ ազատագրվել էին թուրքական տիրապետության տակ գտնվող շատ ժողովուրդներ, այնպես էլ օրակարգի հարց էր հայ ժողովրդի անկախության ձեռքբերումը:

Այս գիտակցության արտահայտություններն էին ազատագրական այն խմորումները, հայդուկային ընդվզումները, որ նկատում ենք Երզնկայում 1890-ական թվականներից, ընդվզումներ, որոնց ամենափայլուն էջերն էր գրել ժողովրդական հերոս Գալուստ Արխանյանն իր խմբով:

Մեծ եղեռնի օրերին ամենից շատ տուժած վայրերից մեկը եղավ Երզնկան: Քաղաքի ու շրջակա գյուղերի ավելի քան 26.000 հայերից 22.000-ը զոհ գնաց կոտորածներին, մարտիրոսացավ ու խեղդվեց իր սիրած Եփրատի մեջ, քչերը հասան մինչև Դեր Ջոր, իրենց անմեղ արյունով ներկելու արաբական անապատները: Միանգամից ամա-
յացավ երբեմնի շեն ու ծաղկուն Երզնկան, հայերի ավերակ տների վրա բուեր վայեցին, կարիճներ, մողեսներ երևացին այն սենյակնե-
րում, որտեղ առաջ հարս ու աղջիկ, մատաղ երեխաներ իրենց կեն-
սախինդ ճովոդյունով մեր ժողովրդի հավերժությունն էին ազդարա-
րում:

Եղեռնից ազատված փոքրաթիվ երզնկացիները ցրվեցին աշխար-
հով մեկ: Մի մասը եկավ Հայաստան, մի մասն անցավ արտասահման՝
Բալկանյան երկրներ, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան
և այլն:

Թուրք ոճրագործները թալանեցին հայերի անթիվ հարստույթյու-
նը, գրավեցին նրանց տները, այգիները, խանութները:

Բայց չվայելեցին: Նախախնամությունը պատժեց նրանց. 1939 թ.
դեկտեմբերի 27-ի երկրաշարժը այնպիսի ուժգնություն ցնցեց քա-
ղաքը, որ այն վերածեց ավերակույտերի: Ու այժմ չկա Երզնկան գեթ
անցյալի տեղում, որտեղ անտառներ են գոյացել: Իսկ երկաթուղու
երկայնքով բարձրացող մի քանի նոր թաղամասեր պահում են Եր-
զինջան անունը:

Պատմական Հայաստանի շատ քաղաքների, գավառների վերապ-
րող հայերը, մեծ մասամբ ԱՄՆ-ում ապրողներ, ստեղծել են հայ-
րենակցական միություններ, որոնց հիմնական խնդիրներից մեկն էլ
եղել է արդեն պատմության գիրկն անցած հարազատ քաղաքի
պատմության շարադրումն ու լույս ընծայումը:

Նման աշխատություններ են հրատարակել կեսարացիները, եվդո-
կացիները, ակնցիները, խարբերդցիները, մարաշցիները, սեբաստա-
ցիները, վանեցիները, մալաթիացիները, ամասիացիները, կարնեցի-
ները, արաբկիրցիները, պարտիզակցիները, թոմարգացիները, զեյ-
թունցիները, հաճրնցիները, աղանացիները, եղեսացիները և տասն-
յակ այլ քաղաքների վերապրող հայերը՝ միմյանց հետ մրցելով ավե-
լի ծավալուն, ավելի չքեղ մի հուշամատյան հրապարակ հանելու հա-
մար:

Երզնկայի պատմությունը գրելու ուղղությամբ նույնպես եղել են
փորձեր, որոնցից են.

1. Գալուստ Սյուրմենյան, Երզնկա, Կահիրե, 1947: Այս գիրքն ա-
ռաջին ծավալուն աշխատությունն է (510 էջ) Երզնկայի մասին: Պա-
րունակում է ժամանակակցի և ականատեսի վավերական տեղեկու-
թյուններ: Ուշագրավ են մասնավորապես տեղագրական, աշխարհա-

գրական, բուսական և կենդանական աշխարհին վերաբերող տեղեկությունները, որոնցից մեծապես օգտվել ենք ներկա աշխատությունն համապատասխան գլուխը շարադրելիս: Սյուրմենյանի գիրքն ուչագրավ տեղեկություններ է պարունակում նաև 19-րդ դարի հասարակական-քաղաքական կյանքի, ինչպես և Մեծ եղեռնի օրերի վերաբերյալ:

Այս բոլորով հանդերձ՝ նրա աշխատությունը չի հետապնդել գիտական նպատակ: Սյուրմենյանը, չլինելով պատմաբան, հին շրջանի մասին խոսում է շատ թուուցիկ, հազիվ 10–15 էջ: Անգամ 19-րդ դարի մտավոր վերելքը ներկայացրել է հարևանցիորեն: Դրա փոխարեն՝ նրա «Երզնկա» գրքում լայն տեղ է տրվել նորագույն պատմությունը, Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, պատերազմի տարիների դեպքերին, վերապրող երզնկացիների ճակատագրին և այլն: Գրքի զգալի մասը, մոտ 100 էջ, հեղինակի անձնական հիշողություններն են, նույնքան տեղ էլ հատկացված է այլ երզնկացիների հիշողություններին: Այս բոլորով հանդերձ, Սյուրմենյանի գիրքը որպես առաջին փորձ արժանի է ուչադրություն և օգտակար՝ Երզնկայի պատմության հետագա հետազոտողների համար:

2. Հարություն Քյուրտյան, Երիզա և Եկեղյաց գավառ, հատ. Ա, Վենետիկ, 1953: Հեղինակը, լինելով ճանաչված պատմաբան, Երզնկայի հնագույն շրջանի պատմությունը գրել է գիտական խորությամբ, քննական սկզբունքով: Քյուրտյանի գրքի Ա հատորն ընդգրկում է մինչև 14-րդ դարը: Թե հանգուցյալ պատմաբանի հաջորդ հատորներն ինչ ընդգրկում պիտի ունենային, գրվե՞լ են թե ոչ, մեզ հայտնի չէ: Մեզ հետ ունեցած անձնական գրույցի ժամանակ նա ասել է, թե ամբողջ աշխատությունը բաղկացած է լինելու հինգ հատորից, թե արդեն տպագրություն համար պատրաստ է Բ հատորը: Քյուրտյանի գրքից մեծապես օգտվել ենք մասնավորապես Երզնկայի մատենագրական դպրոցին վերաբերող գլուխները շարադրելիս, քանի որ նա օգտագործել է աշխարհի տարբեր վայրերում պահվող հայերեն բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք անմատչելի են եղել մեզ:

3. Գուրգեն Տեր-Վարդանյան, Երզնկա-Վամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր, Երուսաղեմ, 1968: Վերնագրից էլ երևում է, որ այս գիրքն այլ նպատակ է հետապնդում և ամենևին չի կարող փոխարինել Երզնկայի պատմությունը: Ավելի քան 310 էջից բաղկացած գրքի կեսը հատկացված է Երզնկա-Վամախ գավառաբարբառի քննությունն ու Երզնկա-Վամախ գավառաբարբառի բառարանին, մյուս կեսը՝ ազգագրական բնույթ ունի. հեղինակը հուշերի ձևով

խոսում է կաղանդի, ծնունդի, բարեկենդանի, ծաղկագարդի, գատիկի, վարդավառի և այլ տոների մասին, նաև հարսանեկան սովորությունների: Մեր աշխատությունն արթնեցրեց գլուխներում օգտվել ենք Գ. Տեր-Վարդանյանի այս արժեքավոր աշխատությունից:

4. Գառնիկ Ստեփանյան, Մղձավանջային օրեր, Երևան, 1945, Բ տպագրություն՝ Բեյրութ, 1952: Հուշագրական այս երկասիրությունը, որտեղ պատմվում է երգնկացի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանի (Թարգի Սաչիկ) արկածային կյանքը, պատմագրական գործ է, բայց պարունակում է վավերական ուշագրավ փաստեր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների, Մեծ եղեռնի օրերի և ետպատերազմյան Երգնկայի վիճակի մասին. վերցրել ենք որոշ հատվածներ որպես ակնատեսի վկայություններ:

5. Գ. Մ. Կոստանդյան, Երգնկայի բարբառը, Երևան, 1979: Երգնկայի բարբառի գիտական ամենաընդարձակ հետազոտությունն է: Օգտագործել ենք Երգնկայի բանահյուսությունն ու բարբառին վերաբերող գլուխներում:

Այս է մեզ Հայտնի այն գրականությունը, որ լույս է տեսել Երգնկայի մասին: Ինչպես տեսնում ենք, մինչև այժմ չունենք սկզբից մինչև մեր օրերն ընդգրկող Երգնկայի ամբողջական պատմությունը, մի բան, որ ունեն պատմական Հայաստանի համարյա բոլոր նշանավոր քաղաքներն ու գավառները:

Այս բացն է, որ ուզում ենք լրացնել սույն աշխատությամբ, խրթան ունենալով ամենից առաջ հայրենասիրական մեր պարտքի գիտակցությունը, նաև երկար տարիների բանասիրական աշխատանքի փորձն ու կուտակած փաստական նյութը:

Ի՞նչ գրականություն ենք օգտագործել:

Երգնկայի պատմության հետ կապված քաղաքական դեպքերի համար առաջին հերթին օգտագործել ենք հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող հիմնական գրքերը՝ Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» երեք հատորները (Վենետիկ, 1784–1786), Մ. Օրմանյանի «Ազգապատմի» երեք հատորները (հատ. Ա–Գ, Կ. Պոլիս, 1912, 1913, Երուսաղեմ, 1927), Ա. Գարագաշյանի «Քննական պատմություն հայոց» քառահատոր աշխատությունը (Թիֆլիս, 1895), Լեոյի «Հայոց պատմության» երեք հատորները (հատ. Ա–Գ, Թիֆլիս, 1917, Երևան, 1946, 1947), Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատոր հետազոտությունը (հատ. Ա, 1944, հատ. Բ, 1957, 1960, հատ. Գ, 1952, 2–րդ հրատ., Երևան, 1977–1978), Հայաստանի ԽՍՀ ԳԱ հրատարակությամբ լույս տեսած «Հայ ժողովրդի պատմության» ութհատորյակը, ինչպես նաև տասնյակ այլ պատմագրական աշխատություններ:

Անմիջապես Երզնկայի պատմությունն հետ կապված հարցերի համար դիմել ենք սկզբնաղբյուրներին: Նայել ենք մեր բոլոր պատմիչների գործերը (Մովսես Նորենացի, Ազաթանգեղոս, Կորյուն, Փավստոս Բուզանդ, Սեբեոս, Ղազար Փարպեցի, Մատթեոս Ուհայեցի, Թովմա Արծրունի, Ասողիկ, Արիստակես Լաստիվերցի, Թովմա Մեծոփեցի, Գրիգոր Դարանաղցի և այլն), վերցրել Երզնկայի հետ կապված նյութերը, հիշատակությունները:

Թերթել ենք ժամանակի պարբերական մամուլը, որքան հնարավոր է եղել: Օգտակար նյութեր ենք քաղել «Հանդես ամսօրյա», «Բազմավեպ», «Մասիս», «Արևելյան մամուլ» և այլ պարբերականներից, նոր չըջանից՝ «Հայաստանի կոչնակ», «Անահիտ», «Լրաբեր», «Արև», «Ապագա», «Պայքար» և այլ տասնյակ ամսագրերից ու թերթերից, որոնցում տպագրված են վերապրող երզնկացիների հուշերը, մանր հետազոտություններ:

Մեր աշխատությունը համար նյութեր ենք քաղել արխիվային փաստաթղթերից, մասնավորապես Չարենցի անվան Գրականություն և արվեստի թանգարանում պահվող Թ. Ազատյանի բազմահարուստ արխիվից:

Ձեռքի տակ ունեցել ենք մեր հոր՝ Թարգի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանի ձեռագիր երկու ստվար տետրերը, գրի առնված 1949 թ., Երեվանում: Դրանք պարունակում են ոչ միայն Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի պատմությունը, այլև Երզնկայի կենցաղի, սովորությունների, կրթական ու հասարակական կյանքին վերաբերող արժեքավոր տեղեկություններ, բանահյուսական նյութեր՝ հեքիաթներ, առածներ, սրամիտ մանրաղեպեր՝ կապված հայ-քրդական փոխհարաբերությունների հետ: Հաճախ ենք դիմել Թարգի Սաչիկի այդ հիշողություններին:

Երզնկացի բազմաթիվ ընտանիքների վերաբերյալ տեղեկություններ ենք վերցրել այլ ընտանիքների վերապրող ներկայացուցիչներից կամ նրանց ժառանգներից, որոնք ապրում են Հայաստանում, մի քանիսն էլ արտասահմանում: Այդ ընտանիքներից են՝ Մոմճոնք, Հայրունիները, Գասպարյանները, Սեհայանները, Սանջյանները, Աղալյանները, Սյուրմենյանները, Երզնկյանները և այլն:

Սույն աշխատությունը պատրաստման գործում մեզ օժանդակել է մեր կրտսեր որդին՝ Արմեն Տեր-Ստեփանյանը, որն աշխատում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և քաջ տեղյակ է Երզնկայի մատենագրական դպրոցին: Նա տպագիր և անտիպ հիշատակարաններից քաղել է նյութեր՝ Երզնկայի վանքերում աշխատած գրիչների, ծաղկողների, մանրանկարիչների մասին: Դրանց մի մասը տեղ չի գտել անգամ Հ. Քյուրտյանի մանրակրկիտ հետազոտությունում:

Հակառակ մեր թափած ջանքերին, չենք կարողացել հաղթահարել ժողովրդական բանահյուսությունից բնագավառը: Վանի, Ակնի, Զեյ-թունի և այլ վայրերի անգիր բանահյուսությունը հարյուր տարուց ի վեր ուսումնասիրվել և հրատարակվել է:

Երզնկան դարմանալիորեն մոռացություն է մատնվել: «Ազգագրական հանդեսի» տասնյակ հատորներում, «Քյուրակն» և այլ բանահյուսական հակում ունեցող պարբերականներում աննշան բեկորներ միայն կան Երզնկայի ժողովրդական բանահյուսությունից: Բայց չէ՞ որ այս քաղաքն էլ ունեցել է իր հեքիաթասացները, գուսանները, այստեղ էլ հայ մայրը օրոր է ասել մանկիկին, ճանապարհ գցել պանդուխտ որդուն՝ տրտմաթախիժ երգերով, հանդում ու աշխատանքի վայրում հնչեցրել իր հորովելը:

Ոչ ոք չի փորձել հավաքել և հրատարակել դրանք:

Կարծեք այս բացը լրացնելու փորձեր են Ամերիկայի «Երզնկացիների հայրենակցական միություն» եռանդուն գործիչներից Ա. Ազնավուրյանի «Հեքիաթներ, զվարճալիքներ» գիրքը (Միչիգան, 1971) և Թարգի Ուաչիկի վերևում հիշատակված ձեռագիր գրառումները, որոնցում գտնում ենք բավականաչափ նյութեր: Դժբախտաբար երկուսն էլ վերապատմել են և ոչ թե գրի առել ժողովրդական խոսվածքը, մի բան, որ զեղչում է պատմվող հեքիաթի կամ մանրապատմի բանահյուսական արժեքը:

Վերցրել ենք «Քյուրակնում» և այլ ամսագրերում տպագրված մի քանի բեկոր, որոնք օգտագործվել են նաև Գ. Տեր-Վարդանյանի վերոհիշյալ գրքում:

Անշահախնդիր եռանդով ու նվիրվածությամբ ենք ձեռնարկել այս գրքի ստեղծմանը և հասցրել վախճանին: Այն ամբողջ ժամանակ, որ գրադվել ենք նրա շարադրանքով, երևակայությամբ չըջել ենք մեր հայրենիքի կախարդական լեռներում ու ձորերում, պաղ աղբյուրների մոտ հանգստացել, ըմբոշխնել Եփրատի ափերում ընկած այգիների բույրը, վերապրել մեր մանկություն օրերի անջնջլի տպավորությունները, ահասարսուռ դեպքերը:

Բազմահազար երզնկացիներ զոհ դառնալով Մեծ եղեռնին, այնպես էլ չունեցան իրենց գերեզմանը, չիրմաքարը: Մեր այս համեստ աշխատությունը թող լինի շիրմաքար-մատյան, որի յուրաքանչյուր թերթը պիտի պատմի ապագա սերունդներին Հայկական հնօրյա մի քաղաքի անցյալի փառքի ու ողբերգությունից դրվագները, կոտորածների, նաև հերոսական ոգորումների ու սխրանքների մասին:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԵՐԶՆԿԱՆ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

1. ԵՐԶՆԿԱ ԱՆՎԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Տեղանունների ստուգաբանությունը քիչ է զբաղեցրել գիտնականներին, և դա այն պատճառով, որ անհնար է աշխարհի տարբեր քաղաքների, բնակավայրերի ճնշող մասի անվան գիտական բացատրությունը տալ: Ստուգաբանվում են միայն այն տեղանունները, որոնք տվյալ ժողովրդի լեզվական իմաստավորումով հեշտ ըմբռնելի են, ինչպես հայերեն ազարակ բառից առաջացած Ազրակ տեղանունը, կամ եթե այս կամ այն պատմական անձնավորության անվան հետ է կապվում վայրի, տեղի անունը՝ Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Կոստանդնուպոլիս և այլն: Բայց սրանք աննշան թիվ են կազմում. մեծ մասի ծագումն անհնար է որոշել, ինչպես՝ Անի, Բջնի, Երիզա, Երևան: Ժողովուրդը նրանցից յուրաքանչյուրին տվել է միամիտ բացատրություն, որոնք ամենևին գիտական հիմք չունեն: Ասենք Երևան տեղանունը մարդիկ կապել են երևալ հայերեն բառի հետ, մինչդեռ վերջին տարիներին միայն պարզվեց, որ այն ուրարտական էրբբունի անունն է, թե էրբբունի էլ ի՞նչ է նշանակել, ոչ ոք չի կարող ասել: Գուցե շատ ավելի հին մի անվան կամ բառի հնչյունափոխված ձևն է:

Այս դժվարության պատճառով է, որ հայագետներից և ոչ մեկը գոհացուցիչ արդյունքի չի հասել պատմական Հայաստանի հարյուրավոր տեղանունների ստուգաբանման գործում:

Գերմանացի նշանավոր հայագետ Հ. Հյուբշմանը տպագրել է «Հին Հայոց տեղվո անունները» արժեքավոր աշխատությունը, սակայն նա այստեղ շատ ավելի խոսել է հայկական տեղանունների վկայությունների մասին, այսինքն՝ թե որ տեղանունը, որ պատմիչի մոտ ինչպես է հիշատակվել, որ գավառում է գտնվում, քան թե փորձել է ստուգա-

բանել: Պրոֆ. Հ. Աճառյանը տասնամյակներ առաջ ձեռնարկել էր Անձնանունների և տեղանունների բառարանների պատրաստմանը: Առաջինն ավարտեց և հրատարակեց հինգ հատորներով, Տեղանունների բառարանի վրա այնպես էլ ժամանակ չգտնվեց: Մեր այն հարցին, թե ինչու է թերի թողնում այդ օգտակար գործը, հարգելի ուսուցչապետը պատասխանել է. «Գիտությունը կեղծիք չի սիրում. անհնար է գիտական բացատրություն տալ այն տեղանուններին, որոնք գալիս են դարերի խորքից և ժամանակի ընթացքում կրել են հնչյունաբանական ու իմաստային փոփոխություններ»:

Այս բոլորից հետո, բնական է, որ մենք էլ որոշակի բան չպիտի կարողանանք ասել Եկեղյաց գավառ և Երզնկա անունների ծագման մասին: Սակայն քանի որ այդ անունների վերաբերյալ եղել են կարծիքներ, ավելորդ չենք համարում արձանագրել դրանցից մի քանիսը:

Եկեղյաց գավառի մասին հայ մատենագրությունյան մեջ հիշատակություններ ունեն Նորենացին, Բուզանդը, Փարպեցին, Ագաթանգեղոսը, Կորյունը և ուրիշներ, ոմանք ուղղական կամ հայցական հոլովով, ուրիշներ՝ սեռական հոլովով: Եվ որովհետև հունական աղբյուրներում այն հիշատակվում է **Ակկիխենես** (Ստարբոն), **Եկելեսեսինի** (Պրոկոպիոս) ձևով, իսկ այդ բառերը մոտ են հունարեն էկլիսիանեզեզի բառին, ուստի սրանից ելնելով, ոմանք կարծել են, թե հայկական Եկեղյաց բառը պետք է նույնացնել հունական **էկլիսիա**-եկեղեցի բառի հետ:

Հայազեսները միաբերան մերժել են այս ստուգաբանությունը: Օրինակ՝ Հյուբերտը գրել է. «Ծագմամբ այս մութ անունը՝ բնականապես հյ. եկեղեցի (սեռ. եկեղեցվո, հք. սեռ. եկեղեցյաց) հուն. **էկլիսիա** բառին հետ առնչություն չունի»¹:

Երզնկա տեղանունը մեր մատենագրությունյան մեջ ունեցել է տարբեր գրություններ՝ Երեզ (սեռ. Երիզա), Եզնկա, Երզնկա, Երզինջան, Արզնջան, Արզինջան և այլն: Վերջին երեքը արաբական և թուրքական տիրապետությունից հետո տեղանվան կրած փոփոխություններն են:

Տրվել է հակագիտական այն բացատրությունը, թե քանի որ հնագույն ձևը եղել է Եզնկա, և քանի որ Անահիտի պաշտամունքի դարերում Երզնկայի հովտում անարգել արածում էին այդ աստվածուհուն նվիրաբերված եղները, կնշանակի բառը առաջացել է դրանից, այսինքն՝ Եզն-կա, Երզնկա:

¹ Հ. Հյուբերտ, Հին Հայոց տեղվո անունները, Վիեննա, 1907, էջ 130:

Եվ այսպես, թե՛ Եկեղյաց գավառի և թե՛ Երզնկայի գիտական ստուգարանությունը չունենք գեթ այսօր և դժվար է ասել, թե հետագայում կունենանք:

Առավել հավանական ենք համարում պատմաբան Հ. Քյուրտյանի կողմից ընդունված այն տեսակետը, թե Երիզա, Եղնկա տեղանունը նախահայկական ակունքներ ունի և ըստ պրոֆ. Գարստանգի՝ կապվում է հեթիթական «Որուսա» անվան հետ: Գարստանգը գրում է, թե այժմյան Երզնկայի տեղում կամ նրա մոտակայքում հնում եղել է մի մեհյան, և այդ վայրը հեթիթների մոտ կոչվել է Որուսա:

Գարստանգի այդ տեսակետը հիմնավորող փաստեր ունի նաև եգիպտագետ Ֆ. Փեթրին, որ հեթիթների 24 աստվածներից 17-րդի տաճարը համարում է Թերպանտ-Արիզայի մեհյանը:

Քյուրտյանը բերելով նման վկայություններ, եզրակացնում է. «Այսպես Երիզան առաջին անգամ պատմություն մեջ կը ներկայանա իբր համբավյալ կրոնավոր մը»¹:

2. ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երզնկան Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի կենտրոնն է: Գտնվում է Կարինից արևմուտք՝ 144 կմ հեռավորության վրա: Կառուցված է Երզնկայի ձվաձև դաշտի արևմտյան կողմում: 2 կմ հեռու է Եփրատից: Ենթադրվում է, թե առաջ ավելի մոտ է եղել գետին, սակայն տևական երկրաշարժերի հետևանքով աստիճանաբար հեռացել է: Մյուս կողմից, Եփրատն էլ այդ վայրերում անցնելով փխրուն հողերի միջով, հաճախ է փոխել հունը, մոտեցել է քաղաքին կամ հեռացել: Գետի հունի այդ տեղափոխության ապացույցներից է Արչակունիների օրերին կառուցված Արչակա կամուրջի մի քանի կամարների առկայությունը Եփրատի այժմյան հունից բավականաչափ հեռու, արտերի մեջ: Այդ կամուրջի մնացորդները մինչև այժմ էլ տեղական թուրքերը կոչում են **էչեկ քեոփրուսու**, որ աղավաղված ձևն է Արչակ քյոփրյուսու, այսինքն՝ «Արչակի կամուրջ» բառերի:

Երզնկան երեք կողմերում ունի մեծ ու փոքր մի քանի լեռներ: Հյուսիսային կողմում է գտնվում Աղ դաղը՝ 2900 մետր բարձրությամբ և Սբնգոր լեռը (2310 մ), որ հավանաբար առաջ կոչվել է Սուրբ Գրիգոր, և աղավաղվելով դարձել է Սբնգոր (ինչպես շատ այլ անուններ):

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա և Եկեղյաց գավառ. պատմական համագրություն, հատ. Ա (սկզբն մինչև 1375), Վենետիկ, 1953, էջ 6:

Այս երկու լեռները Եկեղյաց գավառը բաժանում են Քելքիտից, իսկ Քելչիչ դաղը (3500 մ) և Զիմեն դաղն ու Մըլփեթը բաժանում են Դերջանից:

Երզնկայի գավառը Հարավային կողմից չըջապատված է Մնձուրի լեռնաշղթայով, որի գագաթներից Մնձուրը՝ 3000 մետր բարձրությամբ ունի, Մերջանը՝ 3100 մետր, իսկ Մթինը՝ 3163 մետր:

Քաղաքի արևմտյան կողմում բարձրանում է Սեպուհ կամ Գոհանամ սարը, որի գագաթը ծովի մակերևույթից բարձր է 2750 մետր: Այս սարի մյուս կողմն է ընկնում Կամախը:

Նշված լեռների՝ Երզնկային նայող լանջերը ընդհանուր առմամբ լերկ են, զուրկ անտառային շերտերից: Միայն Հարավային լանջերին երևում են նոսր ծառաշերտեր:

Երզնկայի հովիտը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաընդարձակ և արգասառատ դաշտավայրերից է: Այն ունի արևելքից-արևմուտք 35–40 կմ երկարություն, իսկ հյուսիսից-հարավ՝ 15–20 կմ լայնություն, այսինքն՝ շուրջ 600 կմ² տարածություն:

Երզնկայի հովիտն ունի երեք կիրճ՝ Ճիպիճեի, որը ձգվում է դեպի Դերջան, Զարդախլըի, որտեղից անցնում է Մերջանիս-Սեբաստիա ճանապարհը և Քեմախի, որը ձգվում էր դեպի Կամախ, Ակն, Արար-կիր:

Քացի այս երեք ճանապարհներից, մի խճուղի ձգվում է դեպի Տրապիզոն: Հնագույն դարերից երթևեկություն ծառայող այս ճանապարհները մինչև մեր օրերը մնացել էին անխնամ, քարքարոտ ու դժվարանցանելի:

Հեռավոր վայրերն ուղևորվելը հղի էր բազմապիսի դժվարություններով և վտանգներով, առաջին հերթին կողոպուտի, թալանի, սպանություն սարսափների պատճառով: Գրա համար էլ միշտ խոհեմություն է համարվել քարավանային ճանապարհորդությունը, այսինքն՝ խմբերով, քարավան կազմած, հաճախ ապահովված զինված պաշտպաններով:

Քարավանները մեծ մասամբ ուղեկցել են քրդերը, որոնք որոշ վարձատրություն փոխարեն երաշխավորել են ուղևորների կյանքի և ինչքի ապահովությունը: «Ասոնք առտուն կանուխ բեռները կը բառնային,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- ճամփորդներն ալ բեռներուն վրա կնստեցնեին ու ճամփա կելլեին, երեկոյան, երբ մութը կոխելու վրա ըլլար, գյուղ մը կամ օթևան մը կիջևանեին ու գիշերը հոն անցընելէ հետո առավոտ կանուխ կրկին ճամփա կելլեին: Այսպիսով, Երզնկային ճամփա ելող կարավան մը հինգ օրեն Կարին, վեց օրեն

Տրապիզոն և յոթը օրեն Սեբաստիա կհասնեն, օրական 10–12 ժամ ճամփորդելով»¹:

Երզնկայի շրջապատի գետերի մեջ ամենից նշանավորը մայր Եփրատն էր, որ սկիզբ առնելով Ծաղկավետ լեռների հարավային լանջերից մինչև Երզնկա հասնելը դառնում էր հսկա ու խոր գետ: Եփրատի սկիզբը կոչվում է Սև ջուր, Դերջանի մոտակայքում բաժանվելով երկու մասի, մի ճյուղը սահում է դեպի Կապան–Մեղեն, մյուսը՝ ձիալիճն լեռան ստորոտից մտնում է Երզնկայի հովիտը, որտեղով անցնում է այնքան հանդարտ, որ ջրի հոսքի ուղղությունը որոշելու համար մարդիկ հաճախ տերևներ, փայտի կտորներ են գցում գետը:

Այսպես անցնելով Երզնկայի դաշտի միջից, գետը դուրս է գալիս նրա հարավ–արևմտյան անկյունից, ձգվում է դեպի Հայաստանի հարավը, այնուհետև անցնելով Իրաքի ավազուտները, թափվում Պարսից ծոցը, կտրել անցնելով ավելի քան երկու հազար յոթ հարյուր կիլոմետր տարածություն, ջուր ու կենդանություն տալով պատմական Հայաստանի հազարավոր գյուղերի ու բնակավայրերի:

Երզնկայի հովտով անցնելիս Եփրատը սնվում, ուժ է ստանում շրջապատի լեռներից սահող տասնյակ ավազներից, աղբյուրներից, գետակներից, որոնք աղմկոտ արագությունը իջնում են դեպի հովիտը, մերթ հանդիպում միմյանց, գրկախառնվում, մերթ կրկին բաժանվում, ստեղծում փոքրիկ կղզյակներ, մինչև որ վերջնականապես ձուլվում են Եփրատի հետ:

Գարնան ձյունհալի օրերին Եփրատը տեղ–տեղ ափերից դուրս է գալիս և մեծ վնաս պատճառում ցանքատարածություններին, կրկնապատկելով իր լայնքը: Ամռան ամիսներին փոքրանում է, մտնում իր հունի մեջ, իսկ ձմռանը երբեմն ամբողջ մակերեսով սառչում է և մարդիկ երթևեկում են վրայից, հաճախ ենթարկվելով աղետալի դեպքերի:

Առավակների, գետակների, հեղեղատների առատությունը, բնականաբար, նախադրյալներ են ստեղծել ճահիճների գոյացման, որոնք առաջացել են մասնավորապես Եփրատի վարարումների հետևանքով: Ճահճուտները թե տվել են իրենց օգուտը, թե վնասը: Օգուտն այն է եղել, որ աճել են եղեգի մի քանի տեսակներ, որոնք օգտագործվել են զանազան նպատակների համար: Փոքր տեսակի եղեգները, որոնք գրեթե մարգագետինների տպավորություն են թողնում, ծառայել են որպես արոտավայր: Բայց և եղել են ծառերի բարձրություն ունեցող եղեգներ, որոնք օգտագործվել են առաստաղներ ծածկելու համար:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, ԿաՀիրե, 1947, էջ 426:

3. ԿԼԻՄԱՆ

Բուն Երզնկա քաղաքի կլիման առողջարար է: Գտնվելով վերոհիշյալ ճահիճներին այդքան մոտ, կրում էր նրանց աննպաստ ազդեցությունը: Այդ է պատճառը, որ լայնորեն տարածված է եղել դողհոտքը (մալարիան):

Մյուս կողմից՝ քաղաքը գուրկ էր լեռնային սառնորակ ջրերից: Բնակչությունը հիմնականում օգտագործել է ջրհորների ջուրը՝ թե՛ խմելու և թե՛ այլ կարիքների համար: Հին քաղաքի հատվածում հողը ծծմբային էր, ջուրը՝ անհամ:

Գրեթե յուրաքանչյուր տուն ունեցել է ջրհոր, որը ոչ միայն ջուր է մատակարարել այդ ընտանիքին, այլև ծառայել է որպես սառնարան: Ամռան տոթ օրերին պարաններով ջրհորների մեջ են իջեցվել նախորդ օրվա եփված կերակուրները, մրգեր, հատկապես սեխ և ձմերուկ:

Գտնվելով ծովի մակերևույթից շուրջ 1300 մետր բարձրության վրա, այսինքն՝ ավելի բարձր, քան Երևանը, Երզնկային հատուկ պետք է լիներ դով կլիման, բայց և, ընկած լինելով երեք կողմից չրջապատված լեռների արանքում, հովտային տարածքում, ձմռանը Երզնկայում խիստ ցուրտ էր լինում (մինչև մինուս 10–15 աստիճան), իսկ ամռանը՝ սաստիկ շոգ (ստվերի տակ մինչև 38 աստիճան): Երզնկային հատուկ էր նաև մի այլ երևույթ: Պատահում էր, որ դաշտավայրի ցածր գյուղերում դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին ավելի ցուրտ էր լինում, մինչև 15 աստիճան, երբեմն ավելի, մինչդեռ բարձր, անմիջապես լեռների լանջերին ընկած գյուղերում համեմատաբար ավելի տաք:

Ցրտաչունչ օրերին թուլացել է քաղաքի առօրյա աշխույժը, աշխատանքային եռուզեռը, շաբաթներով փակվել են դպրոցները, խանութները: Մարդիկ նստած իրենց տներում, զբաղվել են ընթերցանությամբ, կազմակերպել են ուրախ ժամանցներ, սպասել օրերի տաքանայուն:

Ձնհալը սովորաբար սկսվել է բարեկենդանին և մինչև Մեծ պատի կեսերը քաղաքը գրեթե մաքրվել է ձյունից, որը օրեցօր քաշելով փեշերը, բարձրացել է դեպի սարերը, իսկ ամռան ամիսներին իսպառ չքացել է: Պատահել է, որ մարտ ամսին ձյան սավանը նորից է ծածկել քաղաքը, բայց արդեն անուժ և ժամանակավոր, իսկ ապրիլ ամսին իրեն լիովին զգացնել է տվել բնության զարթոնքը, ծաղկել են ծառերը, զարդարվել մարգագետինները գույնզգույն ծաղիկներով,

ստեղծելով հմայիչ համայնապատկեր, որն իրեն է գրավել մարդկանց, ջերմացրել 3-4 ամիս սառած նրանց մարմինները:

Որքան սաստիկ է եղել ձմեռը, նույնքան անտանելի ամռան շոգը: Այդ ամիսներին քաղաքի բնակիչները գիշերները քնել են տների հարթ տանիքներին, ուր անհամեմատ զով է եղել, քան տան ներսում:

Ուխտագնացության լայն ծավալն էլ մասամբ պայմանավորված էր քաղաքի տաք կլիմայով: Թուրք հարուստները ամռան ամիսներին մեկնել են բարձրադիր գյուղերը, իրենց պապենական յայլանները, իսկ հայերը դուրս են եկել հեռավոր ուխտագնացության: Անահտական տոնակատարությունները դարերից շարունակվել են անխափան:

Բաց բնություն ծոցում գեթ մի քանի շաբաթ, անգամ մի քանի օր անցկացնելը գերազույն հաճույք է եղել տոթից փախած ժողովրդի համար: Հետագա էջերում մենք առիթ ենք ունենալու ավելի հանգամանորեն խոսելու ուխտագնացությունների մասին, որոնք հաճախ ձգվել են մինչև հեռավոր Երուսաղեմ:

Երզնկան ցրտաշունչ ձմռան և շոգ ամռան կողքին ունեցել է հաճելի գարուն և աշուն, մանավանդ աշունը, աշխատանքի արդյունք բարիքները հավաքելու, ամբարները լցնելու այդ եղանակը եղել է քաղաքի բնակչության կենսուրախության շրջանը, եթե քաղաքական պայմանները թույլ են տվել նման երջանկություն, եթե պարտադրերը, հարկահավաքները չեն քամել, ավուր հացի կարոտ թողել մասնավորապես աշխատավոր խավին:

4. ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Շատ հարուստ էր Երզնկայի բուսական աշխարհը: Բնությունն այդ դաշտավայրը օժտել է պեսպես ծաղիկներով, համեղ մրգերով ու բանջարեղեններով:

Կլիմային հատուկ բազմապիսի բույսեր գոյություն են ունեցել խոր անցյալում: Ցորենի, գարու, կորեկի մշակությունը ծանոթ է եղել դեռևս ուրարտական շրջանում, գուցե նրանից էլ առաջ. մրգերի, բանջարեղենների որոշ տեսակներ հնարավոր է որ աճեցրած լինեն հետագա դարերում:

Այլթըն թեփեի պեղումների ժամանակ, որոնց անդրադառնալու ենք հետագա էջերում, մառաններից դուրս են եկել կարասներ, որոնց մեջ, ըստ երևույթին, պահված են եղել ցորենի տարբեր տեսակներ, գարի, գինի և այլն, հարևանան Կարմիր բլուրից հայտնաբերված կարասների պարունակություն: Ամենայն հավանականությամբ գարե-

Ղրի մշակութունն էլ հայտնի է եղել երզնկացիներին՝ հենց այդ դարերից: Քսենոփոնի վկայությամբ մ. թ. ա. 5-րդ դարում այն լայնորեն տարածված էր Հայաստանում: Բացառություն էլ էր կարող կազմել ցորենի, գարու ամենաընտիր տեսակներն արտադրող Եկեղյաց գավառը:

Ընդեղեններից ու բանջարեղեններից ամենից շատ օգտագործվել են լոբին, սիսեռը, ոսպը, ոլոռնը, սոխը, սխտորը, դղումը, պղպեղը, ճակնդեղը, ստեպղինը: «Գալով խաղողին,- գրում է Սյուրմենյանը,- բազմաթիվ տեսակներ կգտնվին Եկեղյաց գավառին մեջ և առատորեն»: Եփրատի ձախ ափին մշակվում էր խաղողի մի տեսակ, որն ուներ սալորի պես խոշոր ու սևորակ քաղցրահամ հատիկներ:

Երզնկան հարուստ էր նաև այլ մրգերով ու պտուղներով՝ տանձ, բալ, դեղձ, սալոր, կեռաս, ալոճ, խնձոր, ընկույզ, կաղին: Հատկապես հռչակված էին Երզնկայի ձմերուկն ու սելսը, թուխն ու ծիրանը: Սրանցից բացի կային տեսակ-տեսակ բույսեր, որոնք օգտագործվում էին բրնակչության կողմից. հիշենք մի քանիսը. էշխին՝ թթվաչ ու երկարավուն մի բույս, որի կեղևը հանելուց հետո ուտվում է և ունի ախորժելի համ, թթոհճ, որի թթու տերևներից պատրաստում են կերակուրներ, կանկառ և այլն:

5. ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Երզնկան ուներ վայրի ու ընտանի բազմաթիվ կենդանիներ. այժմամ, վարաղ, արջ, գայլ, աղվես, նապաստակ, եղջերու: Ամենից շատ գայլերն են իրենց զգացնել տվել: Նրանք ցուրտ ձմռանը ոհմակներով իջել են դաշտ, հարձակվել հարթավայրի գյուղերի վրա, հափշտակել ոչխարներ, վնասել մարդկանց: Երբեմն սովալլուկ գայլերը հասել են մինչև քաղաքի դռները:

Եկեղյաց գավառը հարուստ էր ընտանի կենդանիներով, որոնց մեծ մասը ժողովրդի աշխատանքի ու կյանքի ընկերներն էին, ինչպես գոմեջը, որ իր հուժկու ուժով մեծապես թեթևացնում է գյուղացու աշխատանքը: Գոմեջի յուղալի կաթից պատրաստել են ընտիր մածուն, համեղ կաթնասեր. հայտնի էր մանավանդ Երզնկայի չոր կաթնասերը, որ վաճառքի էին հանում քաղաքում:

Երզնկայում ձիաբուծությունն առհասարակ զարգացած չի եղել, թեև ձի ունեցողներ եղել են: Պետք է նկատի ունենալ, որ մինչև 1840-ական թվականները հայերը Թուրքիայում, համարվելով ոռայաններ, առհասարակ իրավունք չեն ունեցել թամբած ձի նստելու: Զիտուն

տրված պատիվը այստեղ տրվել է էջին ու Ջորիին, որոնք օգտագործվել են փոխադրությունների համար:

Շունն ու կատուն մասնավորապես գյուղական ընտանիքների անբաժան անդամներն էին:

Երզնկացիները զբաղվել են նաև մեղվաբուծությամբ: Լայնարձակ դաշտերի, սարալանջերի պեսպես ծաղիկների գորգը նպաստել է դրան: Որոշ ընտանիքների ապրուստի հիմնական միջոցը եղել է մեղվաբուծությունը: Ոմանք երկրից դուրս գալուց հետո էլ զբաղվել են իրենց պապենական գործով Ռուսաստանում, Հայաստանում: Վարդենիսի չրջանում ապրում էր երզնկացի Հայրունին, որը համարվում էր այդ չրջանի լավագույն մեղվապահներից մեկը: Այժմ էլ, նրա որդիները, բարձրագույն կրթություն ստացած լինելով հանդերձ, չառունակում են իրենց հոր զբաղմունքը:

Թե մեղվաբուծությունը որքան էր զարգացած եղել Երզնկայում, ցույց է տալիս այն փաստը, որ 1895 թ. Երզնկան ունեցել է 30.000 փեթակ, որից ստացվող մեղրը և մեղրամոմը լայնորեն օգտագործվել է ոչ միայն Երզնկայում, այլև այդ գավառից դուրս:

Մեղրի այս առատությունը հնարավորություն է տվել երզնկացիներիին զարգացնելու մեղրամոմի արտադրությունը: Դա շատ պարզ ու տնայնագործական ձևով կատարվող զբաղմունք էր: Հալած մեղրամոմի միջով անցկացնելով դերձանը մի քանի անգամ, նայած թե ինչ հաստություն է ցանկացել պատրաստողը, ստանում էր երկու կարգի մեղրամոմ. մեկը կարճ՝ 25–30 սմ երկարությամբ, եկեղեցիներում և այլ վայրերում օգտագործելու համար, մյուսը դարձյալ նույն սկզբունքով, բայց մեղրամոմի կծիկներ, երբեմն մինչև տասնյակ մետր երկարությամբ:

Մեզ հասել են վիճակագրական որոշ տվյալներ Երզնկայի ընտանի կենդանիների ընդհանուր քանակի մասին: Համաձայն այդ վիճակագրության՝ 1890–ական թվականներին Երզնկան ունեցել է 35.000 կով, 7850 գոմեշ, 2350 ցուլ, 19.500 հորթ, 2638 ձի, 2735 մատակ ձի, 1685 մտրուկ, 13.000 էշ, 7125 ջորի, 171.700 ոչխար, 9141 խոյ, 55.594 գառ, 160.840 այծ:

Այս թվերի մեջ ուշադրություն է գրավում կովերի, ոչխարների ու ջորիների առատությունը: Գրեթե ամեն տուն, մասնավորապես գյուղերում, ունեցել է այդ կենդանիներից, առաջին երկուսն առօրյա սննդի համար, մյուսը՝ փոխադրության:

Միան ուտվող թռչուններից Սյուրմենյանը հիշում է Թոյ գուշուն (մեծ մարմնով ու համեղ մսով թռչուն է) վայրի աքաղաղ. նման է

աքաղաղի, ունի սև փետուրներ, կարմիր կտուց և կարմիր ոտներ՝ սնվում է գետափերին, ունի յուզոտ միս: Դաշտերում երամներով շրջում են վայրի աղավինները:

Կային նաև այլ թռչուններ՝ հոպոպ, տիվտիկ, սարյակ, բմբուլ և այլն, որոնց բոլորի միան էլ ուսովում էր և երիտասարդների սիրած զբաղմունքներից էր դրանց որսը:

Միսը չուսովող թռչուններից էին ճայեկը, փայտփորիկը, կռակոան: Գիշատիչ թռչուններից էին՝ ուրուրը, անգղը, ագռավը, կաչաղակը. «Այս թռչունը որպես լրաբեր ճանչցված էր. ան երբ մեր կտուրներուն վրա կենար ու իր ձայնը հաներ՝ «Լուր, նամակ պիտի գա, կավե-տեինք իրարու»»:

Երգող թռչուններից Երզնկան ուներ սոխակ, դեղձանիկ, քանարիկ, սարյակ, արտույտ, չվող թռչուններից՝ կոունկ, ծիծեռնակ, արագիլ:

Վերջինս երզնկացիների սիրած ու հուսադրող թռչունն էր, ժամանում էր ամեն տարի մարտի 6-ին. տեղավորվում էր բարձր ծառերի կամ կտուրների վրա իր շինած բնի մեջ: Նախընտրում էր ծառը: Հարս ու աղջիկ, երեխաներ հրճվանքով ու ցնծությամբ էին դիմավորել արագիլին, քանի որ գարնան շունչն ու թարմությունն էր իր հետ բերել, ազդարարել երկարատև ու տաղտկալի ձմռան նահանջը: «Ամեն տարի հետը բան մը կբերեր,- գրում է Սյուրմենյանը,- ժողովուրդը անոր բերածեն հետևեցնելով այդ տարվան մեջ պատահելիքներու մասին գուշակութայիններ կրնար: Օրինակ՝ եթե անոր բերածը ցորենի հասկ մըն է, կնշանակե՝ այդ տարի առատություն պիտի ըլլա, իսկ եթե, տերը մի արասցե, բերանը արյունոտ չոր մըն է, ուրեմն այդ տարին պատերազմի ու արյունահեղության տարի մը պիտի ըլլա, կրսեին»¹:

Այս բացատրությունը չունի գիտական հիմք. հիշատակեցինք պարզապես ցույց տալու համար, թե արագիլի նկատմամբ ինչպիսի հետաքրքրություն է եղել Երզնկայում:

Թե՛ քաղաքում և թե՛ մանավանդ գյուղերում ամեն տուն ունեցել է աքլոր, բադ, սագ, հնդկահավ. վերջինս համեմատաբար քիչ:

Ինչպես Երզնկայում, այնպես էլ գյուղերում շատ ընտանիքներ ունեցել են աղավնատներ և աճեցրել ու պահել են աղավնիներ, որը նույնպես երիտասարդների սիրած զբաղմունքներից մեկն է եղել: Որոշ ընտանիքներ այնքան են ընդարձակել այդ գործը, որ դարձրել են եկամտի աղբյուր, հիմնական զբաղմունք և կոչվել են Ղուչչոնք, այսինքն՝ թռչուն պահողներ:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 447:

6. ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՆԱԾՈՆԵՐԸ

Եկեղյաց գավառը հարուստ էր բազմապիսի հանքերով ու հանքային ջրերով, որոնք մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները ամենևին ուսումնասիրված չէին: Հայտնի են Երզնկայի աղի և քարածխի հարուստ հանքերը: Գավառում հանդիպում էին նաև պղնձի, ոսկու, արծաթի, քլորի, ծծմբի հանքեր, որոշ վայրերում՝ նավթ:

Կային մի քանի տեսակ ջրեր, որոնք իրենց գույնով, հոտով, համով ու տարբեր ջերմություններով մատնում էին հանքային բաղադրություններ ունենալու հատկությունը: Ժողովուրդը դարերի ընթացքում չարունակ օգտագործել է դրանք տարբեր հիվանդությունների բուժման համար:

Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ Գերթաղ գյուղի մոտակայքում, ընդամենը մեկ ժամ հեռավորության վրա բխում էին մի քանի տեսակ ջրեր: Մեկը շատ տաք էր, մյուսը՝ սառը, մեկի հոսքը հանդարտ էր, մյուսինը՝ շատրվանոց: Կային դառը, նաև՝ թթու ջրեր: Սրանցից իր առատությամբ և բուժիչ հատկություններով ամենից հայտնին էր թթու ջուրը. օգտագործել են թե՛ տեղում և թե՛ շշերով բերել են քաղաք ու վաճառել:

Օտար ճանապարհորդներին զարմանք է պատճառել այդքան տարբեր բաղադրություններ ունեցող ջրերի առկայությունը գրեթե նույն վայրում, իրար մոտ:

Սալիլ աղայի խան կոչվող վայրի և համանուն ձորի մոտ եղել է հանքային մի ջուր, որի արձակած հոտը կես կիլոմետրի վրա իրեն զգացնել է տվել: Հենց այդ հոտի պատճառով թուրքերը կոչել են Ղոխմիչլեր, այսինքն՝ նեխած տեղ, առանց հասկանալու թե ինչպիսի հարստություն պիտի պարգևեր բնակչությանը այդ գարչահոտությունը, եթե այն գնահատելու կարողություն ունենային տեղական իշխանությունները:

Վենետիկցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, որ այդ քաղաքով անցել է 13-րդ դարի վերջերին և անշուշտ ծանոթ է եղել Եվրոպայում հռչակված շատ հանքային ջրերի, Երզնկայի ջրերը համարել է դրանցից շատ գերազանց. «բնական աղբյուրներից լավագույնը»¹:

Մարկո Պոլոյի հիշատակած ջրերը պետք է որ եղած լինեին այժմյան Չագրմանի և Քելերիջի մոտակայքի ջրերը, որոնք հետագա դարերում մասամբ կորցրել են իրենց ջերմությունը:

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա (ԺԳ-ԺԶ դար), Երևան, 1932, էջ 48:

«Առաջինը, որ ջերմուկ կը կոչվեր, թուրքերեն իլիջն,- կը գտնվեր քաղաքի արևելյան-հյուսիսային կողմը, 9-10 քիլոմետր հեռավորության վրա, Պողոս-Պետրոս վանքին տակը: Հողացավի, ջղացավի համար լավ է կրսեին, բայց տեղը հեռու, ջուրին տաքության աստիճանն ալ պակաս ըլլալուն, բժշկվելու նպատակով անկե օգտվողներ չկային: Ամառները քիչեր միայն,- միջոց ունեցողները, հաճույքի համար հոն կայցեւեին», - գրում է Սյուրմենյանը:

Որ անցյալում այդ ջերմուկից օգտվողները ավելի շատ են եղել և Մարկո Պոլոն էլ իրավացի էր իր գնահատման մեջ, երևում է այն փաստից, որ ունեցել է հատուկ լողավազան, վրան էլ չենք: Այս շինութիւնները հետագայում ավերվել են:

Վերևում հիշատակված թթու ջրից 20-30 մետր հեռու, դեպի հարավ եղել է ծծմբային ջուր, որը կոչվել է Հորհոր: Այս առատ ու աղմկոտ ջուրն էլ օգտագործվել է հողացավի և այլ հիվանդութիւնների համար:

Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել Թարգի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանի՝ ականատեսի, գրավոր վկայութիւնները: Նա մանկուց իր հոր հետ շրջագայել է այդ վայրերում, եղել է հայկական և քրդական, թուրքական բոլոր գյուղերում, իսկ համաշխարհային պատերազմի տարիներին բավական երկար ժամանակ ապրել է սարերում: «Քաղաքից 15 կիլոմետր դաշտային ճանապարհով, հասնում ենք Քեչիչ դաղ սարի ստորոտները, որտեղ կա մի ջերմուկ, ունի փոքրիկ երկու սենյակ. օժտված առատ տաք ջրով: 100 մետր նույն ուղղութիւնը գնալով, ճանապարհի ներքևում, հանդիպում ենք մի շատրվանի, որը փրփրած ու կատաղած վեր է նետում ջուրը, գոյացնում փոքրիկ լիճ, ապա գնում խառնվում է այլ ջրերի: Այս ջուրը թթու է և Արզնիի ջրից ավելի գաղ է պարունակում, ամռան ամիսներին բերում են քաղաք, վաճառում որպէս զովացուցիչ ջուր, շիշը 10 փարայով: Նույն ուղղութիւնը մի քիչ էլ գնալուց հետո հանդիպում ենք գետնից դուրս ժայթքող մի այլ ջրի, որը դեղնավուն-կանաչ գույն ունի, միաժամանակ անտանելի հոտ: Նրա շրջապատում բուսականութիւն չի աճում: Էրզրումի խճուղով մի քիչ էլ առաջ գնալուց հետո մեզ դիմավորում է մի մեծ աղբյուր, որը բխում է գետնի տակից, սառը, մաքուր ջուր է և ունի անուշ համ: ... Դերջանում էլ, Բուլք գյուղի մոտակայքում գտնվող բլրի լանջին, բավական բարձրութիւն վրա, կա մի լիճ, որի վրա փայլում է նավթի շերտը. շրջակա գյուղերի բնակիչները ամռան ամիսներին գնում լճի վրայի այդ շերտը վերցնում բերում են և օգտագործում թե՛ վառելու և թե՛ ունամտիկ ցավերի համար: Հանդի-

պակաց կողմը գտնվող մի այլ սարի լանջին կա փոքր լիճ, որի ջուրն այնքան առատ է, որ կարող է ոռոգել արտերը, բայց արի տես որ... Հագիվ սարի ստորոտներին մոտեցած՝ քարանում է... Հայերը, թուրքերը և քրդերը ուխտի են գնում այդ տարօրինակ լիճը, լողանում և շատ հիվանդություններից բուժվում են առանց գաղափար ունենալու նրա քիմիական բաղադրություն մասին»¹:

Գ. Սյուրմենյանն էլ անդրադարձել է այս Հանքային ջրին, գրելով. «Ճնենճիկե գյուղի մոտերեն անցնող Գոմու ջուրը քարանալու Հատկություն ունի կրսեին: Գյուղացիները փոսեր փորելով՝ այդ ջուրեն կլեցնեին, Ժամանակ մը Հետո անոր շոգիանալիք մասը ցնդելով մնացածը կքարանար: Սկիզբները ան կակուղ կըլլա և դուրավ կսոցովի, բայց վերջը բոլորովին կկարծրանա: Կրավեր թե Մաթ գեղի եկեղեցին այդ ջուրեն պատրաստված քարերով շինված է»²:

Դեպի Կարին ձգվող նույն այդ ճամփի վրա կար քրդական մի գյուղ. կոչվում էր Քյուքյուրդլու, այսինքն՝ ծծմբային: Ծամփորդները Հեովից առնում էին ծծմբի սուր Հոտը. չրջապատում բուսականություն բոլորովին չկար: Եվրոպացի գիտնականներն, ուսումնասիրելով այդ վայրերը գտել են, որ այնտեղ կան ծծմբի Հարուստ Հանքեր, նաև ծծմբաջուր, Հայտնել են տեղական իշխանություններին, սակայն վերջիններս կարևորություն չեն տվել:

Դերջանի արևմտյան կողմում կար բարձր մի սար, որի մյուս երեսը նայում էր Երզնկային: Այս սարը նույնպես ուներ դարմանալի Հատկություն: Գազաթը կոչվում էր Յուզուկ թաշ, որ նշանակում էր մատանու ակ: Քրդերը սարը դարձրել էին յայլաղ. ամռան ամիսներին այնտեղ էին բերում իրենց անասուններին: Սարի գազաթին ցցված Հսկա ապառաժը Հեովից փայլվում էր տարբեր գույներով: Ապառաժի մեջ կար քարայր, մոտ երկու կիլոմետր երկարությամբ: Թարզի Խաչիկը այցելել է այդ քարայրը և այսպես է նկարագրում:

«Մի անգամ ես ու Հայրս տեղանքին ծանոթ քրդերի Հետ մտանք այդ քարայրը: Հայրս իր Հետ վերցրել էր լապտեր, որպեսզի խորքը լուսավորվի: Մուտքի մասը բավական լայն էր, նույնիսկ ձիով Հնարավոր էր առաջ գնալ, սակայն Հետո Հետե փոքրացավ անցքը և մթնեց: Լապտերի աղոտ լույսի տակ փայլում էին դանազան գույնի քարերը, ապակու պես կարծր: Որքան առաջանում էինք, այնքան խորհրդավոր ու կախարդական էր դառնում, միաժամանակ երկյու-

¹ Թարզի Խաչիկ, Հիշողություններ, տետր 1-ին, էջ 15-20:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 440:

դայի. կարծեք քարերը ավելի ու ավելի էին փայլում: Քրդերը մեծ դժվարություններ կարողացան պոկել մի քանի կտոր ու նվիրել հորս: Գնալն ու վերադառնալը տևեց մոտ մեկ ժամ: Ընդհանրապես քարայրները լինում են խոնավ, մինչդեռ Ուզուկթաշի քարայրը զարմանալիորեն չոր էր: Վերևից ոչ մի կաթիլ ջուր չէր ծորում: Քրդերը պատմեցին թե այդ քարայրի քարերն օգտագործել են թե՛ զարդեր պատրաստելու համար, թե՛ դրանցից շինել են մատանիներ, թևի, վզի զարդեր, համրիչներ: Ուշագրավն այն էր, որ քարի կտորներն ունեին տարբեր գույներ»¹:

Բազմատեսակ հանքերով հարուստ Երզնկայի հովիտը, սակայն, աղքատ է եղել քարահանքերով: Այդ է պատճառը, որ ուրարտական օրերից մինչև մեր ժամանակներն իրրև շինանյութ քարը շատ քիչ է օգտագործվել: Հիմնականում հում աղյուսն է փոխարինել քարին: Ոչ միայն գյուղական, այլև քաղաքի բնակարանների մեծ մասը կառուցվել է սովորական ցեխի մեջ դարձան խառնելով պատրաստված աղյուսներով:

Քարի պակասով պետք է բացատրել նաև այն փաստը, որ Երզնկայի հովտում գրեթե չի մնացել հաղարամյակների վկա հնությունների որևէ հետք, բացի արդեն հիշատակված Արչակա կամուրջի հետքերից:

Բայց եթե Երզնկայի դաշտավայրում ամեն ինչ կործանվել է, հողին հավասարեցվել տևական երկրաշարժերի, բարբարոսական հարձակումների հետևանքով, ապա քաղաքը չըջապատող բլուրները պահում են շատ հնություններ իրենց ընդերքում, ինչպես այդ ցույց տվեց Ալթրն թեփեի հայտնությունը: Սեպուհ լեռան լանջերին կառուցված հայկական հնագույն վանքերից մի քանիսի հիմնահատակ կործանումը նույնպես եղել է անհնար՝ իրենց անմատչելի դիրքերի շնորհիվ:

¹ Թարգի Սաչիկ, Հիշողություններ, տետր 1-ին, էջ 23-26:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԵՐԶՆԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ

Կլիմայական, բուսական այն պայմանները, որոնք նկարագրեցինք նախորդ գլխում, երաշխիք էին այն բանի, որ ամենավաղ դարերից Երզնկայի հովիտը պիտի լիներ մարդկության բնակության վայր: Այդ են վկայում Եկեղյաց գավառում հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի մնացորդները և խեթական արձանագրություններում պահպանվող հիշատակությունները:

Գիտությունը տարեցտարի շերտ առ շերտ բաց է արել ժամանակի վարագույրը և յուրաքանչյուր անգամ մի աստիճանով մեզ ավելի ետ է տարել դեպի խոր անցյալը: Ընդամենը մեկ դար առաջ վավերական էր համարվում Երզնկայի պատմության հեթանոսական, այսպես կոչված, Անահտական շրջանը: Հետագայում ուսումնասիրվեց Ուրարտական շրջանը, որ այդ պատմությունը հինգ հարյուր տարով ավելի ետ տարավ, հասցրեց մինչև մ. թ. ա. 9-րդ դարը: Ունեթական արձանագրությունների հետևողական ուսումնասիրությունը, կատարված հայ, ռուս և այլ գիտնականների կողմից, պարզեցին Հայաստան երկրի և Հայաստանի նույնությունը:

Արևելագետներ Կ. Ռոթը, Պ. Կրեչմերը և ուրիշներ հայտնել են այն կարծիքը, թե Հայաստան նույն Հայաստան անունն է, քանի որ -սա փոքրասիական մասնիկը համազոր է պարսկական -ստան անունին, իսկ դա ցույց է տալիս ցեղերի, ժողովուրդների բնակավայր, ուրեմն ինչպես այժմ Հայաստանը, այնպես էլ հնում Հայաստան նշանակել է հայաների, այսինքն՝ հայերի երկիր:

Բայց քանի որ խեթական արձանագրություններում Հայասայի հետ հաճախ հիշատակվում է նաև Ադի երկիրը, դարձյալ էթնիկական միավորման իմաստով, ուստի գիտնականները հակված են կարծելու, թե այդ վայրերում բնակվել են երկու տարբեր ցեղեր, որոնք հետագայում միանալով կազմել են ցեղային միություն, որտեղ գերակշռո-

ղը եղել են հայերը, քանի որ նրանք են շարունակել պատմությունը ընթացքը, հիմնականում տեղավորված լինելով Հայկական բարձրավանդակում:

Սեթերենի ուսումնասիրման, հայ-խեթական հարաբերությունների, հարակցությունների պարզաբանման ուղղությամբ խոշոր աշխատանք է կատարել մեր ուսուցիչ ակադեմիկոս Գր. Ղափանցյանը, որի «Սեթո-Արմենիակա», «Հայասան հայերի բնօրրան» աշխատությունները համոզիչ փաստարկումներով ապացուցել են ոչ միայն Հայասան-Հայաստան երկրի նույնությունը, այլև որոշել, որ Հայասայի կենտրոնը եղել է Եկեղյաց գավառը, այսինքն՝ Երզնկայի հովիտը:

Հայ ժողովրդի էթնիկական կազմավորման հետ սերտորեն կապված այս հարցի շուրջ ստեղծվել է վիթխարի գրականություն: Ավելորդ ենք համարում մտնել մանրամասների մեջ և ծանոթացնել տարբեր գիտնականների փաստարկումները, հանել եզրակացություններ, մի բան, որ արվել է պատմաբանների կողմից: Ուստի բավարարվում ենք մեջ բերելով այդ պատմաբանների ընդհանուր եզրակացությունը.

«Մեզ հետաքրքրող երկիրը խեթական արձանագրություններում անվանվում է կամ Հայասա (Սայասա) քաղաքի երկիր», կամ «Ազգի քաղաքի երկիր», այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ երկիրը կոչվել է իր քաղաքային կենտրոնների անունով: Թիլ-Հայասա (կամ Թիլ-Սայասա) քաղաքը տեղադրվում է հավանաբար հին հայկական Թիլավանի տեղում: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ գտնվում էր Նանե դիցուհու տաճարը: Այս տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ Հայասա երկրի կորիզը և նրա սկզբնական տարածքը եղել է հին հայկական Եկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ակիլիսենեն և համապատասխանում է Երզնկայի դաշտին: Թիլ ավանը տեղադրվում է այդ դաշտի կենտրոն Երիզա կամ Արիզա քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում, հավանորեն, գտնվելիս է եղել Հայասա կամ Սայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ էր գտնվում Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի վայրը»¹:

Հայասա-Ազգի ցեղային միություն մյուս քաղաքներն էլ հիմնականում գտնվել են Փոքր Հայքի տարածքի վրա, մասամբ միայն Մեծ Հայքում: Թիլի կողքին Հայասայի գլխավոր քաղաքներից են եղել Կումախան (այժմյան Կամախը), Ուրան, որ եղել է Հայասա երկրի գլխավոր ամրոցը:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1971, էջ 191:

«Բուն Հայասա-Ազգին (Եկեղյաց-Ակիրխոսնեն) Հյուսիսում սահմանակից էր Բալա (Պալա, Գայլ գետի վերին հոսանքի շրջանը) և Դումաննա (անտիկ Դումանայի, այժմ՝ Թումնա գյուղի շրջանը, Բաբերդից արևմուտք, ձորոխ գետի հովտում) ցեղերի երկրներին»¹:

Հայասացիները հիմնականում զբաղվել են անասնապահությամբ և երկրագործությամբ, որի համար այնքան բարենպաստ էր Բարձր Հայքի տարածքը, այդ թվում՝ Եկեղյաց գավառը: Պեղումներից դուրս եկած իրերը վկայում են, որ նրանց մոտ բավականաչափ զարգացած է եղել նաև մետաղամշակությունը:

Հայասայում պաշտվել են տարբեր աստվածություններ, խեթական արձանագրություններում հիշատակվում են Հայասայի 14 քաղաքների աստվածներ:

Փոքրասիական ժողովուրդների մոտ մեծ տեղ է բռնել լեռների պաշտամունքը: Ըստ Գարստանդի՝ «Ուրուչա (Urussa) լեռը, որ գտնվում է Երզնկայի մոտ, մեծ սրբություն է եղել մ. թ. ա. 14-րդ դարում:

Ա. Խաչատրյանը միանգամայն իրավացիորեն այդ լեռը նույնացնում է Երզնկայի մոտակայքի համբավավոր Սեպուհ լեռան հետ»²:

Մեթական պետության անկումից հետո (մոտավորապես մ. թ. ա. 1200–1190) Հայասա-Ազգի անունը այլևս չի հիշատակվում: Ոմանք գտնում են, որ Երզնկայի դաշտի կենտրոնում գտնվող Թիլ-Հայասա և Ազգի քաղաքները տևական պատերազմների հետևանքով ավերվել են և առաջացել են այլ կենտրոններ, ինչպես Բիթառիզան (այժմյան Բիթառիճը), ավելի ուշ՝ Դարանաղյաց գավառի կենտրոն Կամալը, երկուսն էլ դարձյալ Երզնկայի մոտ:

Եթե պատմաբաններն ու հնագետները հաստատում են Հայասայի ու Հայաստանի նույնությունը, ապա ժամանակակից լեզվաբանությունն ընդունում է, որ Հայասացիների լեզուն պատկանել է հընդեվրոպական լեզվախմբին և մասնավորապես տեղանունները շատ ընդհանրություններ ունեն ուրարտական և հայկական տեղանունների հետ: Հայասացիների լեզուն համարվում է «ձևավորվող հայերեն լեզվի հնագույն շերտերից մեկը, բայց ոչ նրա հիմքը, որովհետև... Հայոց լեզվի հիմքը դարձավ արիմ-արմենների լեզուն»³:

Բանն այն է, որ նախահայկական ցեղերից արմենների հիմնական կենտրոններից մեկն էլ եղել է Եկեղյաց գավառը:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. I, էջ 193:

² Աստ. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 451:

³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. I, էջ 194:

Արմենների ծագման մասին գոյություն ունի երկու վարկած: Մեկի համաձայն՝ նրանք նախապես ապրելիս են եղել Արգեոսի ստորոտներում (Կեսարիա): Փոյուզացիների կողմից հալածվելով՝ շարժվել են դեպի Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը, դարձել հայասացիների հարևան:

Երկրորդ վարկածը Ստրաբոնի հաղորդածն է: Ըստ Ստրաբոնի՝ արմենները առաջ ապրելիս են եղել Թեսսալիայում (Կենտրոնական Հունաստան) և այնտեղից են եկել: Նա այդ բանն էլ կապում է արգոնավորդների առասպելի հետ: Ասում է, թե Յասոնը թեսալացի Արմենոսի հետ դեպի կոլխերի երկիրը նավարկելիս՝ հասնում է մինչև Կասպից ծովը:

Ստրաբոնը վկայում է, որ Արմենոսի ուղեկիցներից ոմանք գրավել են Ակիլիսենեն, իսկ մյուսները բնակություն են հաստատել Սյուսպիրիտիսում մինչև Կալաբեն և Ադիարեն, Արմենիայի սահմաններից դուրս:

«Հայ ժողովրդի պատմության» առաջին հատորում կարդում ենք. «Ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը, Գր. Ղափանցյանը ուշադրություն են դարձրել այս վերջին վկայության վրա, որը ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը: Ակիլիսենեն (Երզնկայի դաշտը)՝ հյուսիս-արևմուտքում և Սյուսպիրիտիսը (Շուպրիտիսը), Կալաբենն ու Ադիարենը հարավ-արևելքում այն շրջողակն էր, որի սահմաններում ուրարտական պետության կազմավորումից դեռ չատ առաջ տեղի էր ունենում արմենական ցեղերի տեղաշարժը Փոքր Ասիայից դեպի Հայկական լեռնաշխարհը: Ինչպես տեսանք, հայերի ծագման Ստրաբոնի ընդունած վարկածում ևս Ակիլիսենեն (այսինքն՝ Հայասայի կենտրոնական մասը) հանդես է գալիս որպես հայերի նախնիների բնակության սկզբնական վայր»¹:

Երզնկայի հետագա մի քանի դարերի պատմության վերաբերյալ քիչ տվյալներ ունենք: Անչուշտ արմեններն ու Հայասայի բնակիչները ապրել են միասին, մերթ մեկն է տիրապետող եղել, մերթ՝ մյուսը, մինչև որ ձուլվել են, դարձել մի ժողովուրդ, ձուլելով նաև այլ էթնիկական միավորումներ:

Կա կարծիք, որ Երզնկան ավելի քան երեք դար եղել է ուրարտական տիրապետության տակ, ուրարտական պահակակետ-ամրոց նրա արևմտյան սահմանին:

Ուրարտուի պետությունը հանդիսանում է նախահայկական պետություն, հայ ժողովուրդը անմիջապես նրա պատմության և մշա-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, էջ 245:

կույթի շարունակողն է: Այժմ կասկած չվերցնող իրողություն է, որ ուրարտական շատ բառեր ու տեղանուններ անցել են հայերենին: Գիտություն համար կասկած չվերցնող իրողություն է, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ հայասներից ու արմեններից բացի որոշակի դեր են կատարել Ուրարտուի էթնիկական միավորումները:

Բայց իսկապե՞ս Երզնկան եղել է ուրարտական քաղաք, այնտեղ ապրել են ուրարտացիներ, թե՞ եղել է նվաճված քաղաք, որտեղ ուրարտացիներն ունեցել են իրենց փոխարքաները՝ ներկայացուցիչները, որոնք հետևել են տուրքերի գանձմանը, զինվորների հավաքմանը և այլ պարտադրանքների իրականացմանը:

Պարզաբանման կարոտ հարց է:

Մի թուուցիկ ակնարկ գցենք Ուրարտուի պատմության վրա:

Մ. թ. ա. 13-րդ դարի ասորեստանյան աղբյուրները առաջին անգամ խոսել են Ուրարտուի մասին, տեղեկություններ տվել այդ երկրի վերաբերյալ: Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար I-ի (1274–1245) մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է նրա անունը որպես այն երկրների միության կենտրոն, որոնց դեմ Ասորեստանի թագավորը կռվել է: Այդ արձանագրությունից երևում է, որ ակնարկված երկրների միության կենտրոնը եղել է Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած լեռնոտ վայրում: Սալմանասարը հետագայում արչավել է նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերի վրա: Ասորեստանյան արձանագրություններից երևում է, որ նրանց թագավորները գերի են վերցրել Ուրարտուի մի քանի ցեղապետերի: Հենց այդ առիթով առաջին անգամ հանդիպում ենք Նաիրի տեղանունին, որպես Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր անվանում:

Այս բոլորով հանդերձ, բուն Ուրարտական պետության վավերական սկզբնավորումը գիտնականները հաշվում են մ. թ. ա. 9-րդ դարից, երբ արձանագրությունների մեջ հիշատակվում է արդեն Ուրարտական թագավորություն հասկացողությունը:

Ուրարտուն Առաջավոր Ասիայի հզոր պետություն է դարձել Մենուա թագավորի (810–786) և նրա որդի Արգիշտի I-ի (786–764) օրոք, երբ հյուսիսում նրա սահմանը հասնում էր մինչև Սևանա լճի ափերը, Արևմուտքում՝ մինչև Եփրատի ստորին ափերը, մինչև Մեյլիտինե (Մալաթիա):

«Եվ իրոք, Ուրարտուն դարձել էր իսկական մի պետություն, քաղաքական-տնտեսական իսկական առումով: Նա արևելյան Հին բրոնզեադարյան կիսաստրիակապարական-կիսացեղատիրական մի մեծ բռնակալություն (գեսպոտիա) դարձավ, սկսած Տիգրիսից հարավում և վեր-

Ղացնելով Չալդր-Սևան լճերի գիծը՝ Հյուսիսում, ինչպես և արևմուտքյան Եփրատից մինչև այժմյան պարսկա-տաճկական սահմանը, թեպետ որոշ տեղեր այդ գծերն էլ էին անցել»¹:

2. ԱԼԹԸՆ ԹԵՓԵԻ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄԸ

Մինչև վերջին տասնամյակները պատմությունը Հայտնի էր միայն, որ Եկեղյաց գավառը խոր անցյալում եղել է քաղաքական կենտրոն, Հայասա-Ազգի էթնիկական միավորների բնակավայրը, հետագայում կազմել է Ուրարտական թագավորության մասը: Բայց թե ինչ դեր է կատարել այդ գավառը Ուրարտական գրավումից առաջ և հենց ուրարտական տիրապետության երեք դարերի ընթացքում, ինչ իրադարձությունների թատերաբեմ է եղել, ինչպիսի մշակութային արժեքներ է ստեղծել, ինչ մշակույթի կրող է եղել, ոչինչ Հայտնի չէր:

Անտիկ մատենագիրների աղոտ հիշատակությունները, Երզնկայի հովտում պատահամամբ գտնված և մամուլում արձանագրված նյութական մշակույթի որոշ նմուշները՝ հին նիզակներ, երկրագործական իրեր, անգամ մեկ երկու սեպագիր արձանագրություններ, որոնք այնպես էլ մնացել էին անվերծանելի, չէին կարողացել ժամանակի վարագույրը բաց անել և տալ վերոհիշյալ հարցերի պատասխանը:

Եվ ահա պատահամամբ, 1956 թ. Երզնկայից հագիվ 20 կիլոմետր արևելք գտնվող Ալթրն թեփե բլուրի պեղումների ընթացքում Հայտնաբերվեց ուրարտական շրջանի մի ամրոց, որն իր ճարտարապետական, քանդակագործական շլացուցիչ արվեստով, գտածոների պերճանքով գերազանցեց ամեն ակնկալություն:

Հենց այն հանգամանքը, որ ժողովուրդը Ալթրն թեփե է կոչել այդ բլուրը, ինքնին շատ բան պիտի հուշեր հնագետներին: Ըստ երևույթին տեղացի բնակիչները հաճախ են բլրի վրա կամ նրա ստորոտում գտել ոսկյա իրեր, որ Ոսկե բլուր անունն են տվել նրան: Դեռևս 1930-ական թթ. Ալթրն թեփեում բացվել է մի դամբարան, որից դուրս եկած արժեքավոր իրերը տեղափոխվել են Անկարայի ազգային թանգարան:

Բայց այդ ահազանգից հետո էլ թուրքերը զարմանալիորեն չեն հետաքրքրվել Ալթրն թեփեով մինչև 1956 թ., երբ բացվել է մի նոր և ավելի հարուստ դամբարան և գիտնականների ուշադրությունը բևեռել հողաչերտերի տակ զարմանահրաչ մի աշխարհ թաքցրած բլուրի վրա: Մարդիկ համոզվել են, որ տևական պեղումները վար-

¹ Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 131:

ձատրելու են իրենց լիուլի, կանգնեցնելու են մեծ անակնկալների առաջ, պատմելու են գաղտնիքներ, որոնք անծանոթ են գիտական աշխարհին:

Այդպես էլ եղավ: Ուրարտական ոչ մի ամրոց՝ լինի դա կենտրոն Բիայնիլիի տարածքում, թե արևելյան սահմանի՝ էրբբունիում կամ Կարմիր բլուրում, չեն տվել այն Հարստությունը, որ տվեց Երզնկայի Ոսկե բլուրը՝ Ալթըն թեփեն և դա այն պատճառով, որ մինչդեռ ուրարտական թագավորության Հիշված կենտրոնների շինությունները՝ պալատները, ամրոցները ենթարկվել են Հրկիզման ու թալանի, Ալթըն թեփեն մնացել է անաղարտ: Գիտնականները այն կարծիքին են, թե այնտեղ Հրդեհ չի եղել, այլպես հում աղյուսների գեթ մի մասը կթրծվեր, ինչպես այդ նկատում ենք Կարմիր բլուրում:

Մյուս կողմից ամեն ինչից երևում է, որ ամրոցի տերերը այն լքել են խաղաղ պայմաններում, իրենց հետ տանելով միայն պաշտամունքի առարկա իրերը, առաջին հերթին Սալդի աստծու հետ կապված արձանները, պալատական Հարստությունը, բայց նույնությամբ թողել են դամբարանային Հարստությունը, իսկ նրանք դամբարանները կառուցել են այնպիսի խորամանկ հմտությամբ, որ հազարամյակների ընթացքում ավարի սովոր ցեղերից և ոչ մեկը չի կարողացել թափանցել այդ գաղտնարանները:

Թուրքական երկու թանգարանների (պատմության և հնագիտության) համատեղ ջանքերով 1959 թ. սկսված պեղումները անընդմեջ շարունակվել են, հատկապես ամռան ամիսներին: Պեղումները ղեկավարել է հնագետ Թահսին էոզգյուչը, որը դասախոսում է Անկարայի համալսարանում: Նա ամերիկյան հնագիտական, գիտական հանդեսներում և թուրքական մամուլում ու առանձին գրքույկներով ծանոթացրել է իր ղեկավարած պեղումների արդյունքներին, սկսած 1960-ական թվականների սկզբներից:

Ութ տարվա պեղումների շնորհիվ հողի թանձր շերտի տակից դուրս եկած շինություններն ու իրերը հետեյալներն են՝ գավիթով տաճար, բացօթյա աղոթատեղի, երեք դամբարաններ, ընդունելություն դահլիճ, մթերանոցներ, մատաններ, միջնաբերդ, բնակելի տներ՝ պալատականների և պալատում աշխատողների համար: Այս բոլորը չրջապատված է եղել 36 ոտք լայնության բարձր պարիսպով, որն ունեցել է աշտարակներ: Տաճարի հիմքերը երեք շարք սրբատաշ քարով է շինված եղել, մնացած մասը՝ հում աղյուսով: Ներսում՝ խորանի առաջամասում եղել է քարե պատվանդան, որ ենթադրել է տալիս, թե նրա վրա դրված պիտի լիներ թանկարժեք մի արձան:

Հետաքրքիր կառուցվածք են ունեցել դամբարանները: Յուրաքանչյուրը իրենից ներկայացրել է փոքրացված մի բնակարան: Պատերն ունեցել են խորշեր, որտեղ դրվել են Հանգուցյալին վերաբերող իրեր: Մի սենյակից մյուսը տանող մուտքերը փակված են եղել սալ քարերով: Դրանցից բացի ամեն մի դամբարանի մուտքը ծածկված՝ տոննաներով խճաքարով: Դամբարանի կտուրը նույնպես, կառուցված մեծ քարերով, պատած է եղել խճաքարի հաստ շերտով, որի վրա՝ հում աղյուսի շերտ է դրվել: Այս բոլորը վկայում է, որ դամբարանները պատրաստողները ամեն ինչ արել են, որպեսզի Հանգուցյալների նինջը վրդովողներ չլինեն, ինչպես այդ անում էին եգիպտական փարավոնների դամբարանները պատրաստողները, թեև միանգամայն տարբեր սկզբունքով:

Դամբարաններից յուրաքանչյուրում թաղված է եղել մեկական ննջեցյալ, դրված քարից կամ փայտից շինված շքեղ դագաղում: Մի քանի դամբարանում խախտված է այդ սկզբունքը. հայտնաբերվել են կնոջ և տղամարդու աճյունները միասին:

Հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում պեղումների ղեկավար Թ. Էոզգյուչը թաղված մարդկանց իրերի ու հագուստների մասին. «Ննջեցյալը,- գրում է նա,- հագնվել է ճաշակով: Կնոջ դամբարանում գտնվել է ոչ միայն կանացի զգեստ, զարդարված ոսկե մեծ կոճակներով, այլև ոսկուց, արծաթից ու թանկարժեք քարերից պատրաստված զարդեր: Տղամարդու հետ սովորաբար դրել են բրոնզե և երկաթե զենքեր: Դամբարանները կահավորված են եղել ոսկեպատ և արծաթապատ աթոռներով, գահավորակներով, սեղաններով, որոնց ոտքերը բրոնզից են և պատկերում են ցուլի կճղակներ կամ առյուծի թաթեր: Կահույքի ոտքերը հաճախ ամրացված են խաչաձև փայտե ձողերով զարդարված բրոնզե պարույրների: Բացի կահույքից, սենյակներում եղել են բրոնզե կաթսաներ, դրված եռոտանու վրա և զարդարված ցուլի գլուխներով: Գտնվել են նաև ոսկուց, արծաթից, երկաթից, քարից, կավից և փղոսկրից պատրաստված այլ իրեր»¹:

Սենյակներից մեկում հայտաբերվել է մի մարտակառք, լրիվ ձիասարքով, ձիերի աչքակալներով, բրոնզե սանձերով, ղնչակալերով, բոլորի ծայրերը զարդարված ցուլերի, ձիերի և արծիվների գլուխներով:

Վերջապես դամբարաններում գտնվել են սկավառակներ, բրոնզե գոտիներ, զարդարված երկրաչափական նախշերով կամ կենդանիների, մարդկանց և աստվածների նկարներով:

¹ «Archaeology», 1969, october, v. 22, № 4, էջ 256-263:

Ուրարտական արվեստի եզակի նմուշ է 8,75 սմ տրամագծով բրոնզե սկավառակը, որի վրա պատկերված է թևավոր ձիու վրա նստած, երկար պատմունձան հագած մի աստված: Գոտիներից մի քանիսի վրա պատկերված են թևավոր ձիեր:

Այժմ դուրս գանք դամբարաններից և մտնենք երկու ընդարձակ սրահները, որոնք եղել են ամրոցի պահեստները և որոնցում, կողք կողքի, կիսով չափ գետնին թաղված, զույգ շարքով դրված են մեծ կարասներ, հար և նման մեր Կարմիր բլուրի մառաններին: Ինչպես Կարմիր բլուրի որոշ կարասների, Ալթըն թեփեի կարասներից մի քանիսի վրա էլ կան սեպագիր դրոշմներ՝ կարասների տարողությունը ցույց տվող:

Էդգյուչն ասում է, թե այդ դրոշմները դեռևս չեն վերծանված, հնարավոր է, որ դրանք լույս սփռեն ամրոցի կառուցման թվականի վրա, թեև կարծում է, որ կառուցվել է Արգիշտի I-ի օրոք:

Ինչպես Կարմիր բլուրի կարասների, սրանց մեջ էլ հավանաբար լցված են եղել ցորեն, գարի, քնջութ, ոլոռն, ձեթ, գինի և այլն: Հյուսիսային տեղամասում բացված պահեստարանում եղել է այդպիսի 90 կարաս, որոնց ընդհանուր տարողությունը կազմում է 159.000 լիտր գինի:

Ալթըն թեփեի ամրոցի ներսում գտնվող շինություններից մեկը պալատ-տաճար է, բաղկացած երկու մասից, մի մասում գետեղված են եղել վարչական շենքերը և մի մեծ դահլիճ, մյուս մասը 35,5 քառակուսի մետր տարածությունը բակ է, որտեղ եղել է ներքին տաճարը: Տաճարի բաց բակը չրջապատված է եղել ծածկված սյունասարահով:

Բակի պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են հղկված քարի քսան խարիխներ, որոնք որպես պատվանդան են ծառայել տաճարի բակը չրջապատող սյունասարահի ծածկը պահող և չորսուկես մետր բարձրություն ունեցող փայտե սյունաշարի համար:

Տաճարը 14 քառակուսի մետր է, պատերի հիմքը 90 սանտիմետր բարձրությամբ 8 շարք քար է, իսկ դրա վրա շարվել են հում աղյուսներ:

Տաճարի ներսում գտնվել է քարե պատվանդան, որի վրա դրված են եղել Նալդի աստծու գահավորակն ու արձանը, հավանաբար թանկարժեք մետաղից ու փղոսկրից պատրաստված: Դրանք սակայն կորել են կամ տարվել՝ ամրոցը լքելիս: Նույն այդ վայրում գտնվել են բազմաթիվ խեցանոթներ, բրոնզից ու երկաթից պատրաստված մականներ, նետասարքեր, զեղարդներ: Գեղարդն առհասարակ եղել է Նալդիի խորհրդանիշը:

Ենթադրվում է, որ տաճարի բեկորների մեջ գտնված այդ իրերը, գարդերը նվիրարբերված են եղել Խալդի աստծուն:

Նվերների չատ ավելի մեծ հավաքածո է գտնվել տաճարի մուտքի սյունասարահի մոտ: Դրանց մեջ կան բրոնզե վահաններ, որոնք ըստ երևույթին կախված են եղել տաճարի պատերից: Հայտնաբերվել են փղոսկրից պատրաստված արձանիկներ, որոնք, էոզգյուչի կարծիքով եղել են Խալդիի կահույքը գարդարող մասեր:

Ուրարտական արվեստի մի այլ գլուխգործոց է նստած առուծը, շինված փղոսկրից: Առուծի վզի և կրծքի մազերը պատրաստված են եղել ոսկե թերթիկներից, որոնց հետքերն են միայն մնացել: Հոնքերի, աչքերի և քթի շուրջ նկատվող ծալքերը վկայում են, որ պատրաստող արվեստագետը գազանին տվել է մոլեզնածի արտահայտություն:

Բարձրաքանդակ երկու փղոսկրե կերպարներ պատկերում են մարդու մարմնով, բայց արծվի գլխով ու թևերով գերբնական էակներ, կարճ հագուստներով, «որոնց վրայից կրում են երկար տունիկաներ: Թևերը և տունիկաների եզրերը գարդարված են ոսկե թերթիկներով: ... Նրանք ցույց են տալիս ուրարտական և երկրի հարավում՝ ասորեստանյան արվեստագետների միջև եղած կապը»:

Այլ թրև թեփեր պեղումներից դուրս եկած նյութերի, քանդակների մեջ բացառիկ արժեք է ներկայացնում և դիտողին հիացմունք պատճառում փղոսկրե եղջերուի բարձրաքանդակը: Եղջերուն գլուխը չըրջած նայում է ծառին: Կենդանու փղոսկրե մարմնի վրա կան փոսիկներ, որոնց մեջ, ըստ հնագետների, նախապես զետեղված են եղել ոսկու կամ թանկարժեք քարերի հատիկներ:

Պեղումների ղեկավարի վկայությամբ, պալատ-տաճարի արտաքինը եղել է փառահեղ, բայց զուսպ, իսկ ներքին մասը՝ վայելչագեղ սյուններով, զվարթ սրահներով ու խճանկարներով միանգամայն այլ տրամադրություն է արտահայտել:

Ենթադրվում է, որ պալատը չի ավերվել, սակայն մ. թ. ա. 7-րդ դարում քանդել են՝ այլ շենքեր կառուցելու նպատակով:

Աշխարհիկ այս մեծ շենքի ծածկը պահել են 18 սյուներ, դասավորված երեք շարքով: Ընդունարանի պատերը ամբողջովին ծածկված են եղել գույնզգույն որմնանկարներով: Պատերը կառուցված լինելով հում աղյուսից, դարերի ընթացքում, մասամբ էլ պեղումների ժամանակ քանդվել են, մեծապես վնասելով որմնանկարներին: Քանդվելու ժամանակ աղյուսների մի մասը այնպիսի դիրքով է թափվել հատակին, որ որմնանկարներից բավականաչափ պատռոիկներ մնացել են անաղարտ: Այդպիսի 50 բեկորներով հնարավոր է դարձել որոշ չա-

փոժ վերականգնել որմնանկարներից հատվածներ, ճիշտ այնպես, ինչպես էրբեմունի ամրոցի պեղումների ժամանակ կատարվեց:

Ենթադրվում է, որ պալատը զարդարող արվեստագետները հետևել են շենքի կառուցման աշխատանքներին: Սպասել են, որ աղյուսները լրիվ չորանան, ապա կապույտ են ներկել ամբողջ մակերեսը, թողնելով որոշ հատվածներ: Այնուհետև նրանք նկարել են երկրաչափական, բուսական, կենդանական կամ սրբազան պատկերների ուրվագծերը սև գույնով, իսկ մանրամասնությունները լրացրել են կարմիր, կապույտ, բաց սրճագույն և կանաչ գույներով:

Երկրաչափական նկարների համար օգտագործել են քանոն և կարկին: «Պատերի դրվագների մեծ մասը,- ասում է էոզոգյուչը,- վարդաձև զարդերը, արմավենու տերևները, գոգավոր ուղղանկյունները, սֆինքսները, ծնկաչոք ցույերը և թևավոր գերմարդկային կերպարները ուրարտացի նկարիչները փոխ են առել իրենց ասորեստանյան հարևաններից: Վերականգնված բեկորներից երկուսը, սակայն, տիպիկ ուրարտական են: Նրանցից մեկում առյուծը ծածուկ նայում է եղջերուին, մյուսում առյուծը երախի մեջ պահում է եղջերուի ձագի անզոր մարմինը: Երկու պատկերներն էլ կատարված են կենդանի ոճով, որ խստորեն հակադրվում է կատարման ասորեստանյան համարյա անկենդան ոճին»¹:

Ընդունարանն իր ճարտարապետական ոճով ավելի ուշագրավ է, քան որմնանկարներով: «Ընդունարանը հնադարյան Պարսկաստանի արքայական պալատների հիմնական մասը կազմող ճեմասրահի նախատիպն է: Պատմությունը հայտնի ամենաչքեղ ճեմասրահները Պարսկաստանի Աքեմենյան թագավորների կողմից մ. թ. ա. 559–330 թվերին Պերսեպոլսում և Բազարգաղում կառուցված ճեմասրահներն են: Պարզորոշ երևում է, որ պարսիկներն առաջին անգամ Ուրարտուի ճարտարապետներից սովորեցին փառահեղ ընդունարաններ կառուցելը»:

Սորհրդային գիտնականները, անշուշտ հենվելով էոզոգյուչի եզրակացությունների վրա, գտնում են, որ Ալթըն թեփեի ամրոցը ուրարտական մշակույթ է: Հայկական սովետական հանրագիտարանը նկարագրող մի ամբողջ էջ է հատկացրել այդ նյութին և կառույցը համարել «Ուրարտական քաղաք-ամրոց», որը հիմնադրվել է Արգիշտի II-ի (714–685) օրոք, որպես Ուրարտական պետության արևմրտյան սահմանային մարզի կենտրոն»: Նկարագրելով Ալթըն թեփեում հայտնաբերված տաճարը, հոլովածի հեղինակը գտնում է, որ

¹ «Archaeology», 1969, october, v. 22, № 4, էջ 256–263.

«նման տաճարները որոշակիորեն տարբերվում էին ասորական և Հեթիթական տաճարներից և յուրահատուկ էին միայն ուրարտացիներին: Այլժրն թեփեում ուրարտական արձանագրություններ առայժմ չեն հայտնաբերվել, որը սակայն չի ժխտում նրա ուրարտական ամրոց լինելու փաստը: Մասնագետները (Բ. Պիտտրովսկի, Մ. Բարայեյյան, Կ. Հովհաննիսյան) գտնում են, որ Այլժրն թեփեն իր կառույցների ճարտարապետական ոճով (պլաշտական շենքը), որմնանկարների զարդանախչերով, դրանց Հերթականությունը, գույներով նման է ուրարտական այլ ամրոցների, հատկապես՝ էրերունուն»¹:

Գիտնականներն այս եզրակացությունը հանգել են հիմնականում Թ. Էոզգյուչի նկարագրությունների և տպագրված նկարների հիման վրա: Բայց վաղ չէ՞ այդքան ավարտուն եզրակացություն հանգել մի մշակույթի գնահատման հարցում, որով գիտությունը դեռ նոր պիտի զբաղվի և առայժմ միայն պեղումները ղեկավարողի կարծիքներն են թափանցում մի հողվածից մյուսը, առանց լսելու ականավոր որևէ այլ հնագետի կարծիքը, մինչդեռ կան բազմաթիվ հարցեր, որոնք կարոտ են առավել հիմնավոր պարզաբանման:

3. ԱՅԼ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԱԼԹԸՆ ԹԵՓԵՄ ՄԱՍԻՆ

Այլժրն թեփեն պեղումների արդյունքներով շատ է հետաքրքրվել ամերիկարենակ Արչակ Այճյանը՝ «Երզնկայի հայրենակցական միություն» վարչության նախկին անդամներից:

Ա. Այճյանը մասնագիտությամբ ոչ պատմաբան է և ոչ էլ հնագետ: Բայց նա այս նյութը ուսումնասիրել է երկար տարիներ, բազմակողմանիորեն, ծանոթացել ոչ միայն թուրք և եվրոպացի արևելագետների գրածներին, այդ թվում Թ. Էոզգյուչի բոլոր հոդվածներին ու գրքույկներին, այլև ասորական, պարսկական, ուրարտական մշակույթներին վերաբերող հարուստ գրականություն, նաև խորհրդային հնագետների կարծիքներին:

Այս բոլորից հետո գրել է իր գիտողությունները, բազմացրել և մեկ օրինակ էլ ուղարկել է մեզ՝ օգտագործելու «Երզնկա» գրքում:

Այճյանի բարձրացրած հարցերը չեն կարող չհետաքրքրել մեր հնագետներին, որքան էլ որ պարունակեն մի քանի վիճելի կետեր: Քանի որ դրանք անմիջապես առնչվում են Երզնկայի պատմությունը, ավելորդ չենք համարում ընդհանուր գծերով ծանոթացնել ընթերցողներին:

¹ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. 1, Երևան, 1974, էջ 163: Նաև Մ. Բարայեյյան, էրերունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 63:

Այճյանի հիմնական եզրակացությունն այն է, որ ուրարտացիները Երզնկայի դաշտը երբեք չեն գրավել: Այդ բանը հաստատող ոչ մի հավաստի փաստ չկա: Ապացույց՝ ուրարտական թագավորների տասնյակ տարեգրական արձանագրությունները, որոնցում դրանք արձանագրել տվող թագավորները թվարկում են իրենց գրաված ամենաաննշան բնակավայրերն անգամ, չենք հանդիպում Երզնկայի շրջակայքը հիշեցնող որևէ տեղանունի: Մոռացություն չէր կարող տրվել մի այնպիսի կենտրոն, որտեղ ստեղծվել էր Ալթըն թեփեի պեղումներից դուրս եկած փարթամ մշակույթ:

Երկրորդ՝ Հենց Ալթըն թեփեում չի հայտնաբերվել որևէ արձանագրություն՝ ուրարտական լեզվով, մինչդեռ ուրարտացիները սովոր էին իրենց կառուցած տաճարներում, ամրոցներում թողնել մեկից ավելի սեպագիր արձանագրություններ, ինչպես այդ տեսնում ենք Կարմիր բլուրում, Արին բերդում, Վանում:

Հաթերն են, որ սովորություն չեն ունեցել արձանագրություններ թողնել, ինչպես հաստատում է հաթերի մշակույթի խոշոր մասնագետ Կուրտ Բիտտելը: Հայասա-արմենները, գտնվելով հաթերին սահմանակից և կրելով նրանց ազդեցությունը, նույնպես չեն սիրել արձանագրություններ թողնել շինությունների վրա: Իսկ եթե երբեմն թողել են որոշ դրոշմներ, դրանք եղել են հաթերեն:

Այս տեսակետի հիմնավորման փաստարկ կարող է ծառայել այն, որ Թ. Էդգյուչը, նշելով թե մատաններում հայտնաբերված կարասներից մի քանիսի վրա դրոշմված են նրանց տարողության չափը ցույց տվող գրություններ, ասում է թե դրանք ոչ թե ուրարտերեն են, այլ՝ հաթերեն: Եթե ուրարտացիներն էին կառուցել ամրոցը, ինչու կարասների վրա հաթերեն պիտի դրոշմեին և ոչ ուրարտերեն, ինչպես արել են Կարմիր բլուրի կարասների, նույնիսկ գինու թասերի վրա:

Հնարավոր է, որ մի քանի առարկաների վրա լինեին ուրարտերեն արձանագրություններ: Դա չի փոխում իրողությունը: Այդպիսի իրեր, զարդեր չարժական էին և առևտրի ճանապարհով անցնում էին մի քաղաքից, երկրից մյուսը:

Ալթըն թեփեի ամրոցի՝ ուրարտացիների կողմից կառուցվելու փաստարկ չէ նաև այն, թե նրա սյունազարդ սրահները, որմնակարները, այդ նկարների կատարման տեխնիկան հիշեցնում են ուրարտական համանուն շինություններն ու որմնանկարները, ասենք Հենց Էրեբունիի որմնանկարները:

էրեբունիի սյունազարդ դահլիճը Ուրարտուի կործանումից հետո է շինվել, Աքեմենյանների տիրապետութեան շրջանում: Դա առհասարակ ուրարտական ոճ չի եղել: Եվ վերջապես հենց ուրարտական ճարտարապետությունը ազդվել է Հայասա-Ազգիի ճարտարապետությունից, մի բան, որ ժամանակագրական կարգով ավելի վաղ էր:

Այս փաստը ընդունում են նաև հայ հնագետ-պատմաբանները: Օրինակ՝ Կ. Հովհաննիսյանը ընդունում է, որ ուրարտական շինություններում Աքեմենյան վերակառուցումներ են սյունազարդ դահլիճները, ինչպես նաև պաշտամունքի շենքերը, կրակի տաճարները¹:

Ավելի ուշագրավ է նույն գիտնականի հետևյալ վկայությունը. «Սեթական շինարարական արվեստի շատ ավանդներ, հավանաբար Հայասա-Ազգիի միջոցով իրենց արտահայտությունը գտան ուրարտական ճարտարապետության հուշարձաններում»²:

Ուրեմն, եզրակացնում է Ալճյանը, Ալթըն թեփեի ամրոցի կառուցումը պետք է կապել ոչ թե ուրարտացիների, այլ՝ Սեթական պետության մայրաքաղաք Սաթուսասի մեջ գտնված հուշարձանների հետ, բայց կառուցված Հայասա-արմենների կողմից:

Կուրտ Բիտտելը 1957 թ. Սաթուսասի և նրա գլխավոր ամրոց Բեդուկ Կալեի պեղումների ընթացքում հայտնաբերել է հինգ տաճարներ և սյունազարդ մի դահլիճ, որոնք շատ նման են Ալթըն թեփեի տաճարին ու սյունազարդ դահլիճին: Հետևաբար առաջին անգամ հաթերն են շինել սյունազարդ դահլիճներ, դրանից հետո է, որ Հայասա-արմենները կառուցել են Ալթըն թեփեն, իսկ սյունազարդ դահլիճների կառուցումը չբեղություն գազաթնակետին է հասել Աքեմենյանների օրոք, այդ բանի լավագույն նմուշն է Պերսեպոլիսի հըռչակավոր սյունազարդ դահլիճը:

Իսկ որ Երիզայում ուրարտացիներից շատ դարեր առաջ եղել են կրոնական պաշտամունքի կենտրոններ, ցույց է տալիս եգիպտական փարավոն Ռամզես II-ի և Հաթերի Մովաթյալես թագավորի միջև մ. թ. ա. 1296 թ. կնքված դաշնագիրը, որտեղ որպես վկա ստորագրող մեհայաններից ու աստվածություններից մեկը՝ 17-րդը, կոչվել է Ուրուսա, որը ըստ գիտնականների, Երիզան է:

Անշուշտ հայ ժողովուրդը ժառանգորդն է թե՛ ուրարտական մշակույթի, թե՛ Հայասա-արմենների, բայց մինչդեռ ուրարտական շրջանը ուսումնասիրված է հանգամանորեն, նրա մասին ստեղծվել է վիթխարի գրականություն, Հայասայի վերաբերյալ ազոտ տեղեկություն-

¹ Կ. Հովհաննիսյան, Էրեբունի, Երևան, 1968, էջ 22:

² Նույն տեղում:

ներ միայն ունենք: Եվ եթե ապագայում հնազանդներն ու պատմա-բանները հաստատեն, որ Ալթըն թեփեի գտածոները նախաուրարտական՝ հայաստացիների մշակույթն է, դա մի փայլուն ու վավերական էջ կարող է գրել խոր անցյալի մեր պատմության մեջ:

Այդքան ընդարձակորեն խոսելով Ալթըն թեփեի հայտնություն մասին, մեր նպատակն էր ամենից առաջ ապացուցել, որ Երզնկան դեռևս 3000 տարի առաջ ոչ միայն եղել է կրոնական կենտրոն, այլև բարձր զարգացման աստիճանի վրա կանգնած բնակավայր, մի իրողություն, որն իր հերթին պիտի բացատրի թե ինչու Երզնկայում հետագա դարերում այնքան զարգացած է եղել ոսկերչությունը, պղնձագործությունը, քանդակագործությունը, մանրանկարչությունը, փայտափորագրությունը և այլ արվեստներ ու արհեստներ:

Ովքե՞ր են կառուցել Ալթըն թեփեի ամրոցը և նրա մասնաշենքերը, ովքե՞ր են կահավորել այդ բոլոր սրահներն ու սենյակներն այնքան նուրբ քանդակներով, ոսկեդրվագներով, որմնանկարներով, գեղատեսիլ իրերով, օգտագործելով փղոսկր, ոսկի, արծաթ, պղինձ և այլ նյութեր: Դրանց ո՞ր մասն է պատրաստվել տեղում, որ մասը՝ հարևան երկրներում կամ այդ երկրներից հրավիրված արհեստավորների կողմից: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ իրերի մի մասը բերվել են այլ վայրերից, ինչ որ շատ բնական է, և Հայաստանից էլ կարող էին տարվել այդ երկրները, ապա միամտություն պիտի լիներ կարծել, թե Ալթըն թեփեի ամրոցը մշակույթը բերովի է:

Այս գրքի հետագա գլուխներում պիտի տեսնենք, որ վերոհիշյալ արհեստների, արվեստների մեծ մասը երզնկացիներին ուղեկցել են Ալթըն թեփեից հետո գրեթե ամեն դար, մինչև մեր օրերը: Անշուշտ, եղած պիտի լինեին նաև Ալթըն թեփեից էլ առաջ:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՀԶՈՐԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԵՐԶՆԿԱՆ ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Այլթըն թեփեի պեղումները ղեկավարող թուրք հնագետի կարծիքով ամբողջն իր գոյությունը պահել է մինչև ուրարտացիների քաղաքական ասպարեզից հեռանալը, այսինքն՝ մ. թ. ա. 6-րդ դարի սկիզբը:

Հնարավոր է, որ հետագայում էլ կանգուն եղած լինի, բայց եթե նույնիսկ ճիշտ է թ. էոզգյուչի ենթադրությունը, փաստը մեզ համար շատ կարևոր է: Անկախ այն հանգամանքից, թե Երզնկան այդ ժամանակ Ուրարտական պետությունն էր ենթարկվում, թե մի այլ իշխանություն, վավերական իրողություն է, որ մ. թ. ա. 6-րդ դարը համարվում է հայ ժողովրդի որպես էթնիկական ամբողջության կազմավորման սկիզբը:

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը գրում է. «7/6-3-րդ դարերը մեր թվականությունից առաջ հայ ժողովրդի պատմական անցյալում կազմում են մի շատ կարևոր շրջան: Այս ժամանակներում հետզհետե կազմավորվել է հայ ցեղը և ստեղծվել է նախկին Ուրարտական թագավորության երկրամասերում պատմական հին Հայաստանը... Արդեն անվիճելի կերպով պարզաբանված է, որ այժմյան հայերի նախահայրերը հնդեվրոպական արմեններն են, որոնք Փոքր Ասիայից գաղթել են Հայաստան, հավանորեն յոթերորդ դարում կամ վեցերորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ»¹:

Հ. Մանանդյանը, նկարագրելով Ուրարտուի անկումը, ասում է թե 8-7-րդ դարերում Ուրարտուն ենթարկվեց Հյուսիսից եկող կիմմերների արշավանքներին, որոնք «տակնուվրա արին Ուրարտուն, Ասորեստանը և ամբողջ Փոքր Ասիան»: Այդ արշավանքներին 7-րդ դարում հետևել են սկյութների հարձակումները:

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1977, էջ 13:

Այս երկու արչավանքների հետևանքը եղել է այն, որ Անդրկովկասում և Փոքր Ասիայում տեղի են ունեցել զանազան ցեղերի տեղաշարժեր, վերախմբավորումներ: Ասորեստանի, Բաբելոնի և Ուրարտուի փոխարեն ասպարեզ են եկել նոր միություններ՝ նախ Մարաստանը (Մեդիա), ապա՝ Պարսկաստանը:

«Ահա այս մեծ անցքերի ու տեղաշարժումների ժամանակ, չարունակում է Հ. Մանանդյանը, յոթերորդ դարում կամ վեցերորդ դարի սկզբներում (նախքան մեր թվ.), կարելի է ենթադրել հայերի հնդեվրոպական նախնիքների՝ արմենների գաղթը Հայաստան, որոնք, հաստատվելով Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան դաշտերում ու լեռնահովիտներում՝ հետզհետե տեր դարձան Ուրարտուի երկրներին»¹:

Ժամանակակից պատմագրությունը հակված է կարծելու, որ հայ ժողովուրդը ձևավորվել է հայասցիների, արմենների, ուրարտացիների կամ Ուրարտու երկրում ապրող ժողովուրդների միավորումից: Օտարները մեզ կոչել են արմեններ, սոմեխներ, մենք՝ հայեր: Դա ոչ թե ժխտում է վերոհիշյալ կարծիքը, այլ հաստատում, քանի որ այդ բոլոր ցեղերի, էթնիկական միավորումների ազդեցությունը առկա է մեր լեզվի վրա:

Քանի որ օտար աղբյուրները հայերին կոչել են արմեններ, կանգ առնենք դրանցից մի քանիսի վրա, մանավանդ որ ընդունված է այն տեսակետը, թե արմենների նախնական բնակավայրերից մեկը եղել է Եկեղյաց գավառը:

Նույն ականավոր պատմագիր Հերոդոտոսը (484–425) գրում է, որ արմենները Հայաստան են եկել Փոյուզիայից (Արևմտյան Փոքր Ասիա):

Մ. թ. ա. 4-րդ դարի աշխարհագիր Եվդոքսոս Կնիդացին նույնպես գտնում է, որ արմենները ծագումով Փոյուզիայից են և նրանց լեզվում շատ բառեր փոյուզերեն են: Նույնը հաստատում է Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին (մ. թ. ա. 1-ին դ.), որը արմեններին և փոյուզիացիներին համարում է համալեզու:

Արմեններեն և փոյուզերեն լեզուների ազգակցությունը ընդունում են գերմանացի արևելագետ Պ. Կրեչմերը, Յո. Մարկվարտը, Ն. Յա. Մառը և ուրիշներ:

Բայց մեզ այստեղ հետաքրքրում է արմենների գաղթը Երզնկայի հովիտը և Երզնկայի տեղը արմենների իշխանություն մեջ:

Ստրաբոնը ոչ միայն գրել է թե Արմենոսի ուղեկիցները գրավեցին Ակիլիսենեն, այլև հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Ակիլիսե-

¹ Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 15:

ների տեղագրություն մասին: Խոսելով Եփրատ և Տիգրիս գետերի մասին, նա շարունակում է . «Այս երկուսից մեծագույնն է Եփրատը, որ անցնում է երկրի մեծ մասով՝ ոլորապտույտ հոսանքով, սկիզբ առնելով Տավրոսի հյուսիսային մասում, հոսելով դեպի Արևմուտք՝ Մեծ կոչված Հայաստանի միջով՝ մինչև Փոքր Հայք, աջում ունենալով այս երկիրը, իսկ ձախում՝ Եկեղիքը: Այստեղից դառնում է դեպի հարավ, և այս պտույտի ժամանակ հասնում է Կապադովկիայի սահմանները. աջում թողնելով Կապադովկիայի և Կոմմագենի սահմանները, ձախում՝ Մեծ Հայաստանի Եկեղիքը, Ծոփքը, առաջանում է դեպի Ասորիք և նոր պտույտով հասնում Բաբելոն և Պարսից ծոց»¹:

Հ. Մանանդյանը, խոսելով արմենների գրաված տարածությունների մասին, կանգ է առնում այդ վայրերի թե՛ առևտրական և թե՛ ուղղմաստրատեգիական կարևորության վրա: Նա ասում է, թե Եկեղյաց գավառի միջով կամ մոտով էին անցնում Պոնտոսից Բարձր Հայք տանող ճանապարհները: Ծոփքը և Աղձնիքը իշխում էին Պարսից ծոցից Փոքր Ասիա ընկած արքայական ճանապարհի վրա, իսկ Կալաքենը ուղղմական մեծ նշանակություն ուներ: Նրա մոտով էին անցնում Ուրարտուից Ասորեստան, Բաբելոն և Մեդիա գնացող ճանապարհները:

6-րդ դարի առաջին կեսում քաղաքական ասպարեզում իշխող պետություն էր Մեդիան: Արմենները եղել են այդ պետության դաշնակիցը և վերոհիշյալ վայրերը գրավել են նրա համաձայնությամբ:

Քսենոփոնն էլ «Կյուրոպեդիա» երկում վկայում է, որ Արմենիան այդ ժամանակ եղել է անկախ պետություն, դաշնակից մեդիացիներին և պարսիկներին: Նա անգամ տալիս է արմենների թագավորի երկու որդիների անունները՝ Տիգրան և Սաբարիս. Մանանդյանը վերջին անունը համարում է Ծավարչ: Քսենոփոնը նաև ասում է, թե արմեններն ունեցել են 40.000 հետևակ զինվոր, 8.000 հեծելազոր:

«Որքան էլ կասկածանքով վերաբերվենք վերոհիշյալ վկայությունների մանրամասնություններին, - գրում է Հ. Մանանդյանը, - ստույգ ու պատմական կարող ենք համարել այն, որ վեցերորդ դարի սկզբներին արմենները, որոնք դաշնակից էին և հպատակ մեդացիների թագավորին՝ արդեն անցած են եղել Եփրատ գետը և գտնվել են պատմական Հայաստանի հարավ արևմուտքում: Կարելի է նմանապես ենթադրել, որ նրանք արդեն միացած են եղել և ունեցել են իրենց ցեղապետ առաջնորդը, որին Քսենոփոնը անվանում է թագավոր»²:

¹ Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 43:

² Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 45-46:

Կնչանակի Երզնկայի Հովիտն այդ ժամանակ, չնայած գտնվել է մեղացիների տիրապետության տակ, հիմնականում ղեկավարվել է արմենների կողմից, քանի որ արմենները, ինչպես և խալդայները ունեցել են ներքին ինքնավարություն: Այդ մասին վկայություն ունի Քսենոփոնը: Նա ասում է թե Կյուրոսը ցանկացել է արմենների և խալդայների միջև բարեկամություն հաստատել: Նա զրույց է ունեցել այդ երկու ցեղերի պետերի հետ, առաջարկել է բարեկամանալ:

«Արմենների և խալդայների խաղաղ համակեցություն հետևանքն այն եղավ,- գրում է Մանանդյանը,- որ խալդայները և տեղական այլ ժողովուրդները հետզհետե միաձուլվեցին եկվոր արմենների հետ և հետագա դարերի ընթացքում գոյացավ այժմյան Հայ ժողովուրդը»¹:

Քաղաքական ասպարեզ են գալիս նոր տիրակալներ: Պարսկաստանում Կյուրոս Մեծին հաջորդում է Կամբյուսեսը (529–522), սրան էլ հաջորդում է Գաուսատա մոզը, ապա նոր թագավոր է դառնում Դարեհ I-ը (522–486):

Դարեհի գահակալության տարիներին է, որ, ի թիվս այլ ժողովուրդների, ապստամբվել են նաև արմենները, ցանկանալով լինել կատարյալ ազատ:

Դարեհի կողմից Բեհիստունի ապստամբի վրա քանդակված արձանագրություններում մանրամասն նկարագրված են այն պատերազմները, որ Դարեհի զորավարները մղել են արմենների դեմ, նրանց հնազանդեցնելու համար: Մ. թ. ա. 521 թ. գրված այդ արձանագրություններում առաջին անգամ հիշատակվում է **Արմենիա** (Արմինա) անունը: Դարեհը հոխորտանքով լի բառերով պատմելով իր հաղթանակները, ասում է. «Ապստամբները երրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Դադարչիչի դեմ պատերազմի: Արմինայի մեջ Ուհյամա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի՝ իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամի բանակից: ... Հետո՝ Դադարչիչը, հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեղիա: Դարեհ թագավորն ասում է.- այնուհետև Արմինա ուղարկեցի Վահուստիս անունով մի պարսիկի, իմ ծառային և այսպես պատվիրեցի.- Գնա՛, նվաճե այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չի հնազանդվում: Վահուստիսան զնաց Արմինան նվաճելու: Ապստամբները հավաքվեցին և դուրս եկան Վահուստիսայի դեմ պատերազմի»²:

Այս նոր պատերազմում, շնորհիվ Արամազդի, իբր թե հաղթել է Դարեհի զորքը և արմենները 2024 սպանված են թողել կովի դաշ-

¹ Զ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 48:

² Նույնը, էջ 55–56:

տում: Թվում է թե պետք է, որ ավարտված լինել կոիվը և հնա-
զանդեցված լինելին հայերը, սակայն Դարեհի արձանագրության շա-
րունակությունից երևում է, որ նույն Վահուստիսան հարկադրված է
եղել նոր արչավանք կազմակերպել այս անգամ Հայաստանի մի այլ
գավառում:

Արմենների տևական ապստամբությունները պարսիկները վերջ-
նականապես ճնշել են մ. թ. ա. 520 թ.:

Արմենիան դրանից հետո դարձել է պարսկական սատրապու-
թյուն և նրա կառավարումը հանձնվել է կամ պարսիկ բարձրաստի-
ճան ազնվականների, կամ թագավորի ազգականներից մեկնումեկին:

Դարեհը ստեղծել է կենտրոնաձիգ ուժեղ կայսրություն, այն բա-
ժանելով 20 մեծ շրջանների, որոնցից 13-րդի մեջ է մտել Արմենիան
և Պարսկաստանին տվել մեծ հարկեր: Բացի դրամական վիթխարի
տուրքից՝ տվել է տարեկան 20.000 ձիու քուռակ: Հայերը պարտա-
վորված են եղել մասնակցել Պարսկաստանի մղած բոլոր պատե-
րազմներին: Օրինակ՝ հույների դեմ մղած կոիվների ժամանակ Քսեր-
քրեսի բանակում եղել են հայկական զորամասեր:

Այս շրջանի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական
կյանքի մասին ունենք հավաստի մի աղբյուր, որից հստակ գաղափար
կարելի է կազմել հայ ժողովրդի ապրելակերպի, կենցաղի, ինչ լեզվով
խոսելու, ինչպիսի բնակարաններում ապրելու և այլ հարցերի մասին:

Դա Քսենոփոնի վկայությունն է: Քսենոփոնը եղել է հունական
10.000-անոց բանակի հետ, որը մ. թ. ա. 401 թ. նահանջել է Հայաս-
տանով: Նա ակնատեսի ճշգրտությունը պատմում է Հայաստանից
իր ստացած տպավորությունները, որոնք մեծ հետաքրքրություն են
ներկայացնում:

Քսենոփոնը Երզնկայում չի եղել: Հունական բանակի նահանջի
ուղին ընկել է Մուշ-Մանազկերտ-Քաղավան, ապա թեքվել հարավ,
նորից դարձել դեպի Արևելք, հասել Արաքսի ափերը, իսկ այստեղից
չարժվել Տրապիզոն: Սակայն, դրանով հանդերձ, այն, ինչ որ նկա-
րագրում է Քսենոփոնը, և նկարագրում է մանրամասնորեն, նույ-
նությունները վերաբերում է Երզնկայի հովտին, քանի որ նրա նկարա-
գրություններից երևում է, որ Արմենիայի ամբողջ տարածություն
վրա հայերը ապրել են նույն կենցաղով, նույնպիսի տներում, խոսել
են միևնույն լեզվով:

Քսենոփոնը Արմենիան համարում է ընդարձակ երկիր, որի սատ-
րապն է եղել այդ ժամանակ Օրոնտասը՝ Դարեհին խնամիացած մի
հայ ազնվական: Հույն պատմիչը հիշում է նաև մի այլ անուն՝ Տիրի-

բազին՝ որպես Տավրոսյան լեռների հյուսիսակողմում գտնվող արմենական շրջանների կառավարիչ: Ենթադրվում է, որ նա եղել է Օրոնտասի օգնականը և ոչ առանձին սատրապ:

Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստանը բաժանված է եղել երկու վարչական միավորների՝ Արմենիա և Արևմտյան Արմենիա: Մանանդյանի կարծիքով Արմենիան ընկած պետք է լինի Տավրոսյան լեռների ու Վանա լճի հարավային կողմում, իսկ Արևմտյան Արմենիան՝ Արածանիի հովիտն ու Մշո դաշտը, մինչև Փոքր Հայք ու Սև ծով:

Քսենոփոնի նկարագրություններից երևում է, որ հունական գորքի անցած ճանապարհի երկայնքով այդ ժամանակ ապրելիս են եղել տասնյակ այլ ցեղեր, ազատ՝ Արեմենյաններին տուրք տալու հարկադրանքից:

Հույն պատմիչին ամենից ավելի գրավել է արմենների բարեկեցիկ վիճակը, հակառակ Պարսկաստանի կողմից գանձվող մեծ տուրքերի: Հույները արմենների գյուղերը չթալանելու խոստումով վերցրել են պաշար, որքան անհրաժեշտ է եղել իրենց գորքի համար: Այն հավաստիացումից, թե ամեն տեղ հույներն արժանացել են բացառիկ հյուրասիրություն, վայելել են առատ սեղաններ, չպետք է ենթադրել, թե այդ բոլոր եղել է ինքնաբերական վիթխարի թիվ կազմող մի բանակի հեշտ չէր հյուրընկալել, կերակրել, որքան էլ որ հայերը լինեին հյուրասեր, սրտաբաց, առատաձեռն ու մարդասեր:

Հենց Քսենոփոնը նկարագրում է թե ինչպես են խուժել մի հայկական գյուղ, ձերբակալել բոլոր գյուղացիներին, գյուղապետին, գրավել են 17 մարուկ, որոնց մեծացնում էին որպես տուրք թագավորին: Գերել են գյուղապետի աղջկան, որն ընդամենը մեկ շաբաթ առաջ էր ամուսնացած եղել. ամուսինը՝ որսի գնացած լինելով՝ ազատվել էր այդ հարձակումից:

Նման արարքներից հետո, անշուշտ, բարի աչքով չէին կարող դիտվել անկոչ հյուրերը:

Քսենոփոնը հայերի տներն այսպես է նկարագրում. «Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը ինչպես Ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր (հողի մեջ), մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: Այնտեղ կար նաև ցորեն և գարի և ընդեղեն և կրատերների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ, կրատերների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպ-

քում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դնել ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ակտորժեղի ըմպելիք էր»¹:

Հուլյները յոթ օր մնացել են այդ գյուղում: «Չկար մի տեղ,- գրում է Քսենոփոնը,- ուր չդնեին սեղանին միաժամանակ գառան, ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս, մեծ քանակությամբ ցորենի ու գարու հացի հետ: Ու եթե որևէ մեկը մտերմաբար ցանկանում էր խմել մյուսի կենացը, ապա նրան քարչ էր տալիս կրատերի մոտ և կռանալով՝ այնտեղից պետք է խմեր եզան նման ծծելով: Եվ գեղջավազին թույլ տվեցին վերցնելու այն, ինչ ցանկանում էր: Բայց նա ոչինչ էլ վերցնում, այլ երբ որևէ տեղ տեսնում էր իր տոհմակիցներից մեկն ու մեկին, նրան միշտ վերցնում էր իր հետ: Երբ եկան Սելյրիսոփոսի մոտ, սրանց ևս գտան խնջույքի մեջ, պսակված չոր խոտե պսակներով. նրանց սպասավորություն էին անում արմենների երեխաները՝ բարբարոսական զգեստներ հագած, իսկ երեխաներին նրանք նշաններով ցույց էին տալիս, ինչպես մունջերի, թե ինչ անել: Սելյրիսոփոսն ու Քսենոփոնը փոխադարձաբար իրար ողջունելուց հետո սկսեցին միասին հարցուփորձել գեղջավազին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե այդ ի՞նչ երկիր էր: Նա ասաց թե Արմենիան է»²:

Քսենոփոնն հիշատակում է մի քանի տեսակ յուղ, որոնց թվում՝ քնջութ, դառն նշի և բեեկնի յուղ ու սրանցից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Յուրաքանչյուր գյուղ ունեցել է իր գյուղապետը:

Բնորոշ է, որ Քսենոփոնն իր ճանապարհին հանդիպել է միայն գյուղական վայրերի, չի եղել քաղաքներում: Դրանից էլ գիտնականները ենթադրում են, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում դեռ չէին զարգացել քաղաքները, մանավանդ, որ սատրապն անգամ նստել է ոչ թե քաղաքում, այլ՝ մեծ գյուղում:

Արմենների տոհմապետները հենց այդ ժամանակներից դարձել են տոհմական իշխաններ, ինչպես նկատում է Մանանդյանը: Նա գրում է.

«Ընդունելով որ արմենների հասարակարգի հիմքը Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ կազմում էր տոհմական կենցաղը, որի մեջ սկսվել էր արդեն որոշ բեկում, և, ի նկատի առնելով աղբյուրների տվյալներն արմենների բասիլևս-արքայի, ռազմաառաջնորդների և մեծաթիվ ու ընդհանուր աշխարհագորի մասին՝ կարելի է ըստ

¹ Քսենոփոն, Անարասիս, Երևան, 1970, էջ 97:

² Նույն տեղում, էջ 98:

իս եզրակացնել, որ Հին արմենները, ինչպես և 6–7-րդ դ. (մեր թ. Հ.) Հին պլավոնները, գտնվել են «ոազմական դեմոկրատիայի ընթացաշրջանում»¹:

Այլթըն թեփեի պեղումների արդյունքները, մասնավորապես մառաններում պահված կարասների պարունակությունները ցույց են տալիս, որ Քսենոփոնի նկարագրած կենցաղը, առօրյա ապրուստը նույնն է եղել նաև Երզնկայում: Անգամ տներն իրենց գետնափոր կառուցվածքով հիշեցնում են Այլթըն թեփեի դամբարանների պատրաստման եղանակը:

* * *

Մ. թ. ա. 4-րդ դ. Արեմենյան կայսրությունը աստիճանաբար թուլանում է: Սատրապներից յուրաքանչյուրը գլուխ է բարձրացնում և դառնում ինքնիշխան տեր իր ղեկավարած երկրամասի: Կենտրոնական իշխանությունը նույնիսկ հարկադրված է լինում պատերազմներ մղել նրանց դեմ:

Հույները, որ վաղուց ծրագրեր էին մշակել նվաճելու Արեմենյան Պարսկաստանը, այն կարողացան իրագործել Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Մակեդոնացին երեք մեծ ձևկատամարտերից հետո, մղված 334–331 թթ., վերջնականապես հաղթում է Պարսկաստանին, քայքայում Դարեհ III-ի հզոր պետությունը:

Պարսկական տիրապետությունը փոխարինվում է հունական-մակեդոնական տիրապետությամբ: Այդ պետության կենտրոնը դառնում է Բաբելոնը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո (մ. թ. ա. 323 թ.) նրա աշխարհակալական գրավումների Ասիական մասը ժառանգեց Սելևկոս զորավարը, որը դարձավ Սելևկյան պետության հիմնադիրը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու և սելևկյանների տիրապետությունը նկատելիորեն փոխեց Առաջավոր Ասիայի երկրների սոցիալ-տնտեսական պատկերը, առիթ տվեց տնտեսական և մշակութային արագ վերելքի: Այս շրջանում է, որ հելլենիստական քաղաքային մշակույթը արագորեն ներթափանցում է Արևելք, այդ թվում՝ Հայաստան, որտեղ տարածվում են հունական լեզուն, գրականությունը, գիտությունը, փիլիսոփայությունը, հետազայում նաև թատրոնը:

«Տեղական կուլտուրան այստեղ, որն ուներ հաբեթական-արմենական արմատներ և կրել էր նաև իրանական կուլտուրայի ազդեցությունը՝ արդեն այս հնագույն շրջանում սկսել էր ենթարկվել հելլե-

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 88:

նիզմի ազդեցությունը, որն ավելի ու ավելի զորեղացավ հետագա դարերում: Հելլենական ազդեցությունը մեծ էր այստեղ, ամենից առաջ, տեղական իշխանավորների և բնակչության բարձր խավերի վրա: Փոքր Հայքի և Մոփքի գահակալները հելլենացած էին իրենց կրթությամբ, գլխավորապես շնորհիվ սելևկյանների հետ ունեցած խնամիական կապերի: ... Հունարենն ամենուրեք սկսել էր գործածվել որպես պաշտոնական լեզու»¹:

Այս գնահատականը նույնությամբ վերաբերում է Սատաղ-Երզնկա-Դերջան երկրամասերին, որոնք եղել են կրոնական, մշակութային ճանաչված կենտրոններ և այդ դերը պահել են հետագայում:

Թե սրա վրա ավելացնենք նաև այն, որ սելևկյանների իշխանությունը Հայաստանում ավելի անվանական է եղել, քան տիրակալական և թե Մեծ Հայքը և թե Մոփքը պահպանել էին իրենց ներքին ինքնավարությունը, ղեկավարվել տեղական իշխաններով, ապա պարզ կարող է դառնալ, թե անկախության համար ինչպիսի նախապայմաններ են գոյություն ունեցել սելևկյանների իշխանության թուլացման շրջանում, որը սկիզբ էր դնելու Արտաշեսյան հզոր դինաստիայի առաջացմանը:

Մ. թ. ա. 3-րդ դարի վերջերին աստիճանաբար տկարանում է սելևկյան իշխանությունը, նրա տիրապետության տակ գտնվող շատ երկրամասեր դառնում են ինքնիշխան: Սելևկյանները կորցնում են իրենց հնդկական նահանգները, ապա՝ ուրիշ տարածքներ:

Սելևկյանների դեմ դուրս են գալիս Պարթև Արշակունիները և Հոմը, որոնք հետզհետե յուրացնում են այդ պետությունը:

Մագնեսիայի մոտ Անտիոքոս Մեծի պարտությունից հետո (մ. թ. ա. 190 թ.) հիմնադրվում են Արտաշեսյան և Զարեհյան հայկական թագավորությունները: Երկուսն էլ եղել են Անտիոքոսի զորավարները: Սրանցից առավել նշանավորը Արտաշեսի թագավորությունն էր Մեծ Հայքում, որը գնալով հզորացավ և դարձավ իր կամքը թելադրող պետություն:

Զարեհի տիրակալությունը տարածվել է հիմնականում Եկեղյաց գավառի վրա, այսինքն՝ Դերջան, Երզնկա, Կամախ շրջանում, կենտրոն ունենալով Երզնկան: Նրա տիրապետության տակ են եղել նաև Անտիտավրոսի կողմերի երկրամասերը:

«Փոքր Հայքը,- գրում է Ստրաբոնը,- բավական բերրի երկիր է: Ծովափց նման, սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայոց բարեկամ էին և մերթ ինքնազուխ: Իրենց հնազանդ

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 114:

էին խաղաղութիւնը և Տիրարենները, այնպէս որ իրենց իշխանութիւնը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փոնոպոլիս»¹:

Սակայն Հիմնական ուժը Արտաշեսյան Հայաստանն էր՝ Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետը և Ատրպատականից մինչև Ծոփք ու Փոքր Հայք: Մանանդյանը Արտաշեսյան անկախ և հզոր Հայաստանի կազմակերպումը համարում է սկիզբ Հին Հայաստանի պատմութեան նոր դարաշրջանի:

Իզոլուր չէ, որ մեզ հասած Հայկական հնագույն էպոսի բեկորները վերաբերում են Արտաշեսյան շրջանի իրադարձութիւններին:

Մ. Թ. ա. 2-րդ դ. Արտաշեսը հիմնել է Արտաշատ մայրաքաղաքը, որը հռոմեացիները համարել են «մեծ և խիստ գեղեցիկ քաղաք»:

Արտաշատի հիմնումը Արարատյան դաշտում, - ասում է Հ. Մանանդյանը, - կարելի է համարել Արտաշես I-ի կարևորագույն գործերից մեկը: Այս դաշտն այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական միավորման կենտրոնը:

Հայաստանը աշխարհակալ հզոր պետութիւն դարձավ անշուշտ Տիգրան II-ի Թագավորութեան շրջանում, սակայն դրա համար մեծ նախադրյալներ էր ստեղծել Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես I Թագավորը: Երզնկան ծովածափալ Հայաստանի կրոնական կենտրոն պիտի դառնար Տիգրան II-ի օրոք, իր հռչակավոր մեհայններով, որոնց թագն ու պսակն էր կազմում Անահիտ աստվածուհու տաճարի գերիշխան դիրքը:

2. ԵՐԶՆԿԱՆ ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

Հայոց Թագավորներից ոչ մեկի անվան շուրջ այնքան լայն հետաքրքրութիւն չի ստեղծվել, այնքան շատ չի գրվել, որքան Տիգրան II-ի մասին:

Դա շատ բնական է: Տիգրանն իր աշխարհակալական նվաճումներով, տեական պատերազմներով, հռոմեական հանրապետութեան հետ չափվելու համարձակութեամբ Հայաստանը բարձրացրեց համաշխարհային ճանաչման, իր երկրին տվեց միջազգային կշիռ, որի հետ հաշվի էին նստում աշխարհի ամենահզոր պետութիւնները:

Նրա Թագավորութեան շրջանը համարվում է Հայ ժողովրդի պատմութեան ամենափայլուն էջը: Նրա անձով, կյանքի փառավոր և ողբերգական դրվագներով, նրա վարած պատերազմներով զբաղվել են Հայ և օտար հարյուրավոր պատմաբաններ, գրողներ, երգահաններ, դրամատուրգներ, արվեստագետներ:

¹ Ստրաբոն, էջ 75:

Սույն գրքի ծրագրից դուրս է թե՛ այդ գրականության ծանոթացումը և թե՛ Տիգրան II-ի թագավորության պատմության թեկուզ համառոտ չարագրումը:

Բայց որովհետև Տիգրան Մեծի ներդրած հելլենիստական մշակույթն իր ոլորտի մեջ էր առել առաջին հերթին նաև Եկեղյաց գավառը Երիզա կենտրոնով, հեթանոսական մեհյանների ցանցով, այդ գավառին տվել այնպիսի կշիռ, որի նմանը չէր ունեցել անգամ մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, հարկադրված ենք կանգ առնել Տիգրան II-ի գործունեության այն կողմերի վրա, որոնք կապված էին հելլենիստական մշակույթի Հայաստան ներթափանցելու հետ: Դրանք են, որ ապահովեցին Անահտական շրջանի փառքը, երբ Անահիտ աստվածուհու Երզնկայում կանգնեցված ոսկեծույլ ու շքեղ արձանն իր արծվային դիտարկման տակ էր պահում ամբողջ պատմական Հայաստանը և ամեն տարի Նավասարդյան տոների օրերին իրեն էր գրավում բազմահազար ուխտավորների կայսրության բոլոր ծայրերից, գրավում էր թագավորների, նախարարների, իշխանների, շինականների:

Տիգրան Մեծը գահ է բարձրացել մ. թ. ա. 95 թ.: Նրա առաջին գործերից մեկը եղել է Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքին: Ապա միացրել է Եկեղյաց և Դարանաղյաց գավառները: Դրանից հետո վերագրավել է այն 70 հովիտները, որոնք զիջել էր պարթևներին՝ պատանդությունից ազատվելու համար:

Այնուհետև Հայաստանին է միացրել Ատրպատականը (Մարաստանը), Կորդուքը:

87 թ. կնքված Հայ-պարթևական հաշտության դաշնագրով պարթևները հրաժարվել են Տիգրանի նվաճած երկրներից, ընդունել նրա գերիշխանությունը: Պարթև թագավորները հրաժարվել են «Արքայից արքա» տիտղոսից, որը զրանից հետո կրելու էր Տիգրանը, ապա կրելու էին նրա հաջորդները:

Տիգրան II-ի գրաված երկրները տարածվում էին Կասպից ծովից և Կուր գետից մինչև Եգիպտոսի սահմանները, Մարաստանի լեռներից մինչև Արևմտյան Եփրատի ափերը:

Այդ երկիրն այնքան լայնարձակ էր, որ Արտաշատ մայրաքաղաքն այլևս չէր կարող կենտրոն դառնալ ամբողջ կայսրության: Եվ նա մ. թ. ա. 80–70 թթ. կառուցում է Տիգրանակերտը, որը եղել է ժամանակի ամենից մեծ ու փարթամ մայրաքաղաքներից մեկը: Քաղաքն ունեցել է 300.000 բնակիչ, ամրակուռ պարիսպներ, շքեղ պալատներ, օժտված հարուստ պերճանքով, ոսկեծույլ քանդակներով, արձաններով: Ունեցել է թատրոն, աղոթատեղիներ:

Տիգրանն իր նվաճած երկրների ամբողջ հարստությունը օգտագործել է Հայաստանի կենտրոնական քաղաքների, մասնավորապես Տիգրանակերտի պերճանքին:

Բայց նա միայն նյութական հարստություն, գանձեր չի բերել: Բերել է տարբեր ազգությունների պատկանող արվեստագետներ, հմուտ վարպետներ, որոնք աշխատել են նրա կառույցների վրա՝ որպես ճարտարապետներ, նկարիչներ, քանդակագործներ:

Այս բոլորից բացի՝ կատարել է էթնիկական միավորումների ուժեղ և մեծ տեղաշարժեր: Տիգրանակերտ է բերել հույներ, նրանց տվել պաշտոններ: Իր պալատում պահել է հույն փիլիսոփաներ, գրողներ, պատմաբաններ, հեռադուրներ, որոնցից մի քանիսի անուններն անգամ հիշատակված ենք գտնում Պլուտարքոսի մոտ:

Նշված մարդիկ անշուշտ իրենց հետ Հայաստան էին բերելու հունական մշակույթ, ավանդույթներ, գիտություն, նաև՝ հունարեն լեզուն:

Եթե երկրի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը անհաղորդ էր գիտությանն ու գրականությանը, առհասարակ հունական մշակույթին, լեզվին, ապա իշխող դասը, պալատական խավը աստիճանաբար ընդգրկվում էր հելլենիստական մշակույթի տարբեր ոլորտներում, կարգում էր, հասկանում, ազդվում, գուցե և փորձում զարգացնել տեղական գրականություն՝ հունականի ազդեցությամբ:

Պլուտարքոսն հաղորդում է, որ Տիգրանակերտն ունեցել է թատրոն, որտեղ ներկայացումներ են տրվել հունարեն և դերասաններն էլ եղել են հույներ: Թատրոն է ունեցել նաև Արտավազդ II-ը՝ Արտաշատում: Պլուտարքոսը հիշատակում է էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիների» բեմադրությունը նրա այդ թատրոնում, դարձյալ հույն դերասանների կողմից: Վերջապես ինքը՝ Արտավազդն, էլ գրել է պիեսներ հունարեն լեզվով, սակայն դրանք մեզ չեն հասել¹:

«Բոլոր այս փաստական տեղեկություններից,- գրում է Հ. Մանանդյանը,- որ վերաբերվում են Տիգրան II-ի վերանորոգչական գործունեությանը, կարելի է հետևել, որ ոչ միայն Կապադոկիայում և Պոնտոսում, այլև սրանց հարևան Հայաստանում հակադիր հոսանք էր սկսվել ընդդեմ տիրող իրանիզմի և հիմք էր դրվել հին կենցաղի հելլենականացման»²:

Հելլենականացման այս պրոցեսը չէր կարող իր ոլորտից դուրս թողնել վերնաշենքային այնպիսի մի բնագավառ, ինչպիսին հեթանոս-

¹ Г. Гюзе, Театр древней Армении, т. 1, Москва, 1952, стр. 79.

² Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 466:

սական աստվածություններն էին, ստրկատիրական հասարակարգի պահպանման հենարանն ու բռունցքը:

Մշակութային մերձեցման հետ շաղկապված սկսվել է կրոնների մերձեցման շարժումը, հայ հեթանոսական աստվածների միաձուլումը հունական աստվածությունների հետ: Արամազդը համապատասխան է համարվել Զևսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին, Անահիտը՝ Արտեմիսին, Նանեն՝ Աթենասին, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեին, Տիրը՝ Ապոլոնին և Վահագնը՝ Հերակլեսին:

«Կրոնական այս ազդեցությունն այնքան զորեղ էր, - գրում է Մանանդյանը, - որ Տիգրան II-ի ժամանակ, ... հայկական մեհյաններում էին զետեղվել Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված հունական աստվածների արձանները»¹: Մովսես Նորենացու համաձայն, Երիզայում կանգնեցվել է Արտեմիսի արձանը²:

Անշուշտ հելլենիզմն սկսվել էր Տիգրանից առաջ, Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշեսի օրոք և այդ ազդեցությունը կրողներից առաջիններն էին եղել Ծոփաց աշխարհը, Եկեղյաց գավառը, սակայն հելլենիզմը Հայաստանում ամուր արմատ գցեց Տիգրան II-ի օրոք:

Ե՞րբ են հունական աստվածների արձանները տեղափոխվել Հայաստան, ո՞վ է եղել դրանք տեղափոխողը: Այս հարցը մինչև այժմ էլ հստակ լուսաբանություն չի ստացել հայ ժողովրդի պատմությունը զբաղվողների երկերում: Շատերը միմյանցից վերցնելով կրկնել են Նորենացու այն հավաստիացումը, թե Արտաշեսն է արձանները բերել Հայաստան, սակայն տեղ չհասած վախճանվել է, իսկ Տիգրանը դրանք կանգնեցրել է Հայաստանի տարբեր քաղաքներում: Բայց որովհետև Նորենացու մոտ միմյանց հետ շփոթվել են թե՛ Արտաշեսները և թե՛ Տիգրանները, Պատմահոր վկայությունը հիմնական աղբյուրը չի կարող հանդիսանալ:

Իրականն այն է, որ Անահիտ աստվածուհու համար ամենից հարմար վայր համարվել է Եկեղյաց գավառի կենտրոնը՝ Երզնկան, որտեղ էլ աստվածուհու համար կառուցվել է շքեղ տաճար:

Ավանդաբար պատմվում է, որ հեթանոսական մեհյաններից մի քանիսի կառուցումը Եկեղյաց գավառում և Դերջանում, կապված է եղել արձանները Հունաստանից Հայաստան բերող հույն քրմերի խորամանկ մի քայլի հետ: Նրանք, հասնելով Երզնկայի հովիտը, հիացել են նրա բնական դիրքով, բուսական և կենդանական աշխարհով,

¹ Զ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 175:

² Մովսես Նորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 147, հմմտ. էջ 229:

կլիմայով, միաժամանակ սարսափած անծանոթ մի երկրի խորքերը թափանցելու երկյուղից, որոշել են մնալ այնտեղ և թագավորին խաբել են, թե աստվածներն են իրենց թեկադրել այդ բանը:

Կարող է և իրական հիմք ունենալ այդ ավանդությունը, սակայն Տիրգրան II-ի նման մի քաղաքագետի և ռազմագետի հեշտ չէր համոզել նման պատճառաբանություններով, եթե նա այդ վայրը ընտրելու համար չունենար ավելի հիմնավոր շարժառիթներ, որոնցից առաջինը Եկեղյաց գավառի պաշտամունքային կենտրոն լինելու փաստն էր հնագույն դարերից մինչև իր օրերը: Իսկ այդ մենաշնորհը պետք է բացատրել Եկեղյաց գավառի աշխարհագրական, բնական դիրքով, նաև սերնդից սերունդ եկող ավանդույթների դժվարհաղթահարելի դրույթյամբ:

Մեր աշխատության առաջին գլխում հիշատակել ենք, որ Երզնկայի ու նրա շրջակայքի բնակիչները հնագույն դարերից պաշտել են քաղաքի մոտակայքում գտնվող Սեպուհ լեռը, Երզնկայի մոտից Հոսող Եփրատը և այլ գետեր: Դեռևս Հեթիթների օրոք Երզնկայում եղել է հեթանոսական տաճար: Այլթըն թեփեի պեղումները ցույց տվեցին, որ Հայաստյի կամ ուրարտացիների շրջանում ևս Երզնկայում գոյություն է ունեցել կրոնական տաճար, պաշտվել են աստվածներ, լինի դա Սալդի աստվածը, թե մի ուրիշը, որի պատվանդանը կանգուն է մնացել մինչև մեր օրերը:

Կար նաև մի այլ հանգամանք: Արձանները Հայաստան բերող հույն քրմերը պարտավոր էին հաշվի առնել ոչ միայն վերևում նշված նկատառումները, որոշել հեթանոսական տաճարների կառուցման տեղը նախկին աղոթատեղիների վայրում, այլև պարտավոր էին նկատի ունենալ հայերի կրոնական պաշտամունքի հետ կապված սովորությունները, ծեսերը, որոնց կենտրոններից մեկը նույնպես Եկեղյաց գավառն էր: Նրանք Արամազդի փոխարեն Ջևաի արձանը կանգնեցնելով Հայաստանի որևէ վայրում, չէին կարող տեղական ժողովրդին պարտադրել պաշտամունքի այն բոլոր ձևերը, որոնք ընդունելի էին հույների մոտ:

Այս փաստի վրա ուշադրություն է դարձրել նաև Ղ. Ալիշանը, գրելով. «Ստրաբոն վկայե թե ինչ որ Պարսք կու պաշտեին՝ զնույն և Մարք և Հայք. իսկ երբ հունական կուռքերն ալ մտան ի Հայս, մերոնք ոչ իբրև նոր աստվածներ ընդունեցան, այլ իրենց ճանչցածներուն հարմարցուցին... վասնզի յուրաքանչյուր ազգ իր առանձին հայրենի կարծիքն և ախորժակը ուներ»¹:

¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 353-354:

Եվ այսպես, Տիգրան II-ը Անահիտի պաշտամունքի կենտրոնը դարձրել է Երզնկան, նրա համար կառուցված տաճարում կանգնեցրել ոսկեձույլ արձանը: Կա կարծիք, թե ինքն էլ որոշ ժամանակ վարել է քրմապետի պաշտոնը, որն ավելի մեծ շուք ու կշիռ պիտի տար սրբատեղիին:

Եկեղյաց գավառը և Դերջանը եղել են նաև այլ աստվածությունների կենտրոն: Նանե աստվածուհու տաճարը կառուցված է եղել պատմական Թիլ ավանում, Վահագնինը՝ Դերջանում:

ԵՐԶՆԿԱՆ ԱՆԱՀՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՆԹԵՈՆԸ ԱՆԱՀԻՏԻՑ ԱՌԱՋ

Անահտական պաշտամունքի 400 տարիները եղել են Երզնկայի փառքի շրջանը: Ոչ դրանից առաջ, ոչ դրանից հետո Երզնկան չի վայելել այն համընդհանուր ճանաչումը, որ վայելել է այդ դարերի ընթացքում, այսինքն՝ Տիգրան Մեծի գահակալության առաջին տարիներից մինչև հայերի քրիստոնեության ընդունումը:

Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում, ապրելով հանդերձ քաղաքական տարուբերումների, տևական պատերազմների ու սարսափի շրջաններ, մասնավորապես հոռմեական լեգեոնների արշավանքների ընթացքում, Երզնկան մնացել է հեթանոս Հայաստանի մտավոր ու կրոնական կենտրոնը:

Ոչ մի այլ աստվածություն, ոչ մի այլ հեթանոսական տաճար չի ունեցել այն հմայքը, որ ունեցել է Երզնկայի սրտում բազմաժ Անահիտ աստվածուհու ոսկյա արձանը ու նրա հովանավորած Անահտական տաճարը: Այդ հեղինակությունն այնքան է մեծ եղել, որ որոշ ժամանակ ամբողջ Եկեղյաց գավառը կոչվել է Անահտական գավառ:

Անահիտը համընդհանուր ճանաչման է արժանացել Մերձավոր Արևելքում: Նրա մասին իմացել են Արևմուտքում: Հոռմեական արշավանքների ժամանակ Անահիտի տաճարը պաշտպանելու համար Տիգրանի զորքին են միացել հարևան երկրների բանակները:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ է ներկայացրել իրենից հայկական պանթեոնը Անահիտից առաջ, ինչպիսի աստվածություններ են պաշտել հայերը խոր անցյալում և մինչև Արտաշեսյան դինաստիայի հաստատումը:

Այս մասին լույս են տեսել տասնյակ գրքեր ու հոդվածներ ոչ միայն հայ հեղինակների, այլև օտարների կողմից գրված: Հիշենք

Ղ. Ալիչանի, Կ. Կոստանյանցի, Ն. Տաղավարյանի, Հ. Գեյցերի, Ա. Կարիերի, Կ. Վ. Մելիք-Փաշայանի և այլոց ուսումնասիրությունները¹:

Ի՞նչ են պաշտել Հայերը հնագույն դարերում: Ինչպես Արևելքի շատ ժողովուրդներ, Հայերի նախնիներն էլ խոր անցյալում պաշտել են բնության երևույթները՝ լեռները, գետերը, կրակը, կենդանական և բուսական աշխարհի ներկայացուցիչներին: Հատկապես Հայերի մոտ ուժեղ է եղել եզան պաշտամունքը: Հայերը եզր դիտել են որպես երկրագործական աշխատանքի խորհրդանիշ և նրա ուժի մեջ են տեսել իրենց դաշտային աշխատանքի հաջողությունների երաշխիքը: Այդ է պատճառը, որ քրիստոնեական դարերում անգամ՝ մինչև մեր օրերը, շատ տների դռան վերևի մասում ամրացված է եղել եզան գլուխ:

Բնության երևույթները, աշխատանքը, հերոսությունը մարմնավորող տարբեր աստվածություններ են ստեղծվել, նրանց համար կառուցվել տաճարներ:

Ակադեմիկոս Գր. Ղափանցյանը մի ամբողջ աշխատություն է գրել խեթական և Հայկական աստվածությունների մասին, որտեղ ցույց է տալիս, թե խեթական որ աստվածություններն են անցել Հայերին:

Տիրապետող պետությունները փորձել են իրենց կրոնը պարտադրել նաև Հպատակ ժողովուրդներին: Պարսիկները կրակապաշտությունը պարտադրել են Հայերին, այն էլ հրով ու սրով: Սակայն, դրանով հանդերձ, խոր անցյալում կրոնը այնպիսի գործոն չի եղել, ինչպես քրիստոնեության առաջին դարերում: Ուժեղ պետություններին առաջին հերթին հետաքրքրում էր Հպատակ ժողովրդից վերցնել տուրք, զինվոր: Նրանք համաձայնվում էին անգամ, որ Հպատակ պետություններն ունենան ձեական անկախություն, միայն թե ժամանակին վճարեն սահմանված բազմապիսի տուրքերը: Ուստի տարօրինակ պիտի չլիներ, որ ամեն մի երկրի ներսում նույնպես պաշտամունքի պարտադրանքը չենթարկվեր խստագույն օրենքների: Ասենք ուրարտացին Սալդի աստծուն պաշտելուն զուգընթաց՝ պաշտեր եզներ կամ ցուլեր, մանավանդ որ հազարավոր գյուղեր, մասնավորապես լեռնային շրջաններում, ապրում էին մեկուսացած պայմաններում, իշխող խավերի հետ գործ էին ունենում տուրքերի հավաքման, գանձման ժամանակ միայն:

¹ Ղ. Ալիչան, Հին Հավատք կամ հեթանոսական կրոնը Հայոց, Վենետիկ, 1895, 1910: Կ. Կոստանյանց, Հայոց հեթանոսական կրոնը, Վաղարշապատ, 1879: Ն. Տաղավարյան, Հայոց հին կրոնները, Կ. Պոլիս, 1909: Հ. Գեյցեր, Հետազոտություն Հայ դիցարանության, Վենետիկ, 1897: Ա. Կարիեր, Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհյաններն Ազգաթանգեղոսի և Մովսիսի Սորենացվո համեմատ, Վիեննա, 1899: Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963:

Եթե անգամ ուշ քրիստոնեություն դարերում Հայաստանում եղել են Հեթանոսական հավատքին Հետևողներ, ապա ինչ պիտի ասել Հնագույն դարերի մասին:

Ուրարտուի թագավորություն կործանումից հետո Աքեմենյան տիրապետության շրջանում հայերը մասամբ սկսում են պաշտել նույն այն աստվածներին, որոնք պաշտվել են պարսիկների կողմից: Այդ են վկայում Հայաստանի տարբեր վայրերում ատրուշանների գոյություն, դրանց մի մասի հետքերի մինչև մեր օրերը հայտնաբերվելու, նաև մատենագրական փաստերը:

Հետագայում հելլենիզմի ազդեցությամբ է, որ Հունական աստվածությունները փոխարինեցին հայկականին:

Բայց կրկնում ենք, ժողովուրդը միշտ էլ ազատ է զգացել պաշտելու ինչ որ ինքը ցանկացել է: Հետագա էջերում տեսնելու ենք, որ անգամ Հեթանոսական, կրակապաշտական, ջրապաշտական շատ ծիսակատարություններ անցնելով քրիստոնեական հետապնդումների խստագույն դարերից, եկել հասել են մինչև մեր օրերը՝ բարեկենդանի, տյառնընդառաջի և այլ ժողովրդական սովորությունների միջոցով:

Մնացել են նաև Անահտական պաշտամունքի հետքեր:

2. ԱՆԱՀԻՏԻ ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ

Որտեղի՞ց է եկել այս աստվածությունը Հայաստան, ինչպե՞ս է մեկնաբանվում Անահիտ անունը:

Ղ. Ալիշանը անդրադառնալով այս հարցերին, գրում է.

«Այլ ուստի» կամ «որ ազգե ծագումն, անհայտ. միայն հայտնի է, որ ամեն ազգե ավելի հայք էին անահտապաշտք, և ըստ Քրայցեր հմուտ դիցարանի, հայոց Անահիտն է նախատիպ ամենայն Անահտաց, մինչ պարսից Նահիտն սոսկ ազատաց (իղես) դասն էր և ոչ աստված»¹:

Բուն բառի ծագման մասին Հր. Աճառյանը գրում է. «ԱՆԱՀԻՏ, իգ. գնդ. Anahita, հպրս. Anahita, պհլ. Anahit, պաղ. Anahit ներկայացնում էր իգական մի աստվածություն... բուն նշանակությունն է «անբիծ», «անարատ» և կազմված է an-բացասականով՝ ahita «պիղծ» «կեղտոտ» բառից»²:

¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք, էջ 265-266:

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 146:

Անկախ ստուգարանական այս համեմատություններից, ինչպես վերևում էլ տեսանք, Անահիտը հայկական աստվածություն է, այնքան սիրված ու հարգված հայերի մոտ, որ հետագայում Անահիտի տաճարներ են կառուցվել պատմական Հայաստանի շատ գավառներում, միշտ Երզնկային վերապահելով իր գերակա լի տեղը:

Ավելին. եթե առաջ լայն տարածում են ունեցել նաև մյուս աստվածությունները, ապա աստիճանաբար Անահիտը գրավել է մի մասի տեղը, փոխարինել նրանց: Գուցե միայն Աստղիկն է, որ որպես սիրո աստվածուհի, հայկական Ափրոդիտե, պահել է կախարդական ուժը մասնավորապես Մուշ ու Տարոն գավառներում, մինչ Վահագնի, Տիրի և այլ աստվածությունների ուժը վերագրվել է Անահիտին:

Հայերի կողմից Անահիտին տրված տիտղոսներն են՝ «Մեծն Անահիտ տիկին, ծնունդ մեծին արին Արամազդա, մայր ամենայն զգաստությունց», «Բարերար ամենայն մարդկան բնության», «փառք ազգիս մերո» և այլն:

Անահիտը համարվել է պտղաբերություն, արգասավորություն, բնություն մարդկային ծխարձակման ու զարթոնքի սկզբնաղբյուրը:

Ալիշանը, խոսելով Անահիտի մյուս արժանիքների մասին, գրում է. «Այս շնորհաց վրա կավելանան և խնամակալությունն, բարերարությունն և միով բանիվ կյանք և կեցուցիչ ըլլալն ազգին և երկրին»¹:

Անահիտից մարդիկ խնդրել են առողջություն: Հայ թագավորները հիվանդանալիս հատուկ մարդ են ուղարկել Երզնկա՝ Անահիտից ապաքինում հայցելու:

Վերջապես՝ Անահիտը համարվել է զենքի ուժ տվող: Գրիգոր Տաթևացին գրում է, թե հայոց թագավոր Տրդատը նվերներ էր մատուցում այդ աստվածուհուն, որպեսզի հաղթի թշնամուն:

Անահիտի ռազմական ուժի ու կարողության արտահայտություններից մեկը պետք է համարել այն, որ փոքրասիական դրամների վրա նա պատկերված է նետ ու աղեղը ձեռքին, իսկ հայկական դրամներում՝ սաղավարտը գլխին²:

Անահիտը եղել է իրավունքի պաշտպան: Նրանից են մարդիկ հայցել արդարություն, անկողմնակալ վերաբերմունք:

Գուցե ոչ մի այլ աստծու չի տրվել այսքան պատիվ ու կարողություն:

Հայաստանում եղել են Անահտական աղբյուրներ, որոնց վերագրվել է բուժիչ գորություն: Ալիշանի վկայությամբ նման մի աղբյուր գոյություն է ունեցել Այրարատ նահանգում:

¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք, էջ 261:

² Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, էջ 121:

Հասարակական կյանքի վրա այսքան տիրակալորեն իշխող, արքաների, իշխանների համար անգամ հույս ու ապավեն դարձած մի աստվածուհի ունենալու էր անչուշտ իրեն արժանի շքեղ ու պերճ տաճարը, սպասավորների կազմը:

Թե ճարտարապետական ինչ ոճով է կառուցված եղել այդ տաճարը, որքան է ներդաշնակել տեղանքին, ինչ մեծություն ու մասնաշենքեր է ունեցել՝ հայտնի չէ, քանի որ հիմնահատակ կործանվել է և նրա տեղը քրիստոնեական սրբատեղիներ են կառուցվել:

Ազաթանգեղոսի մի հիշատակությունից իմանում ենք, որ տաճարն ունեցել է բարձր պարիսպներ, ինչպես ունեցել են նախաուրարտական և ուրարտական նման տաճարներն ու աշխարհիկ կառույցները: Ազաթանգեղոսը մեծ խանդավառություն ակարագրում է թե ինչպես Գրիգոր Լուսավորչի մարդիկ կատաղի պայքար մղելով տաճարը պաշտպանողների դեմ, կարողացել են բարձրաբերձ պարիսպները հողին հավասարեցնել:

Անահիտի բազմաթիվ արձաններից և ոչ մեկը մեզ չի հասել. և այդ՝ առաջին հերթին այն պատճառով, որ դրանք եղել են ոսկուց կամ ոսկեջրած և գրավել են ազահ հափշտակիչներին:

Երզնկայի մոտակայքում, Սատաղում գտնված արձանի գլուխը, որն այժմ պահվում է Բրիտանական թանգարանում, անչուշտ հեթանոսական աստվածություններից մեկի կիսանդրին է, գուցե Անահիտի, պատրաստված բրոնզից, սակայն այն չի կարող պատկերացում տալ Երզնկայի Անահտական մեհյանում կանգնեցված ոսկյա արձանի մասին:

Անահիտ աստվածուհու ոսկեծույլ արձանը ոչ թե եղել է կիսանդրի, ինչպես Սատաղում գտնվածն է, այլ ամբողջ հասակով կանգնած այնպիսի մի արձան, ինչպիսին հունական Ափրոդիտեի և Արտեմիսի արձաններն են: Դրա օգտին է խոսում հետևյալ փաստը: Երբ Անահիտի արձանը քանդող հոռմեացի զինվորներից մեկին, որը ի պատիվ Օգոստոս կայսեր խնջույք էր կազմակերպել, հարցնում են, թե ճի՞շտ է, որ Անահիտի վրա առաջինը ձեռք բարձրացնողը տեղն ու տեղը պատժվել է աստվածուհու կողմից, զինվորը ծիծաղել է և ասել, թե այդպիսի բան չի եղել, թե ինքն է առաջինը քանդել արձանը և նրա սրունքի ոսկուց է, որ պատրաստել է այդ ճաշկերույթը¹:

Անկախ այն բանից, որ սա ավանդություն է, պետք է հաշվի առնել, որ ամեն մի ավանդություն ունի իրական հիմք: Երբ խոսվում է

¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հատ. 1, Երևան, 1981, էջ 421-422:

Անահիտի արձանի սրունքների մասին, պարզ է որ ամբողջ հասակով մեկ կանգնեցված կոթող է եղել, որը միայն կարող էր լեռնային այդ տեղանքում հնչել վեհորեն և շրջապատի վրա տպավորություն թողնել. էլ չենք ասում, որ պետք է նաև անհրաժեշտ մեծությունն ունենար:

Այլ բան է, որ Անահիտի արձանի դիմագծային հատկանիշները կարող էին նման լինել Սատաղում գտնված արձանին, որի մասին խոսել են, գրել շատերը:

Ոմանց կարծիքով արձանի գլխավերևը պատած կլոր շրջանակը վկայում է, որ այն զարդարված պիտի լիներ հատուկ թագով: Գանգուր մազերից մի փունջ իջել է ճակատին, երկու կողմից կազմել կիսալուսնային կլոր գծեր: Աչքերի տեղ տեսնվում են փոսիկներ, որոնք վկայում են, որ առաջ այդ խոռոչներում եղել են թանկագին քարեր, սակայն գողացվել են: Որ մարդկային չարագործ ձեռքը դիպել է կիսանդրիին, ցույց են տալիս մուրճի հարվածի տեղերը, որոնք նկատվում են գլխամասում:

Այսպես թե այնպես Սատաղում գտնված արձանը արժանի է հատուկ հետաքրքրություն և արդեն մի տեսակ սիմվոլ է դարձել խոր անցյալի հայ արձանագործական արվեստի: Նրա տուֆե տարբերակն այժմ զետեղված է Նոր Երզնկայի աղբյուր-հուշարձանի զբլխամասում:

Անահիտի հեթանոսական տաճարն ունեցել է մեծ թվով ծառայողներ՝ քրմեր, քրմապետներ, ծիսակատարությունները կազմակերպողներ ու ղեկավարներ, ներքինացված բազմաթիվ ծառայողներ, արհեստավորներ, ձեռքի աշխատողներ և այլն:

Արդ՝ ի՞նչ եկամուտ է ունեցել տաճարը, ում հաշվին են ապրել բազմահազար այդ մարդիկ: Հիմնականը տաճարի սեփականությունը եղող կալվածքների եկամուտներն էին անշուշտ, կալվածներ, որոնցում աշխատել են մեծ թվով ստրուկներ: Հենց այն հանգամանքը, որ ամբողջ գավառը կոչվել է Անահտական, պետք է ենթադրել, որ Եկեղյաց գավառի հիմնական մասը, գոնե Երզնկայի հովիտը գտնվել է կրոնական այդ հաստատություն իրավասություն տակ և ամբողջ եկամուտը լցվել է տաճարի մտոանները:

Նվազ եկամուտ չեն բերել նվիրատվությունները: Դա սովորական նվիրատվություն չի եղել, բարեգործական օգնություն բնույթ չի կրել, այլ եղել է յուրահատուկ տուրք այն աստվածուհուն, որին երկրպագել են ամբողջ Հայաստանում, որին պարտական էին համարում իրենց հաջողությունները երկրի թագավորները, իշխանները, զորա-

Հրամանատարները: Ամեն մի բերքահավաքից, պատերազմից հետո Անահիտ աստվածուհին ստացել է իր բաժինը:

Բազմահազար մարդիկ, այս կամ այն առիթով դիմելով Անահիտի օգնությունը, հաջողություն, հիվանդություն բուժման համար իրենց շնորհակալություններն հայտնում էին նվիրատվություններով: Հնարավոր է, որ նույնիսկ նրանից գոհացում չստացողները նվերներ տային, շնորհակալություն հայտնեին, ինչպես այդ տեսնում ենք հունական աստվածություններում:

Հարգանքի, սիրո հետ միասին եղել է աստվածներից պատժելու սարսափը: Դրա արտահայտություններից մեկը պիտի համարել այն, որ Երզնկայի հովտում ազատ, համարձակ արածելիս են եղել Անահիտի տաճարի սեփականությունը համարվող երինջները, որոնց ճակատին դրոշմված է եղել աստվածուհուն խորհրդանշող դրոշմը: Մարդիկ ձեռք չեն տվել այդ երինջներին ոչ միայն վախենալով բռնվելուց ու պատժելուց, այլև այն բանից, որ անասունները համարվել են սուրբ, հետևաբար՝ հանցագործություն է համարվել նաև նրանց ձեռք տալը:

Հիշյալ երինջները տոնախմբությունների օրերին զոհաբերվել են աստվածուհուն: Անշուշտ առատորեն վայելել են նաև քրմական դասին պատկանող մարդիկ և տաճարական մյուս պաշտոնյաները:

Նախապաշարունների այդ դարաշրջաններում ժողովուրդը հավատացել է ամեն բանի, վախեցել քրմերի ցասումից, աստվածուհու պատուհասումից:

Մեզ հասել է հոռմեական արչավանքների օրերից երկու ավանդություն: Քանի որ երկուսն էլ վերաբերում են Երզնկայի հովտին, ավելորդ չենք համարում հիշել:

Պատմվում է, որ Հայաստան արչավող հոռմեացի զորավար Պոմպեոսը երբ հասել է Երզնկա, ոչ միայն չի վնասել աստվածուհու տաճարին, այլև նվերներ է մատուցել նրան, որպեսզի գործը հաջող ընթանա: Իսկ Պոմպեոսի բանակը երբ հասել է Եփրատի ափին, գետը այդ օրը վարարած է եղել, գիշերել է գետափին: Հաջորդ օրը նկատվել է ջրի բնական իջեցում: Միամիտ ու սնտոխապաչտ ժողովրդին համոզել են, թե սրբազան գետը նույնպես համաձայն է հոռմեական բանակի արչավանքին և խոնարհվելով նրա առաջ՝ ճանապարհ է տալիս՝ ջրերի իջեցումով:

Մի ավանդություն էլ կապված է Լուկուլլոսի հետ: Երբ նրա բանակները եկել են Երզնկայի հովիտը, և ցանկացել են մատաղ անել աստվածներին, նկատել են քարաժայռին կանգնած մի երինջ, որն իրը թե գլուխը խոնարհեցրել է ցած:

Լուկուլլոսի մարդիկ այդ բացատրել են հետևյալ կերպ. երինջը գլուխ է խոնարհեցրել Լուկուլլոսի առաջ և հայտնել պատրաստակամությունը՝ զոհարելու հաղթող Հոմին: Հասկանալի է, որ դա պիտի հանդիսանար ազդանշան՝ ազատորեն մորթելու հարյուրավոր երինջներ:

3. ԱՆԱՀԻՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԾԻՍԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մի պահ երևակայությունը տեղափոխվենք երկու հազար տարի առաջվա Երզնկայի հովիտը, և տեսնենք թե ինչպես էին կատարվում Անահտական տոնակատարությունները, կրոնական ու աշխարհիկ ծիսակատարությունները, ովքեր էին մասնակցում հանդեսներին, ինչպիսի ընդգրկում ունեին դրանք:

Մատենագրական տեղեկությունները շատ ժլատ են, բայց քանի որ նման տոնակատարություններ կատարվում էին նաև Հունաստանում, իսկ դրանց բավականաչափ մանրամասն նկարագրությունները հասել են մեզ, մյուս կողմից, քանի որ այդ ծիսակատարությունների մի մասը հայ ժողովուրդը իր հետ բերել հասցրել է մինչև մեր օրերը, որոշ գաղափար կարող ենք տալ:

Արարողությունների առանցքը եղել է քրմապետը, ժամանակի հոգևոր պետը, աստվածուհու պատգամախոսը: Նրա ամեն մի խոսքը ընկալվել է որպես աստվածուհու պատգամը:

Պատմությունից հայտնի է, թե քրմերն ու քրմապետները ինչպիսի մեծ դեր են կատարել հին Եգիպտոսում, Ասորեստանում, հաճախ իրենց ձեռքը վերցնելով երկրի ճակատագիրը: Աստվածների անունից պատգամող քրմերը երկրի ղեկը հանձնել են ցանկացած մարդկանց, իրենց հակառակորդներին զոհ դարձրել պալատական սաղրանքների, խլել նրանց կյանքը: Նրանք ունեցել են մեծ հարստություն, անսահման կալվածներ, վայելել են առաջին գիշերվա իրավունքը: Նրանց ձեռքին է եղել ժամանակի գիտություն, մուսիաների պատրաստման լուծույթների բաղադրության որոշման գաղտնիքը, երկրաչափական, թվաբանական գիտությունների ուսմունքը:

Նրանք իմացել են արևի խավարման ժամանակը, այն օգտագործել ժողովրդի վրա իրենց ազդեցությունն ուժեղացնելու համար:

Փարավոնները, թագավորները, հաճախ հանձին քրմերի տեսնելով լուրջ մրցորդներ, աշխատել են չեղոքացնել նրանց ազդեցությունը. դրա միջոցներից մեկն են համարել իրենց տոհմից մեկնումեկին քրմ-

մապետ դարձնելը, հաճախ էլ իրենք՝ թագավորներն են վարել քրրմապետի պաշտոնը, այսպիսով պահելով բացարձակ գերիշխանություն երկրի վրա: Կա վկայություն, որ Տիգրան II-ը նույնպես վարել է քրմապետի պաշտոն: Նույնն ասվում է նաև Տրդատ I թագավորի մասին:

Անահիտի տաճարում կատարված ծիսակատարությունների մասին ստեղծվել է մեծ գրականություն, բայց այդ գրականությունը շատ ավելի բանավիճային բնույթ ունի. ասենք այն, թե խրախճանքները կրե՞լ են անբարոյական բնույթ թե ոչ, քան տրվում է հանդեսների իրական պատկերը:

Ղ. Ալիշանը գրում է Անահիտի տաճարում կատարված տոնակատարությունների մասին. «Քրմապետն՝ թագավորակերպ հագված՝ խույր ի գլուխ, կառաջնորդեր քրմաց և բազմաթիվ ուխտավորաց, Անահտա կուռքը վերցնելով՝ թափորակերպ մեհենին շուրջը պտրտեին, աղոթանման երգելով. հետո աշխարհական հանդեսք պարք՝ ամենայն սարովք կատարվեին, զգեստնին ալ փոխելով ի ձև սակաց, անխտիր տյարք և ծառայք և երբ կերուխումն այլ հաջորդեր, ի հարկե հեթանոսական անկարգությունք ալ կլլային»¹:

Ալիշանը գուսպ է արտահայտվում, չի օգտագործում լկտիություն, պոռնկություն բառերը, որի համար քննադատվել է մի այլ մխիթարյանի՝ Ա. Մատիկյանի կողմից: Վերջինս հենվելով Ստրաբոնի վկայության վրա, ծիսակատարությունները համարում է անպարկեշտ, լկտի:

Բայց քանի որ Անահտական տաճարի տոնակատարությունների առաջին նկարագրությունը թողել է Ստրաբոնը, ծանոթանանք նրա վկայությանը.

«Պարսից բոլոր աստվածությունները պաշտվում են նաև Մարաց և Հայոց կողմից. բայց Անահիտի պաշտամունքը Հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից. զանազան տեղեր նրա անվան տաճարներն են կանգնեցրած և հատկապես Եկեղիքում: Նշանակել են այդ տեղերում ստրուկներ և ստրկուհիներ. այս բոլորը զարմանալի չէ, այլ այն, որ ժողովրդի ամենանշանավոր մարդիկը իրենց կույս աղջիկներին նվիրաբերում են աստվածուհուն և նրանք ըստ օրինի երկար ժամանակ պոռնկում են աստվածուհու համար, որից հետո ամուսնանում են, և ոչ ոք անվայել չի համարում կենակցել նրանց հետ»²:

¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք, էջ 269-270:

² Ստրաբոն, էջ 67:

Քրիստոնեական եկեղեցին հեթանոսական կրոնի դեմ մղած պայքարի մոլեգնություն մեջ աշխատել է ամեն կերպ փոխել Ստրաբոնի վկայությունն ընդդեմ հեթանոսականությանը, կույսերի այդ անձնատվությունը ներկայացնել որպես անբարոյականություն, մինչդեռ պատկերը միանգամայն հակառակն է եղել: Հենց այդ սեռական մերձեցումը եղել է բարոյականության, ամուսնական հավատարմության, ընտանիքի կապի, հասարակության համար պիտանի անհատներ պատրաստելու խորհրդանիշ: Այլապես շատ տարօրինակ պիտի լիներ այն գնահատականը, որ Տրդատ III թագավորը տվել է Անահիտին, նրան համարելով «մայր ամենայն զգաստությունաց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ»¹:

Ուրեմն՝ ոչ թե անբարոյականություն, այլ զգաստություն, մաքրություն գաղափարն է մարմնավորել Անահիտ աստվածուհին, այլապես նա այդքան մեծ ազդեցություն չէր կարող թողնել թե ամբողջ Հայաստանի և թե հարևան երկրների վրա և անգամ Հռոմեական կայսրության մայրաքաղաքում նրա մասին չէին խոսի նրա ուժի գիտակցությամբ, ինչպես տեսանք նախորդ էջերում:

Ստրաբոնի վկայությունն ուշադիր քննումն էլ ցույց է տալիս, որ Անահիտի տաճարում կատարված երկու սեռերի փոխադարձ մերձեցումը տարբեր է եղել սովորական սիրաբանությունից ու սանձարձակությունից: Նախ՝ Ստրաբոնն ասում է, թե աղջիկներն ազատ են եղել ընտրելու իրենց սիրածին, որոնց անգամ նվերներ են տվել, հետո այդ մերձեցումը եղել է նրանց բարձրաստիճան ծնողների համաձայնությամբ: Կնչանակի, այդ աղջիկների ծնողները նրանց մինչ այդ պահել են կույս վիճակում, հսկողության տակ, և ամուսնացրել միայն Անահիտի տաճարում հանդիսավոր ծիսակատարությունից հետո, սրբազործված ամուսնական մի կապ, որից հետո զույգերը ոչ թե շարունակելու էին ազատ վարքը, այլ կապված պիտի մնային ամուսնական կյանքով: Անգամ Ալիշանը, որ իր վարդապետական կոչումին տուրք տալով «անկարգություն» է որակել Անահիտի տաճարի շրջապատում կատարվածը, գրում է. «Եւ զայս սրբազան իմն համարելով՝ հետո կու հարսնացնելին զանոնք... թեպետև հետո, կըսեն, շատ պարկեշտությամբ կապրեին այդ նվիրյալք»:

Տարակույսից վեր է, որ արբունքի հասած աղջիկների այդ անձնատվությունը իրենց նախընտրած տղամարդկանց, նշանավորել է բազմակնությունից ղեպի միամուսնությունը անցման մի շրջան, երբ

¹ «Ազաթանգեղեայ պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1909, էջ 31:

կինը ազատ է եղել սիրային կապերով կապվելու մեկի հետ և ոչ թե հյու կամակատարությունը ենթարկվելու պատահած տղամարդուն:

Ահա թե ինչ է գրում Ֆ. Էնգելսը Անահտական այդ մերձեցումների մասին. «Առաջավոր Ասիայի ուրիշ ժողովուրդներն իրենց աղջիկներին տարիներ շարունակ Անահիտի տաճարն էին ուղարկում, որտեղ նրանք պետք է նախքան ամուսնանալու իրավունք ձեռք բերելը, իրենց ընտրած սիրեկանների հետ ազատ սեր վայելեին»¹:

Միանգամայն իրավացի է Կ. Մելիք-Փաշայանը, երբ գտնում է, որ Անահիտի տաճարում կատավող երկու սեռերի այդ մերձեցումները բխում էին «Անահիտի որպես պտղաբերություն, արգասավորություն աստվածուհու պաշտամունքի ներքին էությունից»²:

Անահիտի տոնակատարությունները կատարվել են տարվա մեջ երկու անգամ, ապրիլի 6-ին և օգոստոսի 15-ին: Վերջինս, որ Նավասարդյան հայտնի տոնակատարությունն է, կատարվել է մեծ շուքով և կրել է համաժողովրդական բնույթ:

Նավասարդյան տոնակատարությունները, բացի կրոնագովաբանական բաժնից, որի մասին խոսվեց վերևում, ունեցել է ժողովրդական խաղերի, զվարճությունների ճոխ բաժին: Կատարվել են թատերականացված կրոնապաշտամունքային, մնջկատակային խաղեր, երգեր ու արտասանություններ, դյուցազնական փայերգությունների կատարումներ, լարախաղացային ցուցադրություններ, վարձակների պարեր, մարմնամարզական մրցույթներ, որոնցում հաղթողները ստացել են նվերներ, արժանացել են դափնեպսակների:

Հայ մանրանկարչական արվեստում և պեղումներից հայտնաբերված նյութական մշակույթի նմուշների մեջ հանդիպում ենք նկատելի թվով արվեստի գործերի, որոնք վերաբերում են հեթանոսական այդ պաշտամունքներին, մասնավորապես Անահիտի տաճարում կատարված զվարճություններին: Դրանցից են պարուհիների՝ վարձակների կերպարները միջնադարյան հայ մանրանկարչության մեջ, մնջկատակի վարպետների արձանիկները և այլն, որոնցից բազմաթիվ նրմուշներ տպագրված են Գ. Գոյանի «Հին Հայաստանի թատրոնը» ուսաներեն գրքում:

Այդ խաղերի, ծիսակատարությունների զգալի մասը նույնությամբ պահպանվել է ժողովրդի մոտ մինչև մեր օրերը, ինչպես պիտի տեսնենք ստորև:

¹ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականություն և պետության ծագումը, Երևան, 1940, էջ 63:

² Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 54:

4. ԱՆԱՀԻՏԻ ՏԱՃԱՐԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Նկարագրեցինք Երզնկայի փառքի շրջանը՝ կապված Անահիտի պաշտամունքի հետ: Անշուշտ չորս դարերի երկար այդ ժամանակաշրջանը չի եղել հաշտ ու խաղաղ տարիների մի շղթա: Տևական պատերազմները, մասնավորապես հոռմենական լեգեոնների միմյանց հաջորդող արշավանքները հաճախ են մթազնել Երզնկայի պայծառ հորիզոնը և նրա պաշտպան աստվածուհու դեմքը:

Հոռմենական զորավարներից մի քանիսի արշավանքի ուղու մեջ չի մտել Եկեղյաց գավառի ճանապարհը: Մյուսներն անցել են Երզնկայով, ինչպես Լուկուլլոսը, Պոմպեոսը, Մարկոս Անտոնիոսը, բայց միևնույնն է, ամեն մի արշավանքի տնտեսական ու քաղաքական հետևանքներն իրենց զգացնել են տվել Երզնկայում:

Լուկուլլոսը, Պոմպեոսը թալանել են երկիրը, վերցրել են ինչ որ հարկավոր է եղել իրենց զորքի ու փառքի համար, իսկ Մարկոս Անտոնիոսը ամենավայրագ միջոցներով քարուքանդ է արել այդ հոյակապ տաճարը:

Մ. թ. ա. 34 թ. գարնանը Անտոնիոսը Փոքր Հայքի վրայով ներխուժել է Հայաստան: Ձերբակալել է Տիգրանի որդի Արտավազդ II-ին: Նվաճել է Հայաստանը, անխնա կողոպտել ինչ որ հանդիպել է: Իսկ ինչը կարող էր ամենից ավելի զրգոել ազահ և գոռոզ զորավարի ասորժակը, քան Անահիտի տաճարի անթիվ գանձերը և հենց Անահիտ աստվածուհու ոսկեձույլ հսկա արձանը: Եվ նա հրամայել է քանդել այդ արձանը, ոսկին հանձնել իրեն: Նա այդ ոսկու որոշ մասը բաժանել է իր զորավարներին, մնացածը վերցրած հետը՝ տարել է Եգիպտոս: Տարել է նաև Արտավազդին, նրա կնոջը, որդիներին՝ Տիգրանին ու կրտսեր Արտավազդին:

Անտոնիոսը ի պատիվ Հայաստանում տարած հաղթանակի՝ Ալեքսանդրիայում կազմակերպել է մեծ շքահանդես: Շքերթի ընթացքում Կլեոպատրան, որի պատվին էր կազմակերպվել շքերթը, նստած ոսկեհուռ գահավորակի վրա, դիտել է ոսկե շղթաների մեջ առնված Արտավազդի անցնելը:

Ասվում է, թե Արտավազդին և նրա ընտանիքի անդամներին խոստացվել է ազատություն, եթե նրանք Կլեոպատրայի առջևից անցնելիս նրան անվանեին «Թագուհի Թագուհյաց», սակայն Արտավազդը գերադասելով մահը ստրկությունից մերժել է այդ առաջարկը և անցել է հպարտ ու արհամարհական արտահայտությամբ:

«Հայերը,- գրել է Դիոն Կասսիորը,- ցույց տվեցին իրենց հոգու վեհուկությունը և փառավոր անվան արժանացան»:

Անտոնիոսը կտրել է տվել նաև դրամներ, որոնց վրա դրոշմված են եղել իր ու Կլեոպատրայի պատկերները՝ «Հայաստանը նվաճված» մակագրություն: 31 թ. սեպտեմբերին Կլեոպատրայի հրամանով Արտավազդը ենթարկվել է մահապատժի, իսկ նրա կնոջն ու որդիներին Օկտավիանոսը տարել է Հռոմ: Հետագա մի քանի տարիների պատերազմներն իսպառ թուլացրել են Արտաշեսյան թագավորությունը: Տիգրան III-ի թագավոր նշանակվելը Հռոմի կողմից անցել է ապարդյուն: Նրան էլ հաջորդել է Տիգրան IV-ը: Բայց նա էլ սպանվել է կովկասյան լեռնականների դեմ մղված պատերազմներում: Գրանով էլ, որ տեղի է ունեցել մ. թ. 1 թ., ավարտվում է Արտաշեսյան դինաստիան:

Անահիտի տաճարը, սակայն, չի վերացել Երզնկայի հովտից: Հայերը կրկին նույնպիսի ոսկյա արձան են կանգնեցրել իրենց սիրելի աստվածուհուն, չարունակել են Նավասարդյան տոները այնքան ժամանակ, մինչև որ Գրիգոր Լուսավորիչը քանդել է Անահիտ աստվածուհու հույակապ տաճարը:

Նեշտ չի կատարվել այս ամենը: Ազաթանգեղոսի և այլ մատենագիրների վկայություններից երևում է, որ Անահիտի տաճարի պաշտպանները արյան գնով աշխատել են փրկել իրենց ունեցվածքը: Գրիգոր Լուսավորչի կողմնակիցները մի ամբողջ տեսություն են հրապարակ հանել՝ այդ վերափոխումն արդարացնելու համար: Նրանք դիմադրություն ցույց տվողներին համարել են սատանաների ներկայացուցիչներ, չարի պաշտոնյաներ:

Քրիստոնեությունից առաջին դարերում ստեղծվել է այն ավանդությունը, թե Գրիգոր Լուսավորիչը իբր թե այդ սատանաներին բռնել է, լցրել քարայրների մեջ, փակել դռները, մի մասին էլ թափել է Եփրատ գետը:

Բարեբախտաբար մեր մատենագիրները մեջ են բերել նաև Հեթանոսական կրոնի պաշտպանների փաստարկումները: Ուշագրավ է Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի երկխոսությունը, որ մեջ է բերում Ազաթանգեղոսը: Տրդատը ամեն կերպ փաստարկում է Հեթանոսական կրոնի, Անահիտ աստվածուհու բարեմասնությունները, նրան համարում հայ ազգի փառքը, մի աստվածուհի, որին պատվում են բոլորը, մանավանդ Հռոմի թագավորը, Անահիտին, «որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան»¹:

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 31:

Մեր կատարած վերջին մեջբերումից երևում է, որ սատանա ներկայացված անձնավորությունը եղել է Անահիտի տաճարի քրմապետը կամ քրմերից մեկնումեկը, քանի որ ասել է, թե եթե Գրիգորի կողմնակիցները երկրպագեն Անահիտին, նա կխնդրի նրա ներողամտությունը:

Ուրեմն այդ օրերին զուգահեռ Հանդես են եկել մի կողմից Հեթանոսական կրոնի պաշտոնյաներն իրենց փաստարկումներով, մյուս կողմից՝ քրիստոնեություն քարոզողները:

Եվ եթե զաղափարական այդ պայքարում Հաղթողներ են դուրս բերված Հեթանոսություն ղեմ մարտնչողները, ապա դրանում պետք է որոնել սոցիալական այն ուժեղ Հակամարտությունները, որոնք գոյություն են ունեցել երկրում:

Չպետք է կարծել, թե Անահիտի տաճարը և նրա աստվածության գաղափարը պաշտպանողները Հասարակ մարդիկ էին: Պաշտպանում էր իշխող խավը՝ քրմական դասը, որ դրանով պաշտպանում էր իր կալվածները, Հարստությունը, կուտակված բազմահազար ստրուկների ծանր աշխատանքի արդյունքով:

Քրիստոնեություն քարոզողները Հանդես էին գալիս ճնշվածների, տուժածների անունից, քարոզում էին Հավասարություն: Ինչպես Հոմոնում, այստեղ էլ ստրուկների մի ամբողջ բանակ դուրս էր գալու Հեթանոսության ղեմ այն Հույսով, որ Հետագայում էլ այլևս իրեն չահագործողներ պիտի չլինեն:

5. ԱՆԱՀՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱՊՐՈՒԿՆԵՐԸ ՀԵՏԱԳԱ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Քանզվեցին Հեթանոսական տաճարները, այդ թվում՝ Անահիտի տաճարը, բայց հեշտ չէր հազարամյակների ընթացքում մարդկանց հոգու խորքում կառուցված պաշտամունքի տաճարները քանդել: Անզամ շատ դարեր անց Անահիտի տոնից որոշ տարրեր պահպանվել են:

Հին կրոնն ուներ մարդկանց գրավելու շատ կողմեր: Դա ամենից առաջ արտահայտվում էր աշխարհիկ զգացողություն անկաշկանդ ազատությամբ: Քրիստոնեությունը բնություն, արևի, լույսի, մարմնի գովաբանությանը հակադրում էր հոգու փրկությունը, ապանոնի, նույնիսկ որոշ առումով անըմբռնելի մի խոստում, որն այնքան էլ հասկանալի չէր, մանավանդ որ նորի անցումը կատարվելու էր մարմնական ամեն մի զրկանքի հաշվին: Այդ անցումը դժվար էր նաև

իշխող խավի համար, որը սովոր էր վայելել ամեն բարիք, իր օրերն անցկացնել զվարճությունների մեջ:

Գժվար էր նաև բնություն ծոցում մեծացած, նրա հետ ձուլված, նրանից ապրուստի միջոցներ ստացող աշխատավոր ժողովրդի համար:

Դա էլ բանալին է այն իրողություն, որ չնայած 1500 տարի է անցել այն օրերից, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը կանգնած Անահիտի մեհյանի առաջ հրամայում էր քարուքանդ անել այդ և նման մյուս տաճարները, դրանց տեղը կառուցել քրիստոնեական եկեղեցիներ, վանքեր, աղոթատեղիներ, մինչև մեր օրերը մարդիկ պահել են հեթանոսական ծիսակատարություններից շատ բան:

Ծանոթանանք դրանցից մի քանիսին:

Այժմ բոլոր բանասերները համաձայն են այն բանում, որ Վարդավառի տոնը զուտ հեթանոսական ժամանակներից մնացած երևույթ է և կապ չունի քրիստոնեական միստիցիզմի հետ:

Ինչպես Անահիտին նվիրված Նավասարդյան տոնը, Վարդավառն էլ կատարվել է ամռանը, բերքահավաքի օրերին, երբ մի քանի օր մարդիկ նշել են Աստծո, հին հասկացողությունը աստվածների կողմից իրենց տրված բարիքների տոնը՝ հատուկ ծիսակատարություններով:

Վարդավառը նշվել է և այժմ էլ նշվում է Հայաստանի բոլոր գավառներում, սակայն մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը հատուկ չուքով է նշվել Երզնկայի, Մուշի, Տարոնի վանքերի շրջապատում: Հայաստանի շատ կողմերից սայլերով, գրաստներով, ձեռքով դիմել են դեպի այդ վայրերը, մի քանի օր վայելել բնության մեջ լինելու ազատությունը:

«Մատաղներ կը զոհեն,- կարդում ենք Վարդավառի նկարագրություններից մեկում,- մաքի, երինջ, գառնուկ և աղավնի: Մատաղցուներու պարանոցեն կը կախեն բոժոժներ, եղջյուրները կզարդարեն ոսկեգույն թուղթերով ու անոնց ծայրերը կտնկեն մեյ մեկ մոմ, վրանին ալ կնետեն մեյ մեկ շուրջառ: Քահանան կօրհնե, զոհ կգետուն շաբաթեն կիրակի լուսնալիք գիշերվան կիսուն: Անկե առաջ զոհվածը պիղծ է»:

Դաշտերի բարիքներից բերել շարել են սեղանների վրա... «Մինչև Վարդավառը խնձոր չեն ուտեր, ինչպես վերափոխումեն առաջ խաղող չեն ուտեր: Ամեն ուխտավոր պատարագեն առաջ՝ փունջ մը կարմիր վարդ կամ անթառամ, գինեբրուկ, շուշան, նունուֆար ծաղիկ՝ դալար ճյուղի մը հետ կնվիրեն սեղանին ու սուրբ գերեզմանին,

ուր կզնն նաև վշտավոր իր արցունքն ու կարոտը: Հոն կզնն աշուղն իր չունգուրը, լարախաղացն իր մականը, ու շնորհ ու ձիրք կխնդրեն մուրատատուր սուրբին»:

Ուխտավորները պարտավոր էին լողանալ վանքի մոտակա գետերի մեջ: Երիտասարդները զբաղվել են ըմբշամարտություններով, ջիրիտ են խաղացել, վազքի մրցումներ են կազմակերպել:

«Կնիկներն ու աղջիկները, երիտասարդներ ու ծերունիներ, թեև իրարու անծանոթ, համայնական պար կրոնեն և թմբուկի ու փողի ձայնով մեջքակոտոր, ծնկածալիկ, գլխաշարժիկ, ոտնատրոփ, բայց միօրինակ ու միանվագ կպարեն, կկայթեն, կժպտեն ու կերգեն»:

Սաղբի, մրցումների մեջ առաջնություն գրավողները ծափահարվել են ժողովրդի կողմից, նրանց նախշուն արախչիների շուրջ վարդե պսակներ են հյուսել: Մրցանակի արժանացածներին հանդիսավորությամբ և նվագով ման են ածել հանդիսականների մեջ:

«Առանց երկար սիրահարություններու շատ մը մանչ ու աղջիկներ իրարու կնշանվին: Այս օրվա նշանվածներու կյանքը սիրազեղ ու անվրդով կըլլա պտուղն ալ առատ ու բարի: Նույնպես իմաստուն ու շնորհալի կըլլա այս օրվան ծնած երեխան»:

Սխալված չենք լինի, եթե ասենք որ այս ամբողջ նկարագրությունը նույնությամբ վերաբերում է Անահիտի տաճարի շրջապատում կատարված ծիսակատարություններին:

Վարդավառի բուն առանցքը կազմող ջրասրկումը նույնպես գալիս է հեթանոսական դարերից: Կա վկայություն, որ Անահտական, Նավասարդյան ժողովրդական տոնակատարությունների օրերին սովորություն է եղել ջրասրկումը. քրմապետը վերցրել է մի բուռ արյուն, լցրել փայտակույտի վրա, որը հատկացված է եղել զոհախաբույկին. ապա արդեն Եփրատի սուրբ ջրից սրսկել է ուխտավորների վրա, որից հետո մարդիկ լողացել են գետում, քավելու համար իրենց մեղքերը:

Ուխտավորները սովորություն են ունեցել դալար ճյուղեր, ոստեր, ծաղիկներ դնել սրբազան սեղանի առաջ: Այդ նույն բանը հաստատում է Ազաթանգեղոսը, գրելով թե Տրդատը առաջարկել է Գրիգորին՝ դալար ոստեր մատուցել Անահիտին:

Վերևում մեր մեջ բերած նկարագրությունների մեջ շատ ուշագրավ է երիտասարդ աղջիկների ու տղաների ազատորեն պարելը միմյանց հետ. առանց սիրային երկար վիճակ ապրելու ամուսնանալը, այդ ամուսնությունը սրբազործված համարելը, ինչպես եղել է Անահիտի տոների օրերին: Ուրեմն քրիստոնեությունից շրջանում էլ

մարդիկ այդ ազատ մերձեցումը, ամուսնությունը համարել են սրբազործված, իսկ նման ամուսնությունից ծնված երեխաներին՝ խելոք և պիտանի:

Մենք խոսեցինք Վարդավառի մասին: Բայց միայն Վարդավառը չէ: Գարնան զարթոնքին զուգադիպող զատկական տոները, կարմիր ձու ներկելը, զատկին նախորդող կիրակիի ծառղարդարի տոնը և այլ բազմաթիվ տոներ իրենց մեջ պահել են հեթանոսականի տարրեր: Նույնը պիտի ասել Տյառնընդառաջի մասին, որի ժամանակ հարսների ու աղջիկների կրակի վրայից ցատկելով երջանկություն խնդրելը, անշուշտ, նույնպես հեթանոսական երևույթ է, հնի մնացորդ:

Առհասարակ քրիստոնեական եկեղեցին դիմել է հնարամիտ միջոցի՝ հեթանոսական սովորությունները չկարողանալով արմատախիլ անել՝ նրանցից առավել արմատացածներին տվել է քրիստոնեական երանգ: Աշխատել է քրիստոնեական տոները, ուխտագնացությունների օրերը հարմարեցնել հեթանոսականին:

Աստվածածնի տոնը նույնպես կատարվում է ամռան ամսին, ինչպես կատարվում էին Նավասարդյան տոները:

Քրիստոնեական եկեղեցին ծրագրված աշխատանք է կատարել աղոթատեղիները հեթանոսական տաճարների վայրերում կառուցելու ուղղությամբ, հաշվի առնելով, որ ժողովուրդը սովոր է ուխտագնացություններով լինել այդ վայրերում, այդ վայրերի հետ կապելով հրաշապատում ավանդություններ: Այդ մասին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանված մեր մատենագիրների մոտ, հատկապես Ազաթանգեղոսի:

Վերջին տասնամյակներում էջմիածնի Մայր տաճարի խորանի ներքևի մասի պեղումներից հեթանոսական, կրակապաշտական աղոթատեղիի, անգամ դարեր առաջ վառված կրակի մոխիրի ի հայտ գալը լավագույնս հաստատեց Ազաթանգեղոսի և այլ մատենագիրների այն վկայությունները, թե Գրիգոր Լուսավորիչը եկեղեցիները կառուցել է բազիլիկների տեղում: Անշուշտ էջմիածնի նման պիտի վարվելին նաև Անահիտի տաճարի հետ: Նրա տեղում էլ կառուցվել է Մարիամ Աստվածածնին նվիրված եկեղեցին:

Մեր աստվածուհիներին նվիրված բոլոր տաճարների տեղերում կառուցված եկեղեցիները կոչվել են Աստվածամոր անունով: Սա էլ ունի իր հիմնավոր պատճառը: Լուսավորիչը և նրա հետևորդները պարզապես Անահիտին ու Աստղիկին փորձել են փոխարինել Աստվածամորով, նրան վերագրելով այն զորությունները, բուժական ու իմացական կարողությունները, որ ժողովուրդը կապած է եղել Անա-

Հիտի հետ: Մեր բանասիրական գրականությունն մեջ կան բազմաթիվ փաստեր, թե ինչպես Հայաստանի տարբեր գավառներում մարդիկ դիմել են Աստվածամոր տաճարները՝ խնդրել նրանից գործի հաջողություն՝ այս կամ այն հիվանդությունից բուժում, գեների հաջողություն, անգամ երեխա ունենալու երջանկություն: Ավելորդ ենք համարում ծանրանալ դրանց վրա: Բանասերները դիտել են որ Տիրամոր նվիրված եկեղեցիներ ավելի շատ են կառուցվել, քան որևէ սրբի և անգամ Հիսուսին նվիրված եկեղեցիները:

Անահտական և Նավասարդյան այդ տոնակատարությունների ժամանակ ժողովրդական երգիչները բամբիռի վրա նվագելով երգել են հայ դյուցազունների քաջագործությունները, թագավորների սըլխրանքները, աստվածների գովքը: Այդ են վկայում Սորենացու մոտ պահպանված ժողովրդական երգերի բեկորները Վահագնի ծնունդի, Արտաշես թագավորի և այլոց մասին: Սորենացին իր գրքում էջեր կարող տեղ տալ աստվածների գովքին, և չի տվել, բայց նույնիսկ այդ զգուշության պայմաններում մի քանի տողեր սպրդել են, որոնցից ուշագրավ են Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ պահպանված Արտաշեսի մահվան օրերի մտայնություն արտահայտող այն տողերը, որտեղ հայոց թագավորը աչքերը փակել է հիշելով Անահտական օրերը, Նավասարդյան տոնակատարությունները, երբ ասել է.

*Ո՛ր տայր ինձ գծուխ ծխանի
Եւ գառաւօտն Նավասարդի,
Զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք¹:*

6. ԱՆԱՀԻՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱՊՐՈՒԿՆԵՐԸ ՔՐԴԵՐԻ ՄՈՏ

Դերսիմի քրդերի մոտ, որոնք ամենից շատ են պահել անահտական կուլտի հետքերը, ազգագրական հարուստ նյութ կա կապված հեթանոսական սովորությունների հետ:

Ոմանք, խոսելով քրդական ծիսակատարություններում պահպանված հեթանոսական տարրի մասին, գտնում են, որ Դերսիմի քրդերը անցյալում եղել են հայեր, դրա համար պահել են այդ սովորությունները: Դրա մեջ անշուշտ կա ճշմարտություն: Քանի որ քրդերը, ավելի ազատ էին պահելու պապենական ավանդույթներ, քան քրիստոնեական կրոնի ու եկեղեցու խիստ հսկողության տակ գտնվող հայերը:

¹ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 87:

Անահիտի պաշտամունքի տարրերն էլ նրանց մոտ կարող էին անկաշկանդ շարունակվել:

Սակայն ինչո՞ւ նկատի չունենալ նաև այն իրողությունը, որ Անահիտի պաշտամունքը հատուկ է էր միայն հայերին, այլ Մերձավոր Արևելքի շատ ժողովուրդների, հետևաբար և կարող էր հարազատ լինել նաև քրդերին, գուցե և լեռնաբնակ այլ ժողովուրդների, որոնց բանահյուսությունը ծանոթ չենք:

Հայերի և քրդերի կրոնական ծիսակատարությունների մեջ կան շատ ընդհանրություններ: Այդ մասին շատ է գրվել բանասերների կողմից: Դերսիմի ազգագրությունը զբաղվող մարդիկ գրել են, որ այդ վայրի քրդերը խոր անցյալում պաշտել են այն ամենը, ինչ հայերի մոտ էլ եղել է պաշտամունքի առարկա: Պաշտել են սարեր, համարելով դրանք Աստծո ամենից ավելի մոտ վայրեր: Հավատացել են դարավոր հսկա կաղնիների, որոնց տակից ջուր է բխում: Հավատացել են արևի, լուսնի գորությունը:

Դերսիմի քրդերն ունեցել են սովորություններ, որոնք ճիշտ ու ճիշտ համապատասխանում են Ստրաբոնի հաղորդած վկայություններին՝ Անահիտի տաճարում երկու սեռերի մերձեցման մասին:

Թարգի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանը, որ երկար տարիներ եղել է քրդերի միջավայրում, ապրել Դերսիմում ու տեսել նրանց բոլոր ծիսակատարությունները, իր գրավոր հիշատակարանում հետևյալն է պատմում, «Քրդերը տարվա մեջ ունեն մի օր, երբ հավաքվում են գյուղի մեծերից մեկի տանը, մորթում են անասուններ, ուտում առանց խմիչքի: Ապա բռնում են շուրջպար, 45 տարեկանից փոքր մարդիկ, հաճախ մինչև 60–100 մարդ, սկսում են պարել դժուր գունայի նվազի տակ. պարում են մինչև հավախոս: Հենց որ հավը խոսում է, ձեթի ճրագները մարում են փչելով: Տունը մթնում է: Այդ միջոցին ջահենները գտնում են կանխօրոք իրենց որոշած աղջիկներին, նրանց հետ առանձնանում են որևէ անկյուն և սեռական հարաբերություն են ունենում: Երբեմն հենց պարելիս, միմյանց ձեռքը բռնած՝ համաձայնվում են, սպասում մինչև ճրագի մարելը, երբեմն էլ իրար ձայնից են ճանաչում միմյանց»:

Անահիտի պաշտամունքի հետ կապված հետաքրքիր փաստեր ենք գտնում Գ. Հալաջյանի ընդարձակ հիշողություններում և ազգագրական նյութերում: Հալաջյանը, նույնպես ապրել է Դերսիմում, մոտիկից ուսումնասիրել քրդերի սովորությունները, կենցաղը, նրանց կրոնական հավատալիքները, միաժամանակ քաջ իմացել է քրդերեն լեզուն:

Հայաջյանի վկայությունների մեջ հետաքրքիր է մասնավորապես Անահիտի կերպարի աստվածային ընկալման հետ կապված ծիսակատարությունների նկարագրությունը:

Նա ասում է, թե Մնձուր և Մերջան լեռներից բխող աղբյուրները, որոնք իրենց արագահոսության և ուժգնության պատճառով քարերի տակից դուրս գալու վայրերում ունեն կաթնագույն տեսք, քրդերը համարում են Անահիտի կրծքերից դուրս ժայթքող կենարար կաթը, որով սնվում են չրջապատի գյուղերը և որոնց հետ ժողովուրդը կապում է բուժիչ ուժ:

Այդ ջրերը օգտագործվում են նաև տարբեր ցեղերի հաշտեցման համար: Քրդական այն ցեղերը, որոնք այս կամ այն պատճառով գժտվում են միմյանց հետ և այդ հակառակությունը, թշնամությունը կարող է միայն արյան փոխվրեժով վերջանալ կամ շարունակվել երկար տարիներ, հաշտվում են հիշյալ կաթնաղբյուրի մոտ:

Հաշտությունը կատարվում է այսպիսի արարողությամբ: Զույգ ցեղերի ցեղապետները (բիրերը) մի երրորդ ցեղապետի կամ խաղաղարար անձի միջնորդությամբ գալիս են Անահիտի կաթնաղբյուրների մոտ:

Նախապես այնտեղ եկած է լինում և երկու կողմերի համար էլ հեղինակություն համարվող կրոնավոր սեիղը: Նրան են մոտենում հակառակորդ ցեղապետները, համբուրում նրա փեշերը: Կրոնավորի մի ականարկի վրա թշնամիները անխոս մոտենում են միմյանց, ողջագուրվում են:

Մնձուրի լեռները թնդում են հրացանի որոտից: Լսվում է դհուլ-գուռնայի նվագը: Սկսվում է ուրախ խրախճանքը, երիտասարդների մրցումները:

Հայաջյանը, որ 1913 թ. մասնակցել է նման մի հանդիսության, որտեղ պահպանիչ է ասել նաև Տեր ՍՀան անունով մի հայ քահանա, մանրամասն նկարագրելով տեսածները, ամփոփում է հետևյալ տողերով.

«Նորից փառաբանվեց Անահիտի կաթնաղբյուրների սրբությունը, նորից վերակոչվեց մեր նախնիների անցյալ հզորությունը, ... Մնձուրը թնդում էր հրաձգության որոտից: Աղջիկների խումբը երգում էր.

Տոյէ Տուժիկ, տըշման թըրքան
Քոյէ Մունդուր, քոյէ փիլան,
Շըթէ Անա, չըթէ մա-ա
Քամ օ պուրէ պենա պըրա:

(Տուժիկ լեռը դուշման է թուրքերի
Իսկ Մնձուրը սուրն է հզորության
Կաթն Անահտա, կաթ է մայրական,
Ով որ խմի՝ կլինի եղբայր):

Քուրդ բանասեր Նուրի Դերսիմին նույնպես ունի ուշագրավ վկայություն: Նա իր «Քրդաստանի պատմությունը» գրքում, գրում է. «Մեր պապերի ավանդական հավատալիքների համաձայն, Մնձուրի ակնադրյուրները բխում են մեր մեծ նախամոր՝ աստվածուհի Անահտի կրծքերից: Հավատում են թե Անահտի ծծերից բխող այդ կաթնադրյուրների ջրերը մեր մեծ մոր ստինքների կաթն է, և այդ է պատճառը, որ աշիրեթների մեջ տեղի ունեցած բոլոր թշնամությունները, մարտերի հետևանքով ծագած վեճերը և տարիներ շարունակվող ոխն ու աստելությունը եղբայրական հաշտարար լուծում են գտնում կաթնադրյուրների ուխտագնացությունը և Անահտի կաթից խմելու արարողությունը»¹:

Մի հետաքրքիր ավանդություն էլ ենք գտնում Գ. Հալաջյանի մոտ. նա գրում է. «Պատմում են, թե տեսնողներ են եղել, որ Եփրատի և Արածանիի միացյալ ջրերի շոռաչից օդը բարձրացած ջրացայտ կաթիլներից մաղվող անձրևի տակ, ապառաժի կատարին հաճախ նըստած է լինում, լայնանիստ ճակատով, երկար վարսերով, կամար և թավ հոնքերով, խիտ և երկար արտևանունքներով, նշաձև աչքերով, շամամի նման կլոր ծծերով, չնաշխարհիկ մի գեղեցկուհի, որ իր նուրբ և երկար մատներով ծամերն է սանրում, գցում ուսերին ու կրծքին, և ասում են, թե այդ գեղեցկուհին, որ մեջքից վար ձուկ է, մեջքից վեր՝ կին, մեր մայր Անահտն է:

Պնդողներ կան, թե մեր օրերին էլ տեսնողներ եղել են, նույն տեսիլը նույն կերպարը, նույն ժայռի վրա, նույնիսկ ճշտում են տեսիլի հայտնություն ժամանակաշրջանը և հայտնություն ու անհայտանալու պահեր»²:

Նախորդ գլխում մեր առաջ քաշած այն տեսակետը, թե Անահտը աստիճանաբար խլել էր մյուս աստվածությունների, մասնավորապես Աստղիկի նկատմամբ եղած պաշտամունքը, լավագույնս ապացուցում է Հալաջյանի հիշատակած այս վերջին ավանդությունը:

¹ Nuri Dersimi, Kirdistan. Tarihinde Dersim. Halep, 1952, էջ 10:

² Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, մասն Ա, տե՛ս «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», պրակ 5, Երևան, 1973, էջ 258:

Քրիստոնեությունն անշուշտ մի քայլ առաջ էր հեթանոսական կրոնից, սակայն իր համակերպման, չարին չդիմադրելու, մարդկանց հանդերձյալ կյանքի պապունի երազներով օրորելու գաղափարախոսությունը ոչ մի ժողովրդի այնքան չվնասեց, որքան հայ ժողովրդին, մասնավորապես նրա պետականագուրկ հինգ հարյուր տարիների ընթացքում: Եվ այդ նաև մեր երկրի աշխարհագրական դիրքի, այլակրոն թշնամիներով շրջապատված լինելու պատճառով:

Ահա թե ինչու 1860-ական թվականներից սկիզբ առած ազգային զարթոնքի շրջանում եկեղեցու ուժը նկատելի չափով թուլացավ, անցյալի հերոսական դրվագները, ձերբազատվեցին կրոնական քողից և ներկայացվեցին որպես համաժողովրդական պայքարի դրվագներ՝ հանուն ազգային ազատության ու անկախության, ինչպես Վարդանանց պատերազմը:

Գրականության մեջ առաջ եկած այս մտայնությունը նոր բովանդակություն ստացավ 1910-ական թվականներից, այսպես կոչված օսմանյան սահմանադրության ժամանակավոր ազատության տարիներին, երբ առաջ եկավ գրական մի ամբողջ հոսանք, որի նշանաբանն էր հոգու փրկության փոխարինումը ժողովրդի փրկության գաղափարով: Դա դեպի հեթանոսական դարերի խորքը արշավելու, այնտեղից կենսանյութ ստանալով ժամանակի ամլության, ուժացման դեմ պայքարելու կոչ էր, որի արտահայտիչներն էին Լ. Շանթին իր «Հին աստվածներով», Գ. Վարուժանն իր «Հեթանոս երգերով», Սիամանթոն Նավասարդյան ոտանավորներով, Հ. Ճ. Սիրունին նույն գաղափարները պաշտպանող բանաստեղծությունների ժողովածուով, Մ. Պարսամյանը և ուրիշներ:

Ամենևին պատահական չէ, որ Գ. Վարուժանը 1914 թ. ձեռնարկելով տարեգիրք հրատարակելու գործը, ընտրեց «Նավասարդ» անունը և առաջին տարվա գրքում առանցքային թեման հեթանոսականի գովքն էր:

Տրամաբանական կլինի Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքին նվիրված այս գլուխը փակել Վարուժանի և Սիամանթոյի բանաստեղծություններից մի քանի հատվածներով:

*Հանճա՛րդ Հայկյան, Նավասարդյան սա տոներուն Արևափառ՝
Ա՛յ վերածնե փլատակներեն, և փառագոչ քնարդ ա՛ռ:
Հանճ՛ն ույժին, հանուն գեղին, մըտիր մեհյանն Աստվածներուն,*

Ջահը ձեռքիդ՝ բազնե բազին համասփոե հուր ու արյուն:
Եվ բարձրացուր Անահիտի ծիծերն ի վեր բաժակըդ նուռ,
Հետո զոհվող քերթողներուն սիրտին վըրա, լեց՛ւր, լեց՛ւր:
Ջի մենք, հանուն Սերին, Սերմին, քու հին Ցեղիդ մարմարեն կույս,
Մենք, զավակներդ օգոստափառ, պիտի կերտենք նոր Արշալույս¹:

Ահա և Սիամանթոն՝

Ո՛վ Դիցուհի, ես մեղկության կրոններեն ահա՛ իմ խիղճս լվացի,
Ու պերճորեն դեպի դքեզ կը քալեմ: Հողաթափներս դեռ սուրբ են:
Բա՛ց մարմար դուռը մեհյանիդ, անոր դիմաց ես ճակատս թո՛ղ արյունեմ...
Բա՛ց բազինըդ, և տո՛ւր ինձի շեկ զորությունը Արտաշիսյան նախնիքներուս...:

Լսե՛ ինձի, Ոսկեղեն մայր, քո՛ւյր արգավանդ, քո՛ւյր բարության,
Առատությանց պարզեկիչ և Տիրուհիդ հին Հայոց,
Նավասարդի առավոտով քու նախկին ցեղդ ահավասիկ կցնճա՛...
Թո՛ւյլ տուր, որ ես ծնրադիր ձեռդ առջև աղոթեմ...:

... Քսան դարու Քու վրեժդ թո՛ղ որ այսօր ես լուծեմ,
Ո՛վ Աստվածուհիդ Անահիտ: Ահավասիկ քու բազինիդ կրակներուն մեջ նետեցի
Իմ խորտակված խաչափայտիս երկու թևերը թունավոր,
Եվ ցնճա դուն, ո՛վ Ոսկեմայր, Լուսավորչի կողերեն, ժանտ ոսկոր մը
քեզ կը ծխեմ...²:

¹ «Նավասարդ», գրական և գեղարվեստական տարեգիրք, Ա տարի, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 4:

² Նույն տեղում, էջ 5:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՎԱՂ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԵՐԶՆԿԱՆ ԹԱՏԵՐԱԲԵՄ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ

Անահտական տաճարների գոյությունը չնորհիվ Երզնկայի կշիռը այնքան էր մեծացել ամբողջ Հայաստանում ու նրանից դուրս, որ քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն ընդունվելուց հետո էլ դեռ երկար ժամանակ պահեց այդ ուժը, պահեց մինչև 387 թվականը, այսինքն՝ Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև, որից հետո կորցրեց մենաշնորհը, բայց մնաց Արևմտյան Հայաստանի նշանավոր կենտրոնը, իսկ միառժամանակ դարձավ այդ մասի մայրաքաղաքը:

Երզնկան եղել է թատերաբեմ քրիստոնեություն և հեթանոսության պայքարի առաջին արտահայտությունը հանդիսացող Տրդատ-Գրիգոր Լուսավորիչ հայտնի վեճի օրերին, որը հանդիսանում է առհասարակ քրիստոնեական կրոնի պատմության ամենաուշագրավ էջերից մեկը:

Նախքան այդ վեճի մանրամասներին անդրադառնալը, հիշատակենք քաղաքական այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան դրան նախորդող ժամանակաշրջանում:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում էլ ունեցավ իր պաշտպաններին ու հետևորդներին այդ կրոնը քարոզվելու առաջին տարիներից:

Ե՞րբ է այս նոր վարդապետությունը մուտք գործել Հայաստան, ի՞նչ ճանապարհով, ո՞ւմ միջոցով: Այս հարցերը երկար ժամանակ զբաղեցրել են հայ և օտար բանասերներին և արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ:

Ավանդական պատմագրությունը, այսինքն մեր քրիստոնեական մատենագրությունը՝ հրաշապատում զրվագների մեջ պարուրած, այդ պատիվը տալիս է Հիսուսի աշակերտներից Թադևոսին ու Բարդուղիմեոսին, որ նրանք եկել են Հայաստան, քարոզել Հիսուսի գաղափարները և նահատակվել: Այս ավանդությունը ցույց է տալիս,

որ Գրիգոր Լուսավորչից շատ առաջ այդ նոր գաղափարները պիտի թափանցած լինեին Հայաստան: Այս տեսակետն այժմ ուսումնասիրողները կասկածից վեր են համարում, մանավանդ որ մատենագրական որոշ փաստեր էլ կուվան են դառնում այդ տեսակետի:

Ըստ նորագույն հետազոտությունների, քրիստոնեությունը հարավային Հայաստանում սկսվել է քարոզվել դեռևս 2-րդ դարի վերջերից: 3-րդ դարի սկզբներին այդ նպատակով Հայաստան էր եկել ասորի քարոզիչ, պատմագիր Բարդաճանը: Նույն դարի կեսերին նոր կրոնը լայնորեն տարածվել էր Կապադովկիայում և Փոքր Հայքում: Քրիստոնեական կենտրոններ են եղել Կեսարիան և Մելիտինեն (Մալթիան):

Գրանից հետո է, որ 3-րդ դարի վերջերին Հռոմից փախչում են քրիստոնեական գաղափարների համար Դիոկղետիանոս կայսեր կողմից հալածված կույսերը՝ Գայանեն, Հոփոսիմեն ու նրանց ընկերուհիները, որոնք ենթարկվում են հալածանքների: Վերջապես այս շրջանին է զուգադիպում Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչությունը:

Ըստ Ագաթանգեղոսի, որին ենք պարտական Հայոց դարձի, այսինքն՝ քրիստոնեություն ընդունելու պատմության գրառումը և ավանդումը հետագա սերունդներին, Հայոց Տրդատ III թագավորը շատ քաջագործություններ կատարելուց, Հռոմի կայսեր համակրանքին արժանանալուց, նրա կողմից Հայոց թագավոր հռչակվելուց հետո, իր չքախմբով հասնում է Հայաստան մեծ ծրագրերով, որոնց մեջ գլխավոր տեղ էին բռնում հեթանոսական նոր տաճարների կառուցումը, հների բարեկարգումը, արվեստի կոթողների ստեղծումը և այլն:

Այս բոլորի կենսագործման համար լավ երաշխիք էր այն, որ 298 թվականին կնքվել էր խաղաղության դաշնագիր Հռոմի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև: Տրդատը Հայաստանի գահի վրա էր բազմում Հռոմի ոչ միայն համաձայնությամբ, այլև պաշտպանությամբ:

«Այն ժամանակ,- պատմում է Ագաթանգեղոսը,- թագավորը խիստ բարձրացրեց Տրդատիոսին և տվեց նրան մեծամեծ պարգևներ. նա թագ դրեց նրա գլխին և, ծիրանի զգեստով զարդարելով՝ բարձրացրեց նրան և, կայսերական զարդերով չքեղցնելով՝ մեծարեց: Հավաքեց ու նրա ձեռքը հանձնեց մեծ զորք, որպեսզի նրան օգնեն, արձակեց Հայոց աշխարհը սեփական: Եվ հաղթության մարտի քաջություններից հետո, որ արել էր՝ վերադարձավ Մեծ Հայաստանի Տրդատ արքան Հունաց կողմերից. թագավորը ճանապարհ ընկավ, գնաց Հայաստանի կողմերը և եկավ գտավ այնտեղ պարսից շատ

գորքեր, որովհետև սրանք այն աշխարհը գրավել էին ու հպատակեցրել էին իրենց: Նա կոտորեց շատերին, շատերին էլ փախուստի մատնեց և քչեց պարսից կողմերը. և հայրենի տերությունը նա ինքը նվաճեց ու գորացավ նրա սահմանների մեջ»:

Տրդատը դեպի Հայաստան ճանապարհին, իր մեծ չքախմբով ու զորամիավորումով գալիս հասնում է Եկեղյաց գավառը, իջևանում Երիզա ավանում, ամենից առաջ իր գոհունակությունը, շնորհակալությունը հայտնելու համար Անահիտ աստվածուհուն: Նա զոհեր է մատուցում, կրոնական ծիսակատարություններից հետո յուրայիններով իջնում է Գայլ գետի ափը գվարճանալու:

Այստեղ է, որ սկսվում է բուռն պայքարը՝ քրիստոնեական և հեթանոսական գաղափարախոսությունների միջև. առաջինի կրողը եղել է ապագա Գրիգոր Լուսավորիչը, երկրորդի պաշտպանը՝ Տրդատ թագավորը:

Տրդատը առաջարկում է Գրիգորին ծաղկեպսակ և դալար ոստեր մատուցել Անահիտ դիցուհուն: Գրիգորը մերժում է, ասում թե չի հավատում կուռքերին, հավատում է Աստուծո որդի Քրիստոսին:

Բանավեճը, որ շարունակվել է բավական երկար, ըստ էություն սովորական վեճ չէ: Ազաթանգեղոսը դրանով ցանկացել է քրիստոնեությունն հական սկզբունքները պաշտպանել ընդդեմ հեթանոսական կրոնի: Վեճի սկզբում, Տրդատը կարծեք բարի է տրամադրված իր հավատարիմ ծառայի նկատմամբ, փորձում է համոզել նրան, որ հրաժարվի մոլոր գաղափարներից, երկրպագի աստվածներին, բայց երբ Գրիգորը ոչ միայն մերժում է, այլ վիրավորական նախադասություններ է գործածում թագավորի հասցեին, վերջինս սպառնում է պատժել:

Մեր եկեղեցական գրականության մեջ այնքան էլ մեծ ուշադրություն չեն դարձրել այդ վեճի ու մանավանդ պատիժների մանրամասնություններին, մինչդեռ դրանք կարևոր են ոչ միայն գաղափարաբանական պայքարի էությունը, այլև՝ հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի որոշ կողմերը հասկանալու համար:

Երբ Գրիգորը մերժում է երկրպագել Անահիտի արձանին ու նվերներ մատուցել, Տրդատը նրան ասում է.

«Այսքան տարի ես քեզ ճանաչել եմ, և դու քո ամբողջ էությունս հավատարմորեն ծառայել ես ինձ, և ես զոհ էի քո աշխատանքից ու մտադիր էի ապրեցնել քեզ: Ինչու՞ չես կատարում իմ կամքը»¹:

¹ Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1977, էջ 40:

Գրիգորը պատասխանում է, թե ծառաները պարտավոր են իրենց աշխարհիկ տերերին ծառայել հնազանդ, բայց պարտավոր են երկրպագել միայն Աստծուն:

Թագավորը ափսոսանք է հայտնում, և ասում է թե նրա ծառայությունները արժանի էին պատվի ու փառքի, բայց քանի որ այժմ անհնազանդ է գտնվում, ինքը հարկադրված է պատժել նրան, զցել բանտը, անգամ սպանել, եթե հանձն չառնի աստվածներին երկրպագել, այսինքն՝ Անահիտ աստվածուհուն նվերներ տալ:

Գրիգորը ասում է, թե պատաստ է կրելու ամեն տանջանք, իրեն տրվելիք պատիժների համար գոհ է լինելու, քանի որ այդ տանջանքները կրելու է հանուն Քրիստոսի, որը կրկին գալու է և վարձատրելու է իր նմաններին:

«Իսկ որ դու կոչում ես մեծ Տիկին Անահիտ՝ գուցե եղել է այդպիսի մեկը երբեմնի ժամանակներում: Քանզի դիցապաշտ կախարդությունամբ և դևերի տեսակ-տեսակ ցնորքներով համոզել են այն ժամանակվա մարդկանց, որ մեհայաններ շինեն, կուռքեր կանգնեցնեն և երկրպագեն: ... Եվ փոխանակ Աստուծո, որի բարիքներն եք վայելում, պաշտում եք փայտեղենն ու քարեղենը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը, որ Աստված է կարգել մարդկանց ծառայություն, պետքերի ու փառավորություն համար»¹:

Մենք պաշտում ենք այն էակին, որը կենդանություն է տալիս մեզ, ասում է Գրիգորը, - թեև մեռնում ենք մարմնով, բայց կենդանի ենք հոգով, ինչպես որ Որդին Աստծո նույնպես մեռավ և իր հարությունից օրինակ տվեց մեզ:

Տրդատին համբերությունից հանում է Գրիգորի հետևյալ խոսքերը, վերցված Սաղմոսից. «Արդարև նման եք ձիերին ու ջորիներին, որովհետև նրանք չունեն իմաստություն և նույնիսկ մտքով եզից ու էշից էլ պակասամիտ գտնվեցիք, քանի որ չճանաչեցիք ձեր ստեղծողին, որը երբ ժամանակը գա, սանձով կճմյի ձեր կզակները այն բանի համար, որ չկարողացաք մերձենալ նրան»²:

Տրդատը հրամայում է Գրիգորին ենթարկել մարմնական պատիժների: Այնուհետև նրան զցում են Ուոր վիրապ, ուր սովորաբար նետելիս են եղել մահապարտներին, որոնք չզիմանալով սովահարությունը, օձերի խայթոցներին՝ մահացել են միառժամանակից:

Գրիգորը, սակայն, դիմացել է 14 տարի:

Ինչպես տեսանք, Տրդատ III-ը Հայաստան վերադառնալիս՝ առաջինը եղել էր Երզնկայում, երկրպագել Անահիտի արձանին և Գայլ

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 42:

² Նույն տեղում, էջ 44:

գետի ափին էլ ունեցել էր պատմական հակաճառությունը Գրիգորի հետ: Ուստի դժվար չէ ենթադրել, որ իր վերաշինական ծրագրերն էլ սկսելու էր Անահտական մեհյանից:

Ինչպիսի կառուցումներ է ունեցել նա Եկեղյաց գավառում, ինչ արձաններ է կանգնեցրել, մեզ հայտնի չէ, բայց Արևելյան Հայաստանում նրա կատարած նման աշխատանքները կասկած չեն թողնում, որ Երզնկայի հովտում նույնպես կառուցել է հեթանոսական տաճարներ, գուցե և աշխարհիկ շենքեր: Մեծ փոփոխություններ է մտցրել պետական ու տնտեսական կյանքում: Ազաթանգեղոսը վկայում է, որ հիմնովին վերակառուցվել են նախարարական տների և իշխանների իրավասությունները, վերաբաշխել է կալվածները ըստ նախարարների գրաված դիրքի: Նա թողել է հունարեն արձանագրություններ նման փոփոխությունների մասին: Իր իրավասությունները, վերաբերմունքը դեպի հպատակները օրինականացրել է ոչ միայն գրավոր հրովարտակներով, այլև Տիգրանակերտի պարիսպների վրա թողած շատ ընդարձակ արձանագրություններով, որոնք դժբախտաբար բավականաչափ եղծվել են ժամանակի ընթացքում: Նա չինարարական որոշ աշխատանքի հետ կապված հունարեն արձանագրություններ է թողել նաև Արմավիրում:

Ենթադրելի է, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարն էլ կառուցել է Տրդատ III-ը՝ Հոռմից Հայաստան գալու հենց առաջին տարիներին: Խորենացու անձամբ կարդացած հունարեն արձանագրությունը, որ երկար ժամանակ կասկածի տակ էր առնվում և որը պատահաբար հայտնաբերվեց 1945 թ., պատկանում է նույն Տրդատին: Նա այդ տաճարը կառուցել է ոչ թե որպես ամառանոց իր քրոջ համար, ինչպես գրել է Մովսես Խորենացին, այլ որպես հեթանոսական տաճար-աղոթատեղի, և որ այնտեղ եղել է Միհրի արձանը՝ ցույի հետ մարտընչելիս:

2. ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Տրդատ III-ը հաճախ է եղել Երզնկայում, ամենայն հավանականությամբ Անահիտ աստվածուհուց ուժ ու հաղթանակի ակնկալություն աղերսելու համար, ինչպես այդ անում էին շատ թագավորներ թե՛ Արևմուտքում և թե՛ Արևելքում:

Տրդատը ոչ միայն մասնակցել է Անահիտի տաճարի վերակառուցմանը, այլև հետագայում նրա կործանմանն ու տեղում քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադրման աշխատանքներին:

Արչակունի արքաների վերջին հանգրվանը, այսինքն՝ նրանց դամբարանային հանգստավայր եղել են Եկեղյաց և Դարանաղյաց գավառները: Կա վկայություն, որ Տրդատի մահը տեղի է ունեցել Երզնկայում, որսի ժամանակ: Նրան նետահարելով վիրավորել են Սյունյաց աշխարհի իշխանները: Ծանրորեն վիրավորվել է, բայց չի մեռել և նույն իշխանների սաղրանքով Տրդատի պալատական ծառան Թունավորել և սպանել է իր տիրոջը:

Թե որտեղ է թաղվել Տրդատը՝ հայտնի չէ:

«Տրդատ Գ-ի թագավորությունը,- գրում է Մանանդյանը,- Հայաստանի կուլտուրական կյանքի համար ունեցավ հեղաշրջող նշանակություն: Նրա ժամանակ մերժվեց հեթանոսական նախկին կրոնը և իբրև պետական կրոն հաստատվեց քրիստոնեությունը»¹:

Բայց ինչպե՞ս հաստատվեց: Անշուշտ հեքիաթապատում ավանդություններ են Ազաթանգեղոսի պատմածները, թե այդ բոլորը կատարվեց հրաչքների ճանապարհով, թե Տրդատը խելագարվեց, դարձավ խոզ, ի վերջո զղջաց, բուժվեց և հասկացավ քրիստոնեական կրոնի ճշմարտացիությունը և վեհությունը:

Իրականում քրիստոնեությունը ապրել էր որոշ էվոլյուցիա: Այժմ այն քարոզվում էր որոշ շտկումներով: Գտնում էր, որ պետք է հնազանդ լինել տերերին: Նույնիսկ Տրդատի և Գրիգորի հայտնի բանավեճի ընթացքում վերջինս ընդունում էր, որ մարդիկ պարտավոր են հավատարմորեն ծառայել իրենց մարմնավոր տերերին: Մյուս կողմից՝ նոր կրոնն արդեն տարածվել էր Հայաստանում, զաղտնի պաշտվում էր ամենուր: Տրդատը եղավ միայն երևույթի օրինականացնողը:

Քրիստոնեության տարածողները դիմել են ամեն միջոցի՝ զանգվածներին իրենց կողմը գրավելու համար: Ազաթանգեղոսի մի վկայությունից երևում է, որ Գրիգորը հեթանոսական տաճարներից զբրավված անթիվ հարստությունից բաժին է հանել այդ տաճարները քանդողներին, քրիստոնեության համար կոլոդներին: «Եվ ամբարված գանձերը աղքատներին, տառապածներին ու չքավորներին բաժանեցին», - գրում է պատմիչը:

Այսպիսի շահագրգռող միջոցներով է, որ Տրդատն ու Գրիգորը նախ մեկնում են Արտաշատ, քանդում այնտեղի Անահիտի տաճարը: Քանդել են և հրդեհել այնպիսի վայրագություններ, որ «ծուխը ծառայած մինչև ամպերը հասավ»²:

¹ Զ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 1978, էջ 126-127:

² Ազաթանգեղոս, էջ 121:

Արտաշատից հետո արքունի գորքով Տրդատը արչավել է Դարանադայաց գավառը, քանդել այնտեղի հեթանոսական տաճարները ևս: Հետո անցել է Թորղան, քանդել Բարչամինա աստծու մեհյանը, միշտ ավարից բաժին հանելով աղքատներին. «և բոլոր գանձերը, ոսկին ու արծաթը ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաշխեցին»¹:

Վերջապես՝ արքունի գորքը հասնում է Եկեղյաց գավառը, կանգնում Անահիտի հոյակապ արձանի առաջ, այն աստվածուհու, որի ոտների տակ Տրդատը հաճախ զոհաբերություններ էր մատուցել:

Ինչ զգացումներ է ունեցել Տրդատ արքան այդ տաճարի քանդումը հրահանգելիս: Դժվար չէ գուշակել, որ դա իր սրտովը չէր: Ավանդույթները շատ ուժեղ են: Եթե Անահիտի պաշտամունքը երկու հազար տարի անց իր հետքերն է թողել հայերի կրոնական ծիսակատարությունների վրա, կարո՞ղ էր այդքան հեշտ, ընդամենը մի քանի տարում մոռացվել:

Տրդատը պարզապես կատարել է դիվանագիտական քայլ, քանի որ, ինչպես ասացինք, այդ էր պահանջում երկրի շահը:

Ազաթանգեղոսի նկարագրություններից երևում է, որ ոչ մի մեհյան այնքան մեծ դիմադրություն ցույց չի տվել, որքան Երզնկայում գտնվող Անահտական տաճարը: Նրա քուրմերը, տաճարի սպասավորները պայքարել են անձնվիրաբար:

Ամրակուռ բերդի գրավման տպավորություն է թողնում Անահիտի տաճարի ավերումն ու գրավումը: Ահա թե ինչպես է նկարագրում Ազաթանգեղոսը դեպքը. «Դրանից հետո իսկույն ելան սահմանակից Եկեղյաց գավառը, և այնտեղ երևացին դևերը Հայոց թագավորների մեծ և բուն մեհյաններում, պաշտամունքի վայրերում, Երեզ ավանի Անահիտի մեհյանում, ուր դևերը վահանավոր գորքի նմանությունով հավաքված մարտնչում էին և մեծագոչ աղաղակով լեռները թնդացնում: Նրանք փախստական դարձան, և նրանց փախչելու ժամանակ բարձրաբերձ պարիսպները կործանվեցին, հարթվեցին: Դարձի եկած գորքերով այնտեղ հասածները, սուրբ Գրիգորը, թագավորով հանդերձ, փչեցին Անահիտ դիցուհու ոսկի արձանը, ամբողջ վայրը քանդեցին, փչացրին, ոսկին ու արծաթը ավարի տվին: Այնտեղից Գայլ գետի վրայով այն կողմ անցան ու քանդեցին Արամազդի դատեր՝ Նանեի մեհյանը Թիլ ավանում: Երկու մեհյանների գանձերը ավարելով՝ Աստծու սուրբ եկեղեցու ծառայությունը նվեր թողեցին տեղերով հանդերձ»²:

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 123:

² Նույն տեղում:

Ուրեմն Հեթանոսական կրոնի պաշտպանները կռվել են զինված վահաններով, զենք ու աղեղով: Այս յուրահատուկ ճակատամարտի մասին Հետաքրքիր տեղեկություններ ենք գտնում նաև «Վկայաբանութիւն Թաղէոսի առաքելոյն» երկում, որից երևում է, որ ինչպես քրիստոնյաները, Հեթանոսական կրոնի կողմնակիցներն էլ ունեցել են իրենց մոլեռանդ քարոզիչները, որոնք դիմել են ժողովրդին այսպիսի խոսքերով. «Ի՞նչ էր պակասում ձեզ, որ թողեցիք «զմեծ աստվածն Անահիտ», ... և մոլորվելով մի հրեա մարդու կողմից, որը սովորեցրեց ձեզ նոր ուսումը, խաբեց և ձեր միտքը կորստի մատնեց. եկեք, դարձի, երկրպագեցեք Անահիտին և ես կաղաչեմ ամենակալ աստծուն որ թողություն տա ձեզ»¹:

Գրիգորը փորձել է սիրաշահել ոչ միայն ընչազուրկներին, աղքատներին, այլև՝ քրմերին: Նա պաշտոններ խոստանալով նրանցից առավել Հեղինակավորներին, գրավել է իր կողմը: Բայց մեծ մասը, չկարողանալով դիմադրել քրիստոնյաներին, թողել փախել է սարերը: Վերջապես՝ Գրիգորը քրմերի երեխաներին տալով քրիստոնեական դաստիարակություն, նրանցից պատրաստել է եկեղեցու պաշտոնյաներ, իր կողմը գրավելով նրանց ծնողներին:

Անահիտի տաճարների քարուքանդ արվելուց Հետո էլ Երզնկան չի կորցրել իր կշիռը պատմական Հայաստանում: Փոխվել են անունները, ըմբռնումները, մեկնաբանությունները, բայց ծիսակատարությունները շարունակվել են հաջորդ դարերում, ինչպես տեսանք նախորդ գլխում:

Ոչ միայն Տրդատ III թագավորի վերջին օրերն են անցել Եկեղյաց գավառում, այլև՝ Գրիգոր Լուսավորչի: Մովսես Խորենացին մանրամասնորեն պատմում է Լուսավորչի և նրա որդու՝ Արիստակեսի մահվան պատմությունը: Նա ասում է, թե Գրիգորը իր քարոզչական գործունեությունն ավարտելուց Հետո քաշվեց Դարանաղյաց գավառի Մանյա այրը: Մանյան եղել է Հոփսիսմեի, Նունեի ընկերուհիներից: Ապրել է այդ քարայրում:

Ավանդություն համաձայն, Լուսավորիչը մեռել է նույն քարայրում:

Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի պապենական կալվածն էլ գտնվել է Եկեղյաց գավառում: Ուշագրավ է, որ երբ Արիստակեսը սպանվել է Չորրորդ Հայքի կառավարիչ Արքեղայոսի կողմից, դիակը տեղափոխվել է Երզնկա, Գրիգորի տոհմական այդ կալվածը և թաղվել է Թիլ ավանում:

¹ «Սոփերք Հայկականք», Հատ. Ը, Վենետիկ, 1853:

3. ԵՐԶՆԿԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ

Քրիստոնեական կրոնն ընդունելուց հետո Երզնկան դարձավ նոր մշակույթի առաջին կրողներից մեկը հին Հայաստանում:

Դրան նպաստում էին մի կողմից սահմանային քաղաք լինելու հանգամանքը, մյուս կողմից՝ Հայաստանի արևմտյան մասի կենտրոնը լինելու փաստը: Թողնենք որ մինչև Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև (387) Երզնկան նաև կրոնական կենտրոն էր, քանի որ այնտեղ էին նստում Հայոց հոգևոր պետերը:

Անահտական մեհյանների ամբողջ կալվածները, ըստ էության մնացին Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին: Այդ բանը օրինականացվեց Տրդատի հատուկ հրովարտակով: Ավելին՝ շուտով Լուսավորչի տոհմի սեփականությունը դարձավ համարյա ամբողջ գավառը, անշուշտ թագավորներին վերապահելով որոշ կալվածներ, ինչպես պիտի տեսնենք ստորև:

Բայց միայն Լուսավորչի տոհմը չէր, որ ապահովվել էր նման կալվածներով ու նրանցում աշխատող ձեռքերով: Հոգևորականությունն ամբողջությամբ վերցրած դարձավ Հայաստանի ամենից արտոնյալ դասը, ինչպես քրմերի դասը՝ հեթանոսական չրջանում: Յուրաքանչյուր գավառում հարյուրավոր հոգևորականներ ապրում էին իշխանական կյանքով: Անգամ նրանց ազգականներն օգտվում էին բազմապիսի արտոնություններից, ստանում բաժին՝ եկեղեցու ստացած տասանորդ տուրքից:

Հոգևորականները, նրանց մերձավոր ազգականներն ազատված էին ֆիզիկական ծանր աշխատանքներից, զինվորական ծառայությունից, արտոնություններ, որոնք մասամբ վերացվեցին Պապ թագավորի գահակալության կարճատև չրջանում:

Հայ կղերականության կողքին, նրանից ավելի կենսունակ պայմաններում աճեց օտար հոգևորականների մի դաս: Քանի դեռ չկար հայերեն գիր ու գրականություն և Քրիստոսի Ավետարանը քարոզվում էր հունարեն ու ասորերեն լեզուներով, Հայաստանը ողողել էին ասորի և հույն հոգևորականները, որոնք իրենց կամքն էին թելադրում շատ հարցերում, իրենց ցանկությունները ներկայացնելով որպես Աստծո պատգամներ:

Եկեղյաց գավառում ավելի ուժեղ էր հունական ազդեցությունը: Հեթանոսական չրջանից մնացած քրմերի ժառանգները, դաստիարակվելով քրիստոնեական կրոնի ոգով, հիմա էլ իրենց ձեռքն էին վերցրել հայկական քրիստոնեական եկեղեցին:

Շատ բան չէր փոխվել Հեթանոսական ծիսակատարություններից: Նույն զոհաբերությունները, նույն նվիրատվությունները պարտադրվում էին քրիստոնեություն անունից: Նավասարդյան տոները կատարվում էին նույնպիսի շուքով, առանց Անահիտի կամ Աստղիկի արձանի երկրպագության:

«Ոտորով III-ի ժամանակ,- գրում է ակադեմիկոս Մանանդյանը,- ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, Հին Հեթանոսական կրոնը դեռ ուներ Հայաստանում բազմաթիվ Հետևողներ: Քրիստոնեություն մուտքը Հայաստան այնպես արագ տեղի չէր ունեցել, ինչպես այդ նկարագրված է Ազգաթանգեղոսի պատմության մեջ: Փավստոսը հաղորդում է, որ քրմական կուսակցությունը Տարոնում, Ոտորով III-ի կնոջ սաղրանքով, ուզեցել էր սպանել Վրթանես քահանայապետին Աշտիշատի եկեղեցում: Դավադրությունը, Փավստոսի ասելով, մասնակից են եղել մոտ երկու հազար մարդ: Սակայն սպանության փորձը հաջողություն չէ ունեցել¹:

Այստեղ էականն այն չէ, թե ինչ են ցանկացել Հեթանոսական կրոնի պաշտպան մարդիկ, այլ այն, որ քրիստոնեական կրոնի պաշտոնյաներն այնքան էլ բարոյական Հեղինակություն չէին վայելում ժողովրդի մեջ և դա առաջին Հերթին իրենց աշխարհիկ կենցաղի ու հարստացման տենչի պատճառով: Երզնկան, երկար ժամանակ լինելով ամբողջ Հայաստանի կրոնական կենտրոնը, ամենից ավելի է ենթարկվել եկեղեցու գերիշխանությանը:

Քաղաքական իրադարձություններն էլ նպաստել են, որ Երզնկան միաժամանակ պահի նաև մտավոր կենտրոնի իր դերը:

Հայտնի է, որ 298 թ. Հոռմի ու Պարսկաստանի միջև կնքված դաշնադրությունից հետո սկսվել էր քաղաքական մի շրջան, որը Տրդատ III-ի թագավորության ամբողջ տևողության ընթացքում չարունակվեց, այսինքն՝ մինչև 330 թ.: Այս ամբողջ ժամանակաընթացքում Երզնկան պահեց իր գերակշիռ դիրքը, առաջին 15 տարիներին որպես Հեթանոսական կրոնի, Անահիտի տաճարի հմայքով, երկրորդ տասնամյակում Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի գերիշխանությամբ:

371 թ. պարսկական զորքը ներխուժում է Հայաստան: Հոռմայեցիները և Հայերը հաղթում են պարսիկներին Բազավանում տեղի ունեցած ճակատամարտում:

Ուղագություն է կնքվում Հոռմի ու Պարսկաստանի միջև: Իր գահին տիրացած երիտասարդ Պապ թագավորը հնարավորություն է ստանում անցնելու խաղաղ ու շինարար աշխատանքի: Բայց երկի-

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Բ, էջ 144:

րը այնպես էր ավերված ու աղքատացած, որ վերականգնման համար կարիք ուներ մեծ գոհողությունների, աշխատող ձեռքերի, մինչդեռ Եկեղյաց գավառում բուն դրած հոգևոր իշխանություններն ամբողջ երկիրը ողողել էին ձրիակեր, հանրօգուտ աշխատանքից հեռու կանգնած պորտաբույծներով:

Պապը սահմանափակում է կրոնական հիմնարկների թիվը, փակում բարեգործական հաստատությունների մի մասը, որոնց, ինչպես նկատում է ակադեմիկոս Մանանդյանը. «Անհանդուրժելի էին համարվել սնանկացած երկրի համար նաև եկեղեցական աճող կալվածատիրությունը և պտղի, տասանորդի ու եկեղեցական մյուս եկամուտները»¹:

Տրդատի կողմից գյուղական հոգևորականությունը տրված յոթը հողաբաժիններից հինգը գրավում է հօգուտ արքունիքի: Այդ համեմատությունամբ էլ սահմանափակում է յուրաքանչյուր գյուղի հոգևոր պաշտոնյաների թիվը: Ամեն մի գյուղում թողնում է մի երեց և մի սարկավագ, իսկ սրանց եղբայրներին ու որդիներին, որոնք նույնպես գյուղերում վայելում էին արտոնություններ, վերցվել են արքունական սպասարկության: Պապը վերացրել է այդ խավի զինվորական ծառայությունից ազատ լինելու վերաբերյալ օրենքը, փակել է կուսանոցները, հրամայել կույսերին ամուսնանալ:

Պապի բարենորոգչական այս միջոցառումները իր դեմ են հանել հոգևորականությունը, որը փորձել է թագավորին մեղադրել հեթանոսական կրոնի նկատմամբ հաշտ վերաբերմունք ունենալու մեջ: Եկեղեցականությունն նկատմամբ ժխտական վերաբերմունքով պիտի բացատրել այն, որ Փավստոս Բուզանդն էլ Պապի մասին խոսելիս շատ բացասական գույներով է ներկայացրել նրան, նույնպես համարելով հանդուրժող հեթանոսության նկատմամբ:

Փավստոսը, Պապին վարկաբեկելու համար ասում է, թե նա է թունավորել Ներսես կաթողիկոսին, մի փաստ, որ չի հաստատվում այլ աղբյուրներով:

Բայց քանի որ ղեպքը անմիջապես աննշվում է Երզնկայի հետ, ավելորդ չենք համարում այդ հատվածը մեջ բերել ամբողջությունամբ.

«Իսկ Պապ թագավորը,- գրում է Փավստոսը,- չարունակ թշնամի էր մեծ քահանայապետին՝ իր չար գործերի և մեղքերի հանդիմանությունն պատճառով, որովհետև Ներսեսը՝ Աստծու մարդը, միշտ նրան հանդիմանում էր: Նա չէր կամենում զգաստանալ, ուղղվել, չէր էլ կարող դիմանալ հանդիմանողի մշտական նախատինքներին, ուստի

¹ Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 214:

մտադրվեց Աստծու մեծ քահանայապետ Ներսեսին սպանել: Բայց որովհետև այս բանը Հայտնապես անել անկարելի էր, ուստի կեղծավորաբար այնպես ձևացրեց, իբր թե ուղղվել է և աղաչում էր Աստծու քահանայապետին, որ իրեն ապաշխարեցնի: Նրան հրավիրեց իր ապարանքը՝ Եկեղյաց գավառի Ոսխ ավանում. նրա համար ընթրիք պատրաստեց, Աստծու մարդուն աղաչեց, որ արքունական գահույքին բազմի, իբր թե սրանով նա իր չար գործերից կմաքրվի և այնուհետև կսկսի ապաշխարել:

Երբ նրան առաջին տեղում բազմեցրեց, ինքը՝ թագավորը, վրայի պատմունճանը հանած, մեջտեղում ոտքի կանգնած, ընթրիքի ժամանակ անապակ գինի էր մատուցում Աստուծո մարդուն՝ Ներսեսին, և ըմպելիքի մեջ մահվան դեղ խառնելով՝ նրան մատուցեց»¹:

Ներսեսը իմանալով, որ թունավորված է, ասել է թագավորին, թե նա կարող էր իրեն սպանել տալ ուղղակի, առանց այս միջոցներին դիմելու, թե աղոթել է Աստծուն, ներել մարդասպան թագավորին, պատմագիրը մանրամասն նկարագրելով Ներսեսի մահը, շարունակում է: «Եվ Աստծու մարդու՝ սուրբ Ներսեսի, մարմինը վերցրին եկեղեցու սպասավորները և Փավստոս եպիսկոպոսը, պաշտոնյաների գլխավոր Տրդատը և Հայոց Մուշեղ սպարապետը ու Հայր մարդպետը և արքունական բանակի ամբողջ ազնվականների գունդը: Մարմինը վերցրին Ոսխ ավանից, որտեղ սպանությունը կատարվեց, և տարան իր գյուղը՝ Թիլ ավանը: Սրբին հուղարկվորեցին սաղմոսներով, օրհնություններով, վառված կանթեղներով, հանդիսավոր պաշտամունքով և շատ հիշատակություններով: Բայց մինչ սրբի մարմինը դեռ չէր թաղված, ինքը՝ Պապ թագավորը, եկավ մարմինը պատեց և մարտիրոսական դամբարանում թաղեց: Նա անմեղ և անգեղ էր ձևանում, իբր թե ինքը չի գործել այդ գործը»²:

Իր գրքի Հաջորդ գլխում Փավստոսը նկարագրում է, թե ինչպես Անահիտի տաճարի տեղում մենակյացի կյանքով ապրող մի հույն և Արծիվ սարի վրա բնակվող մի ասորի տեսել են, թե ինչպես հրեշտակները Ներսեսին տարել են երկինք:

Ակադեմիկոս Մանանդյանը հիմնավոր փաստարկումներով ցույց է տվել, որ Փավստոսի նկարագրած դեպքը պատմական հիմք չունի: Մեզ այստեղ դա չէ, որ զբաղեցնում է. փաստ է, որ Ներսեսը մեռել է Եկեղյաց գավառում և թաղվել Թիլ ավանում: Մեզ ավելի շատ հետաքրքրում է այն իրողությունը, որ Եկեղյաց գավառում էր գտնվում

¹ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 257:

² Նույն տեղում, էջ 259:

ոչ միայն քահանայապետական աթոռը, այնտեղ էր նստում ասենք Ներսեսը, այլև այն, որ թագավորներն էլ Եկեղիքում ունեին իրենց հատուկ ապարանքները: Ավելին, նույնիսկ սպարապետն ու Հայր մարդպետը, որ ըստ երևույթին ուղեկցում էին թագավորին, հաճախ էին լինում այնտեղ, գուցե նրանք էլ ունեին իրենց ապարանքները:

Հետաքրքրական է նաև Փափստոսի վկայությունը Անահտական տաճարի տեղերում հույն հոգևորականների առկայության մասին, որոնք այնքան էլ կրավորական դեր չէին կատարում: Աստծու աղոթելու դիմակի տակ ծառայում էին Հոռոմին և հաճախ միջամտում երկրի ներքին գործերին, իրենց ցանկությունները ներկայացնելով Աստծու կողմից եկող պատգամներ, թե իբր Աստված երևալով այդ սուրբերից մեկնումեկի աչքին, հայտնել է այս կամ այն ցանկությունը:

387 թ. դաշնագրությունից հետո հայ Արչակունինները Պարսկական Հայաստանում թագավորել են ավելի քան քառասուն տարի (387–428), իսկ հունական մասում Արչակ III-ը թագավորել է մինչև 390 թվականը: Նրա մահից հետո Թեոդոսիոս I կայսրը այլևս նոր թագավոր չի նշանակել: Հայաստանի այդ մասը այնուհետև կառավարել են բյուզանդացիների կողմից նշանակված կուսակալները: Դրանք հանդիսացել են կայսեր փոխանորդները:

Եվ այսպես, մինչև 390 թ. Արևմտյան Հայաստանը ղեկավարել է Արչակ III-ը: Նրա կառավարման կենտրոնը եղել է Երզնկան:

Շինարարական ինչպիսի աշխատանքներ է կատարել Արչակը այդ կարճ ժամանակամիջոցում: Հայտնի չէ: Մեր պատմագիրները կցկտուր տեղեկություններ են միայն տվել այդ թագավորի մասին: Բայց կասկածից վեր է, որ նա լինելով հունական մշակույթի հաղորդակից, պիտի փորձեր որոշ բան կիրառել իր երկրում:

Մեր կարծիքով նրա կառուցած կամուրջի հետքն է, որ մնացել է և հասել մեր օրերը՝ Եփրատի հին հունի վրա: Այդ կամուրջի ավերակույտը ներկայացնում է լայնանիստ երեք կամար, սակայն այն տեսնողները վկայում են, որ դա կամուրջի շատ փոքր մասն է միայն: Հայերը կոչել են Արչակա կամուրջ, թուրքերը՝ աղավաղելով բառերը՝ էշեկ քեոփրուսու:

Անշուշտ քիչ բան չէ Եփրատի նման խոշոր մի գետի վրա բազմակամար նման մի կամուրջ գցելը՝ այն էլ 4-րդ դարի վերջերը:

ԵՐԶՆԿԱՆ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԵՐԶՆԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հինգերորդ դարում Երզնկան գտնվում էր Հայաստանի հունական մասում, ենթակա՝ բյուզանդական իշխանությունը: Գոյություն չունեին հայկական պետականություն, գավառը ղեկավարում էր հույն կառավարիչը, թեև հայկական նախարարությունները պահում էին և երկար ժամանակ շարունակեցին պահել իրենց իրավունքներն ու արտոնությունները, մնալով հարկատու բյուզանդացիներին: Կրոնական կենտրոնն էլ Երզնկայից տեղափոխվել էր Այրարատյան նահանգը:

Չնայած վարչական այդ վիճակին՝ Հայաստանի Արևելյան և Արևմտյան մասերը պահում էին կապը միմյանց հետ: Նման կապի ղեմ չէր հատկապես Պարսկաստանը: Նա ավելի շահագրգռված էր հարկերի գանձումով, քան գաղափարական ազդեցություն տարածմամբ, թեև չուտով նա էլ պիտի սկսեր հայերին պարտադրել իր կրոնը:

387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո պարսկական բաժնում իշխում էր Ոսորով IV-ը, որ թագավորել է չատ կարճ ժամանակ: Նրան հաջորդել է եղբայրը՝ Վուամշապուհը (389–414):

Վուամշապուհ թագավորի անվան հետ է կապվում հայոց գրերի գյուտի մեծ ու բախտորոշ իրադարձությունը:

Գրերի գյուտը ոչ միայն մշակութային հեղաշրջում էր, այլև ազգային ինքնորոշման, սեփական գիր ու գրականությունը օտար ազդեցությունը թուլացնելու գործոն: Նրա հիմնական նպատակներից մեկն էր պատվար կանգնել հունական և ասորական՝ գնալով մեծացող գաղափարական ազդեցություն առաջ: Հայաստանը ողողված էր հույն և ասորի հոգևորականներով, եկեղեցական պաշտոնյաներով: Նրանք էին ղեկավարում եկեղեցական արարողությունները, իրենց լեզվով քարոզներ կարդում, Ավետարանի գաղափարները տարածում, որից ոչինչ չէր հասկանում ոչ միայն շարքային մարդը, այլև ազնվական դասը: Հենց դա էլ դուռ էր բաց անում հեթանոսության

վերապրուկների աշխուժացման, նշանակում է աշխարհիկ գաղափարների տարածման համար: Իշխանական տներում կատարվող խրախճանքները դրա փայլուն վկայություններն էին:

Հայոց եկեղեցու պաշտոնյաներին, առաջին հերթին Սահակ կաթողիկոսին թվում էր թե եթե սեփական գիր ու գրականությունը, մայրենի լեզվով քարոզվի քրիստոնեական կրոնը, մարդիկ կհասկանան այն և հեռու կմնան թե՛ հեթանոսական սովորություններից և թե՛ օտարացման վտանգից:

Մյուս կողմից՝ գրերի գյուտով հիմք էր դրվելու հայ ժողովրդի քրիստոնեական հոգևոր մշակույթին, որ մինչ այդ կատարվում էր միայն բանավոր:

Եվ արդարև գրերի գյուտից հետո կարճ ժամանակում ստեղծվեց մայրենի մի այնպիսի գրականություն, որն այժմ զարմանք է պատճառում աշխարհին իր բնագավառների բազմազանությունը՝ պատմագրություն, փիլիսոփայություն, աշխարհագրություն, տիեզերագիտություն, թարգմանական գրականություն և այլն: Այդ գրականությունը զարմանք է պատճառում նաև իմացական խորությունը, պատմական մեծ արժեքով, վերջապես հղկված, մշակված դասական լեզվով:

«Եվ խիստ ուշագրավ է, որ,- գրում է Հ. Մանանդյանը,- Հայաստանի բաժանումից անմիջապես հետո, երբ կազմալուծված ու ցաքուցրիվ արված հայությունը սպառնում էր հուսալքման ու այլասերման վտանգը՝ Սահակ կաթողիկոսը և Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը Վուսնչապուհ թագավորի աջակցությամբ, գտան հայ ժողովրդի պահպանման ու ինքնուրույն զարգացման համար հզոր ու անհաղթելի մի զենք և ստեղծեցին հայկական գիրն ու գրականությունը: ... Ակներև է սակայն, որ այդ գյուտն ունեցավ նաև քաղաքական մեծ նշանակություն, որովհետև սեփական հայ գրի ու գրականության ստեղծումը մտցրեց հայությունը հին կուլտուրական ժողովուրդների շարքը և, զարթեցնելով նրա ազգային ինքնագիտակցությունը՝ արգելք եղավ հայ ժողովրդի ապագայնացման ու միաձուլման քաղաքականության, որ հինգերորդ ու վեցերորդ դարերում վարում էին Հայաստանում Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը: ... Եթե մենք, ասում է Մարկվարտը, նկատի առնենք պատմական այն բացառիկ ծանր իրադրությունը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ զարթեցնել հայ ժողովրդի ազգային գիտակցությունը, և նրա այդ գործը համեմատենք Պիպինի և նրա զինակիր Վինֆրիդի

գործունեություն հետ՝ այս վերջինները «Ոսկե թղուններ կերևան» համեմատությունամբ մտքի այդ հսկայի»¹:

Վրացիների և աղվանների համար տառեր հորինող Մաչտոցը չէր կարող հաշվի չառնել, որ Հայաստանի մի մասը գտնվում էր բյուզանդական տիրապետության տակ և նույնքան կարիք ուներ զիր ու գրականության, որքան Արևելյան Հայաստանը: Ավելին՝ այնտեղ ձուլման վտանգն ավելի մեծ էր, քանի որ քրիստոնյա մի պետության ազդեցության տակ լինելով, հեշտություն կարող էր ենթարկվել նրան, մինչդեռ Արևելյան Հայաստանը ուներ կրոնական պատենչ՝ ընդդեմ գրադաշտական Պարսկաստանի:

Բայց հենց այդ նկատառումներն էլ դժվարացնում էին Մաչտոցի գործունեությունը Հայաստանի Արևմուտքում: Բյուզանդիոնը ամենևին չահագրգռված չէր, որ հունարենի փոխարեն հայերեն իրենց տառերն ունենային և զարկ տային սեփական մշակույթի, գրականության:

Գուցե դա է պատճառը, որ նորաստեղծ հայերեն տառերը բավականաչափ ուշ մուտք գործեցին Արևմտյան գավառները, երբ Արևելյան Հայաստանում կատարված էր բավականաչափ աշխատանք՝ այդ տառերը դպրոցներում սովորեցնելու, աշակերտներ պատրաստելու, թարգմանություններ կատարելու ուղղությամբ:

Ոմանք դա բացատրում են Սահակի և Մեսրոպի քաղաքական հեռատեսությամբ, որ Պարսկաստանը չունենա որևէ կասկած թե հայերը ուզում են մերձենալ Բյուզանդիային, ընդհակառակը այն տպավորությունը թողնվեր, թե հայերեն տառերի գյուտը ավելի ևս պիտի նախապայմաններ ստեղծի բյուզանդական ազդեցությունից երես դարձնելու:

Բայց և այնպես անհրաժեշտ էր, որ Հայաստանի այդ մասում նույնպես դպրոցներ բացվեին ու զարկ տրվեր կրթական աշխատանքին: Դրա համար ամենից առաջ պետք էր ստանալ Թեոդոս II կայսեր համաձայնությունը: Եվ արդարև կայսրը սկզբում դժվարություններ է հարուցել, բայց Մաչտոցի անվճատ աշխատանքը հաղթահարել է դժվարությունները:

Ենթադրվում է, թե Մաչտոցը Բյուզանդական Հայաստանում գործել է 419–425 թվականներին:

Բայց լսենք հենց Մաչտոցի վարքը գրի առնող, նրա առաջին աշակերտներից Կորյունի վկայությունը.

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Բ, էջ 252:

«Եվ երբ բոլոր տեղերն այնպես լիացրեց Տիրոջ սուրբ Ավետարանով և ամենքին զգուշացրեց, որ կյանքի ճանապարհով ընթանան, այնուհետև մտածեց Հայոց կես ազգի համար, որ Հոռոմների թագավորի իշխանություն տակ էր: Եվ շտապեց, շատ աչակերտների հետ գնաց հունական կողմերն անցնելու: Եվ իր բարի գործերի մեծ համբավի համար, որ առաջուց այնտեղ նրա մասին հռչակված էր հյուսիսային կողմերից, նա այնտեղ մտնելու ճանապարհի հենց սկզբից մեծ մտերմություն բնտանեբար պատիվ ստացավ աշխարհի եպիսկոպոսներից և իշխաններից ու գավառացիներից, մանավանդ աշխարհի սպարապետից, որ անվանվում էր Անատոլիս: Սա (Մաշտոցի) մտադրած բանը գրով հայտնեց կայսրին, որի անունը Թեոդոս էր կոչվում, Արկադ կայսրի որդին, որից և հրաման դուրս եկավ որ վայել մեծարանքով Ակումիտ անունով կոչեն սրբին»¹:

Ուրեմն՝ ըստ Կորյունի հունաց կայսրը արժանի հարգանքով է ընդունել Մաշտոցին և կարգադրել է Ակումիտ կոչել նրան, այսինքն՝ տքնող, անքուն հսկող:

Բայց Խորենացին գրում է թե հույները սկզբում համաձայն չեն եղել Արևմտյան Հայաստանում հայկական դպրոցներ բաց անելու ծրագրին և հունարենի փոխարեն հայերեն տառերը գործածելու գաղափարին: Անշուշտ Խորենացու ձեռքի տակ որոշ փաստ եղել է, որ նման բաներ է գրել և եթե, այնուամենայնիվ հունաց կայսրը համաձայնվել է Մաշտոցի առաջարկներին, դա եղած պիտի լինի քաղաքական նկատառումներով: Միանգամայն իրավացի է Մանանդյանը, երբ կարծում է թե հույներին երբեք չէր կարող հաճելի լինել որ հունարենն իր տեղը զիջեր հայերենին, ինչպես եկեղեցական արաբոլոյթյունների ժամանակ, այնպես էլ դպրոցներում:

«Կայսրություն եկեղեցական գործունեությունը, անկասկած սերտ կերպով կապված էր նրա քաղաքական գործունեություն հետ: Ամենուրեք, ուր ամրապնդվում էր բյուզանդական քրիստոնեությունը և հաստատվում Բյուզանդիայի քաղաքական գերիշխանությունը, նրա քաղաքական ազդեցությունը... Սակայն Բյուզանդիան այդ շրջանում չէր կարող հարձակողական քաղաքականություն վարել Արևելքում, քանի որ 4-րդ դարի վերջից սկսած, հյուսիս-արևմուտքից նրան սպառնում էր լուրջ վտանգ՝ քոչվոր հոնները: Թեոդոս II-ի բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի Մեսրոպ Մաշտոցի խնդիրքը, իմ կարծիքով բացատրվում է... արտաքին քաղաքական այն իրադրություններ, որի մեջ գտնվում էր կայսրությունը հինգերորդ դարում»²:

¹ Կորյուն, վարք Մաշտոցի, Երևան, 1981, էջ 113:

² Ն. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Բ, էջ 476:

Ստանալով բյուզանդական կայսեր համաձայնությունը՝ Մաշտոցն ու նրա աշակերտները մեծ եռանդով հայկական գիրն ու գրակա- նությունը տարածել են Արևմտյան Հայաստանում, բաց են արել դպրոցներ՝ ըստ երևույթին հիմնականում վանքերին կից:

Մեզ հասել են փաստեր, որ երզնկացիները, կամ Եկեղյաց գա- վառում ծնված մտավորական գործիչները շատ մոտիկ մասնակցու- թյուն են ունեցել նաև Թարգմանչական աշխատանքին: Դա շատ հասկանալի է, քանի որ Հունարեն լեզուն ավելի տարածված պիտի լիներ Արևմտյան Հայաստանում, քան Արևելյան:

Հայտնի է, որ Հայերեն գրերի ստեղծման առաջին տարիներից՝ բացի Աստվածաշնչից և եկեղեցական այլ գրքերից՝ Թարգմանվել են նաև պատմական երկեր՝ դեռևս Մաշտոցի կենդանություն օրոք: Դրանցից է Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը», «Ժամանակագրությունը», որոնք նկատելի չափով նպաստել են Հայ պատմագիտական գրականության զարգացմանը: Կորյունը, պատ- մելով թե Մեսրոպը եղեսիայում հայոց տառերը հնարելուց հետո իսկույն ձեռնարկել է Թարգմանությունների, ասում է, թե նա այդ բանը կատարել է իր երկու աշակերտների հետ, «որոնց առաջինի անունը Հովհան էր, Եկեղյաց գավառից»¹:

Ուրեմն, սակավաթիվ այն մարդկանց մեջ, որոնք 5-րդ դարում, գրերի գյուտից անմիջապես հետո, հիմք դրին մեր հոգևոր մշակույ- թին, եղել է մի երզնկացի, որ ինքնին վկայում է այդ քաղաքի մտա- վոր կշիռի մասին քրիստոնեություն արշավույսին:

Դժբախտաբար Կորյունը այլ տեղեկություններ չի տալիս Հով- հանի մասին և մենք չգիտենք թե ինչ գործունեություն է ունեցել նա: Ըստ երևույթին մասնակցել է նաև Աստվածաշնչի առաջին Թարգմանությունը:

Նույն Կորյունի վկայությամբ կրթական, մանկավարժական այդ աշխատանքներին մասնակցել է նաև Դերձանի եպիսկոպոս Գինթը, որն իր կրթությունն ստացել է Բյուզանդիոնում, վերադարձել Հա- յաստան, գործել այնտեղ:

Մովսես Խորենացին, վերապատմելով այս դեպքերը, ասում է թե Սահակ Պարթևը հատուկ նամակով խնդրել է Հունաց կողմի գորա- վար Անատոլիոսին՝ օժանդակել Մեսրոպին և իր թոռ Վարդանին՝ մեկնելու Բյուզանդիոն: «Անատոլիոսն այս տեսնելով, չարունակում է Պատմահայրը, միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առաքինություն համբավը, որ առաջուց տարածված էր նրա մասին, ոչ փոքր ըն- դունելություն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխնիփոխ սուրհան- դակների միջոցով կայսրին զեկուցեց և նրանից հրաման ստացավ՝

¹ Կորյուն, վարք Մաշտոցի, էջ 99:

արժանավորապես չուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինն քաղաքում Ակակ եպիսկոպոսի մոտ պահում է աշակերտների բազմությունը, որոնց (Մեսրոպը) տարել էր իր հետ, նրանց գլխավորի՝ Ղևոնդի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին ու Վարդանին առնելով հանձնում է Դերջանի Գինթ եպիսկոպոսին և փառավորապես ճանապարհ է գցում: Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն, ներկայացան մեծ թագավորին, ստացան ինչ որ կհուսային և ինչ որ չէին հուսա, և վերադարձան»¹:

Պարզվում է, որ Դերջանի Գինթ եպիսկոպոսը նկատելի դեր է կատարել Մեսրոպին հունական արքունիք տանելու, կայսեր շնորհներին արժանացնելու գործում: Ուրեմն նա սովորական մի հոգևորական չէր, այլ ծանոթ հունական բարձր շրջաններում: Ըստ երևույթին կաթողիկոսական գահը Արևելյան Հայաստան տեղափոխվելուց հետո, Դերջանն է դարձել կրոնական կենտրոն և Գինթն էլ որպես այնտեղի եպիսկոպոս է գործել:

Ուրենացին, խոսելով Մեսրոպի կրթական գործունեության մասին, ասում է թե Մեսրոպը ոչ թե լոկ սովորեցնում էր, այլ աշակերտներին հոգի էր ներշնչում իբրև առաքյալ: «Սրանից հետո,- չարունակում է Պատմահայրը,- այնտեղ իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով՝ Սպերում Ղևոնդին և Ենովքին, Դերջանում նրանց Գինթ եպիսկոպոսին, իսկ Եկեղյաց գավառում՝ Դանանին, ինքը գալիս է Այրարատ և գնում Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը»²:

Ուրեմն այդ Դանանն ու Գինթն են եղել, որ Եկեղյաց և Դերջանի գավառներում տարածել են Հայերեն առաջին գիրն ու զբաղանույթությունը: Ուրենացին նաև ասում է, թե նրանք եղել են Մաշտոցի առաջին աշակերտներից: Անշուշտ ուրիշներ նույնպես լծված են եղել սուրբ գործին, որոնց անունները մեզ չեն հասել:

2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 5-7-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայ ժողովրդի պատմության 5-7-րդ դարերի իրադարձությունները, արձանագրված մեր մատենագրության մեջ, շատ ավելի վերաբերում են Արևելյան Հայաստանին, այսինքն՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող մասին, քան Բյուզանդականին:

387 թ. դաշնագրից հետո, որով Հայաստանը բաժանվել էր երկու մասի, Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հատվածը եղել էր տեական պայքարի մեջ: Պարսիկները նախկին Հանդուր-ժողականությունը չեն ցուցաբերել և ամեն կերպ աշխատել են հայերին կրոնով էլ ենթարկել իրենց:

¹ Մովսես Ուրենացի, էջ 415-417:

² Նույն տեղում, էջ 423:

Արտաքուստ այլ վիճակ է տիրել Արևմտյան Հատվածում, որտեղ քրիստոնյաների և զրադաչտականների պայքար գոյություն չի ունեցել: Բայց դա միայն արտաքին կաղապարով, խորքում այստեղ էլ եղել է դավանաբանական պայքար, հունական եկեղեցու ծեսերը հայերին պարտադրելու ճնշում, որն ուղեկցել է հայ ժողովրդի պատմությունը նրա ամբողջ ընթացքում: Այս պայքարին մասնակցել են Հայաստանի երկու հատվածներն էլ, նպատակ ունենալով պահել Հայաստանյայց եկեղեցու ինքնուրույնությունը, որը սերտորեն կապված էր նրա քաղաքական գոյության հետ:

Ինչպես տեսանք նախորդ էջերում, հակառակ տարբեր պետությունների ենթակա լինելու փաստին, Հայաստանի Արևմտյան Հատվածը կտրված չէր Արևելյանից: Մերձեցմանը ավելի էր նպաստել հայոց գրերի գյուտը, մատենագրությունը, դպրոցական ցանցի աշխուժացումը, վանքերը կրթական, գրչագրական կենտրոններ դարձնելու ձգտումը, որ առկա էր երկու հատվածներում հավասարապես և հաճախ էր պատահում, որ մի հատվածում ապրողները ուսումնառության համար մեկնում էին մյուս հատվածը, կամ գործում այնտեղ:

Հրով ու սրով երկու մասի բաժանված Հայաստանը շատ հարցերում միասնական էր: Դրա փայլուն ապացույցը հանդիսացավ 451 թ. համաժողովրդական մեծ պատերազմը պարսիկների դեմ, որին մասնակցեցին ոչ միայն հայ ժողովրդի բոլոր հատվածները, խմբավորումները, այլև քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ: Վարդանանց պատերազմի վավերական աղբյուրը հանդիսացող Եղիշեն չի անդրադարձել Եկեղյաց գավառի մասնակցություն ունեցե՞լ է այդ հերոսամարտին:

Փարպեցին, նկարագրելով պատերազմի նախապատրաստական աշխատանքները, ասում է թե ստեղծվել է մի մեծ պատգամավորություն, որը գնալու էր հունաց կայսեր մոտ այդ հարցով, ըստ երևույթին ոչ միայն ապահովվելու համար Հայաստանի արևմտյան հատվածի մասնակցությունը հանուն քրիստոնեական կրոնի մղվելիք պատերազմին, այլև Բյուզանդիայի: Բացի այդ պատգամավորությունից, հատուկ գրություններ են ուղարկվել բոլոր նախարարություններին, իշխաններին, կուսակալներին, որոնց թվում՝ Եկեղիք: «Եվ այս բոլոր թղթերը,- գրում է Փարպեցին,- նախ ինքը՝ Սյունյաց Վասակ իշխանն էր կնքում իր մատանիով, ապա հայոց մյուս բոլոր տանուտերները: Հունաստան ճանապարհվելու համար պատրաստվեցին. Ամատունյաց տան իշխան Վահանը՝ որպես խելամիտ ու խոհական

մարդ, սուրբ Հմայակ սեպուհը՝ Հայոց երանելի զորավար Վարդանի եղբայրը՝ Մամիկոնյան տոհմից, և սուրբ Աղանի եղբայր երանելի Մերհուժանը՝ Արծրունյաց տոհմից: Սյունյաց իշխան Վասակն ու Հայոց աշխարհի բոլոր նախարարները, նամականին նրանց ձեռքը տալով՝ ճանապարհեցին կայսրի ու վերը հիշված Հայոց բոլոր մեծամեծներին մոտ»¹:

Եկեղյաց գավառի հետ կապված մի վկայություն էլ ունի վրացական մատենագիր Արսեն Սափարացին, որ ապրել է 9-րդ դարում և իր պատմությունն մեջ անդրադարձել է Հայերին: Նրա ասելով՝ Բյուզանդիայի Արկադիոս կայսրը, որ եղել է Թեոդոսի որդին, անուշադիր է գտնվել Հայերի նկատմամբ, դրա համար պարսիկները հաղթել են Հայերին ու քչել իրենց երկրից: Փախստականները Եկեղյաց գավառից անցել են հարևան երկրներ և աղաչել Արկադիոսին, որպեսզի վերջինս օժանդակի Հայերին՝ իրենց երկիրը վերագրավելու, սակայն Արկադիոսը չի ընդառաջել²:

Պատմաբան Հ. Քյուրտյանը, ենթադրելով թե Արսեն Սափարացու ականարիլը վերաբերում է Վարդանանց պատերազմին, գտնում է, որ վրաց պատմիչի մոտ կա անունների շփոթություն, ոչ թե պետք է լինի Արկադիոսը, այլ՝ Մարկիանոսը, որի իշխանությունն տարիներն են 450-457 թվականները, իսկ դա համընկնում է Ավարայրի ճակատամարտի ժամանակին: Քյուրտյանի դիտողությունը մեզ հավանական է թվում, քանի որ Սափարացին ապրելով շատ ուշ ժամանակներում, կարող էր թագավորների անունները շփոթել միմյանց հետ:

Վավերական փաստ է սակայն, որ 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովին մասնակցել են Եկեղյաց գավառի հոգևորական պետերը: Այդ ժողովին մասնակից 600 եպիսկոպոսների մեջ Եկեղյաց գավառի ներկայացուցիչը առանձին է հիշատակվում (Կիրակոս եպիսկոպոս), Երզնկայինը՝ Պապը, առանձին:

Հինգերորդ դարի վերջերին Եկեղյաց գավառի հոգևոր իշխանությունները քրիստոնեական գաղափարախոսությունն ամրապնդման համար մեջտեղ են բերել մի հարց. թե Թորդանում Հայտնաբերվել է Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի տարածման համար նահատակված Թադևոս առաքյալի աճյունը, նաև Սանդուխտ կույսի և Գրիգոր Լուսավորչի³:

¹ Պապար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 149:

² Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 35:

³ «Ստեփանոսի Տարոնեցուց Ասողկան Պատմության տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 82:

3. ԵԿԵՂՅԱՑ ԳԱՎԱՌԸ ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ի-Ի ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բյուզանդական կայսր Հուստինիանոս I-ը գահ բարձրանալու առաջին տարիներից (527) լայն ճակատով պայքար է սկսել մի կողմից Հեթանոսական կրոնի մնացորդների դեմ, որի արտահայտություններից մեկն էր Աթենքի պլատոնական ճեմարանի փակումը, այնտեղ դասախոսող փիլիսոփաների փախուստը Պարսկաստան, մյուս կողմից քրիստոնեական ազանդների՝ արիոսականների, նեստորականների, միաբնակների դաժան Հետապնդումը, միաբնակների կենտրոն Անտիոքի ավերումը, նպատակ ունենալով քրիստոնեական ուղղափառ կրոնի հաստատումով կենտրոնաձիգ ուժեղ մի պետություն ստեղծումը:

Սկզբնական շրջանում Հուստինիանոսի հալածանքները Հայաստանում թույլ արձագանք գտան: Քրիստոնեությունը վաղուց պետական կրոն ընդունած Հայերը դիմադրություն ցույց չէին տալիս, քաղկեդոնականությունը կիրառվում էր հեշտությամբ: Հայերին կարծեք ավելի շատ հետաքրքրում էր իրենց ազգային գոյավիճակի պահպանումը, մտավոր զարգացման գործը, քան դավանաբանական դատարկ թվացող վեճերը, որոնք այնքան սաստկորեն մոլեգնում էին կայսրության մայրաքաղաք Բյուզանդիոնում, առիթ տալով պալատական տեսական դավադրությունների ու ոճիրների:

Արչակ III-ի մահից հետո Արևմտյան Հայաստանում այլևս հայկական պետականությունը չպահպանվեց, կային միայն նախարարություններ, որոնք պահպանում էին իրենց որոշ իրավունքները, այն էլ ոչ թե կոչվելով տոհմական անուններով, այլ տվյալ գավառի անունով, ասենք Եկեղյաց գավառի իշխան, Դերջանի, Կարնո իշխան և այլն:

Սահմանափակ արտոնություններով և իրավունքներով գործող այդ իշխանները հանդիսանում էին Բյուզանդական կայսրության հենարանները երկրում, կիրառում էին նրա քաղաքականությունը, իրենց զինվորական միավորումներով մասնակցում էին ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող կռիվներին:

Հուստինիանոսը աստիճանաբար ավելի է սահմանափակել նրանց իրավունքները, կիրառելով զգույշ քաղաքականություն: Թուլացնելու համար նրանց ներքին ուժը, ոմանց գրավել է դեպի մայրաքաղաք, բաց արել պետական ու զինվորական պաշտոնների դռները: Շատ Հայեր իրենց ձեռքն են վերցրել կայսրության զինվորական ուժի

նկատելի մասը: Հենց Հուստինիանոսի ամենանշանավոր զորավարներից մեկը եղել է հայազգի Ներսեսը, որը մասնակցել է նրա մղած բազմաթիվ կռիվներին և աչքի ընկել իր քաջագործություններով: Զեռներեց, կարող նման մարդկանցից ոմանք ձգտել են մինչև կայսերական գահը և գրավել այն:

Հուստինիանոսի ժամանակ Եկեղյաց գավառը ընդարձակվել է ի հաշիվ նրան սահմանակից այլ գավառների, իսկ կենտրոնը դարձել է ոչ թե Երզնկան, այլ՝ Լեոնտոպոլիսը, վերանվանվելով Հուստինիանոպոլիս: Ոմանց կարծիքով այդ քաղաքը գտնվել է Երզնկայից երկու օրվա ճանապարհ հեռու, ուրիշների կարծիքով՝ ընդամենը 16 կիլոմետր դեպի հարավ, այժմյան Զիմինի մոտակայքում:

Հնարավոր է, որ երկրաչարժից կամ որևէ պատերազմի հետևանքով ավերված լինելով՝ Երզնկան միառժամանակ իր տեղը զիջել է Հուստինիանոպոլիսին, հնարավոր է նաև, որ զուգընթաց ծաղկել է այս նոր քաղաքը, որը եղել է եպիսկոպոսանիստ և հաճախ է հիշատակվել կրոնական ժողովների առիթով:

Ղազար Փարպեցու, Սերեոսի և այլ պատմագիրների վկայություններից երևում է, որ Եկեղյաց գավառը այդ դարում ղեկավարել են հայ իշխաններ՝ հարկատու և ենթակա Բյուզանդիոնին:

Հուստինիանոսը բոլոր հայկական երկրամասերը վերցրել է մեկ զինվորական հրամանատարություն տակ, հրամանատարին տվել մագիստրոս կամ ստրատեգոս տիտղոսը: Նրան էին ենթարկվում քաղաքական իշխանությունները, որ ինքնին նշանակում էր նախարարական տների իրավասություն նվազում:

Բանակային կենտրոնն էլ, որ առաջ գտնվում էր Մելիտենե քաղաքում (այժմ՝ Մալաթիա), տեղափոխվել է սահմանային Կարին քաղաքը, որտեղ կառուցել է տվել վիթխարի ամրություններ, պարըսպապատ բերդեր:

Նման բերդեր են կառուցվել նաև Եկեղյաց գավառում: Հիշենք հենց վերևում հիշատակված Հուստինիանոպոլիսը Երզնկայից ոչ շատ հեռու: Շինարարական այս աշխատանքը փոխել է երկրի պատկերը, նրան տվել ուրույն գեղեցկություն, որի մասին խոսում է Պրոկոպիոսը:

Դրանք, սակայն, պահանջում էին նյութական մեծ զոհողություններ, որոնք անհնար էր ապահովել առանց տուրքերի մեծացման և առանց օրինական կարգ ու կանոնի խստացման: Բանն այն է, որ Բյուզանդական կայսրությունն ապրում էր ներքին յուրահատուկ քայքայում: Կաշառակերությունն իր ձեռքն էր վերցրել երկրի ղե-

կավարման ամբողջ մեքենան: Ամենացածրից մինչև ամենաբարձր պաշտոնն առուծախի առարկա էր դարձել. չկար ոչ մի հանցագործություն, որի կատարողը չկարողանար արդարանալ կաշառքով: Անհնար էր ստեղծել կենտրոնաձիգ ուժ՝ առանց այս բոլորը վերացնելու:

535–536 թթ. ռեֆորմներով Հուստինիանոսը պայքար սկսեց այս վիճակի դեմ: Այդ ռեֆորմներն իրենց ուրույն կիրառումն ունեցան Հայաստանում, որի մի մասն էր Երզնկան: Կայսրը Հայտարարեց, որ Հայերը լիովին պետք է ենթարկվեն նոր օրենքներին, իսկ դա նշանակում էր վերացնել այն արտոնությունները, որոնք ղեռուս վայելում էին Հայերը, շատ հարցեր տնօրինելով սեփական ցանկություններ, հաշվի առնելով ներքին ուրույն պայմաններն ու հնարավորությունները:

Նոր օրենքներով կայսրը Բյուզանդիոսին պատկանող հայկական երկրամասում ստեղծեց չորս Հայաստան, դրանք կոչելով՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք:

Առաջինի մեջ էր մտնում Եկեղյաց գավառը և Դերջանը:

Եթե ղինվորական ղեկավարություն կենտրոնացումը նպաստում էր երկրի ապահովության պահպանմանը, ապա քաղաքացիական այս բաժանումը թուլացնում էր Հայերի կենտրոնաձիգ ուժը, միասնությունը: Արտաքուստ անգամ առաջադիմական թվացող ռեֆորմները խորքում հետապնդում էին Հայերի ինքնաղեկավարման թուլացման նպատակ և դա չէր կարող չնկատվել տեղական հայ իշխանավորների կողմից, որոնց չուն դեպի մայրաքաղաք, գնալով ավելի ու ավելի էր քաջալերվում:

Կայսեր սահմանած նոր օրենքներով վերացվում էր մինչ այդ գոյություն ունեցող այն վիճակը, ըստ որի կինը զրկվում էր ժառանգական իրավունքից: Հուստինիանոսը դա համարեց խտրականություն, կնոջ իրավունքի բռնաբարում, «կարծեք կանանց Աստված չի ստեղծել», ասել է նա: Թվում է թե միանգամայն առաջադիմական մոտեցում է:

Բայց իրականում այդ օրենքն էլ հետապնդում էր քաղաքական շատ որոշակի նպատակ: Պետք է հաշվի առնել, որ ժառանգական նախկին իրավունքը վերաբերում էր առաջին հերթին հողատեր նախարարական, իշխանական դասին և նպաստում էր ֆեոդալական, կալվածատիրական խավի հարստության պահպանմանը՝ տվյալ տոհմի ներսում, սերնդից սերունդ: Նոր օրենքով հնարավորություններ էին ստեղծվում, որ այդ վաղեմի կալվածները կտրատվեն, մասնատվեն ամեն մի ամուսնության ղեպքում և բաժանվեն մանր մասերի, այլ խոսքով՝ թուլանան նաև նախարարական տները:

Մյուս կողմից՝ նյութական միջոցներ ձեռք բերելու համար կայսրը սկսեց դաժանորեն շահագործել աշխատավոր խավին: Նա հայերի վրա դրեց ծանր հարկեր, առիթ տալով լուրջ դիմադրություն, որը ղեկավարեց Հովհաննես Արշակունի իշխանը, նեցուկ ունենալով իր երիտասարդ որդուն՝ Արտավանին:

Սրանք սպանում են բյուզանդական պրոկոնսուլ Ակակիոսին, անցնում են Պարսկական Հայաստան, ապա, կրկին վերադառնալով իրենց երկիրը, ղեկավարում են բորբոքված ապստամբությունը, սպանում նաև Ակակիոսին փոխարինողին, լուրջ մտահոգություն պատճառելով Բյուզանդիոնին: Հուստինիանոսը նրանց դեմ ուղարկում է Սիտասա զորավարին, որին նույնպես հաղթել են հայերը և սպանել: Սակայն, Հովհաննես Արշակունին, ընդունելով իր մտերիմ բարեկամ Բուզես իշխանի խնջույքի հրավերը, գնում է նրա մոտ և դավաճանություն սպանվում, թեև դրանով չեն դադարում Արևմրտյան Հայաստանում ծայր առած հուզումները:

Այս բոլոր ղեպքերը կատարվել են Եկեղյաց գավառում, դիմադրությունը ծրագրվել է Երզնկայում, կամ նրա մոտակա Հուստինիանոպոլսում:

Հովհաննես Արշակունու մահից հետո հայերը դիմել են պարսից Նոսրով I թագավորին և օգնություն խնդրել: Նոսրովը, որ արդեն պատրաստվում էր պատերազմի բյուզանդացիների դեմ, հասնում է մինչև Անտիոքի դռները, սակայն հայերին ոչ միայն չի օգնում, այլ վերադարձին, Արևմտյան Հայաստանից անցնելով, իր հետ Պարսկաստան է տանում տասնյակ հազարավոր հայ գերիների, որոնցից շատերին, բոլորն էլ կույս աղջիկներ, նվիրում է դաշնակից թուրքերի թագավորին՝ խաբանին: Աղջիկները, չցանկանալով ընկնել հարեմը, ճանապարհին իրենց գցել են գետը և խեղդամահ եղել:

Այս անհաջող ապստամբությունից հետո հայ նախարարներից շատերը թողել են Հայաստանը և մեկնել Բյուզանդիոն, որտեղ նրանք ոչ միայն չեն պատժվել, այլև արժանացել են պատիվների ու բարձր պաշտոնների:

Հայերը ոչ միայն Բյուզանդական կայսրության մեջ են պետական բարձր պաշտոնների արժանացել, այլև թափանցել են բալկանյան այլ երկրներ, իշխող դիրքեր գրավել: Այս տեսակետից բնորոշ է 997 թվականին Բուլղարիայի գահի վրա մի դերջանցի հայի՝ Սամուել (Սամուել) Կոմսաձագի բազմելը, որի մասին խոսում է Ասողիկ պատմիչը, իսկ 1898 թ. Մակեդոնիայի Գերման գյուղում հայտնաբերվել է այդ թագավորի դամբարանը՝ ընդարձակ տապանագրով, որտեղ

տեղեկություններ ենք գտնում անգամ Սամուելի հարազատներին, այդ թվում կնոջ՝ Հոփսիմեի մասին¹:

4. ԵՐՋՆԿԱՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳՐԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

Չնայած արաբական արչավանքների և Հայաստանում նրանց ունեցած գերիշխանություն մասին գոյություն ունի հարուստ գրականություն, թե՛ Հայկական և թե՛ օտար (արաբական, ասորական, հունական) աղբյուրներում, շատ հարցեր մնում են ղեռ անորոշ, մասնավորապես արաբական առաջին արչավանքների տարբերվելին վերաբերող:

Արաբների առաջին մեծ արչավանքի մասին Հովհան Մամիկոնյանը գրում է թե Հերակլ կայսրը Նոսրովին սպանելուց հետո մեկնել է Կոստանդնուպոլիս, իսկ ղրանից ութը տարի անց մեծ զորքով Հայաստան է եկել Մահմեդի քեռորդի Աբդուհահիմը, հայերից հարկեր է պահանջել: Հայերը մերժել են և զինված դիմադրություն ցույց տվել: Աբդուհահիմի զորքերը մտել են Հայաստան, զինված ուժերով գանձել հարկերը՝ վերադարձել: Ասելով թե նա եղել է Հայքում, Բասենում, Վրաստանում, Ջավախքում, Վանանդում, Մամիկոնյանը շարունակում է. «ի սոյն ամի քակի եկեղեցին, որ յԱշտից վանսն՝ Հիմնարկեալ ի սրբոյն Գրիգորէ, և Կարապետն, որ յԻննակնեանսն, և կաթողիկեն, որ ի Թիլն»²:

Հ. Մանանդյանն այս արչավանքի թվականը համարում է ոչ թե 636-ը, ինչպես ընդունում է Մ. Չամչյանը և նրան կրկնել են հետագա բոլոր պատմաբանները, այլ՝ 640-ը:

Բայց մեզ թվականը չէ, որ հետաքրքրում է, այլ այն փաստը, որ, ինչպես վերևում մեջ բերված վկայությունից էլ երևում է, արաբներն իրենց հենց առաջին արչավանքի օրերին եղել են Եկեղյաց գավառում և ավերել են Թիլ ավանի պատմական վանքը:

Անշուշտ ուրիշ Թիլեր էլ եղել են պատմական Հայաստանում, սակայն ղրանք փոքր գյուղեր են: Որ խոսքը վերաբերում է Երզնկայի մոտ գտնվող հայտնի Թիլ ավանին, ընդունում են բոլորը: Օրինակ «Բնաշխարհիկ բառարանում» Թիլ ավանին նվիրված հոդվածում կարդում ենք. «Ավանիս եկեղեցիներուն մեջ հռչակված է Կաթողիկե

¹ Հ. Բյուրդյան, Յար Սամուելի հայկական ծագման խնդիրը, տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, 1934, դեկտեմբեր, էջ 133 և հտ.: Հմմտ. նաև Կ. Քացարով, Պատմական կապեր Պուլկարի և Հայաստանի միջև, տե՛ս «Մասիս», տարեգիրք, Սոֆիա, 1934, էջ 243:

² Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 286:

կոչվածը, գոր հիմնարկած էր ս. Գրիգոր և շինած ավարտած Մեծն Ներսես՝ որուն մեջ ալ թաղվեցավ իր մարմինը, Նախ գյուղեն բերելով: Այս հռչակավոր եկեղեցին և մերձակա վանքը, 639 թվին Ապտուռահիմ Մահմեդ II-ի քեռորդին Հայաստան արչաված միջոցին կործանեց և սպանեց եկեղեցավույն և վանաց սպասավորները, որով անչքացավ տեղը»¹:

Հայտնի է, որ արաբները սկզբում հարձակվել են Պարսկաստանի վրա, և 637 թ. գրավել Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիգրանը, իսկ 642 թ. Նեհավենդի ճակատամարտը վերջ է տվել Սասանյան դինաստիայի դարավոր տիրապետությունը: Դրանից հետո ավելի ևս հեշտացել է Հայաստանի մյուս մասերի գրավումը:

Պարսկաստանի նման հզոր մի կայսրության այդպիսի արագ կործանումը, արաբական ուժի օրեցօր հզորացումը նկատելի փոփոխություններ են մտցրել Հայաստանի ղեկավար շրջաններում:

Ավելի է սրվել հայ նախարարների, իշխանների միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունը: Աշխարհիկ և հոգևոր ղեկավարներն ըստ էության բաժանվել են երկու տարբեր ուղղությունների: Մեկը՝ Ներսես Գ կաթողիկոսի գլխավորությամբ, պաշտպանել է Բյուզանդիային՝ հաշվի առնելով նրա քրիստոնեական կրոնը, բարձր մշակույթը, սահմանակից լինելը և այլ հանգամանքներ: Մյուս հոսանքը, որի գլխավորողն է եղել հայոց սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին, նեցուկ ունենալով բնակչության մեծ մասին, ունեցել է արաբական կողմնորոշում, նրանցից սպասելով քաղաքական թեկուզ սահմանափակ ինքնուրույնություն: Թեոդորոս Ռշտունին հաշվի էր առնում նաև հարևան երկրների՝ Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի դիրքորոշումը դեպի արաբները և դաշնակցելը հայերի հետ:

Դվինի 648 թ. հայտնի ժողովում հայերի վճռական դիրքորոշումը ընդդեմ քաղկեդոնականության և հունական եկեղեցու գերիշխանության, ըստ էության Թեոդորոս Ռշտունու և նրա կողմնակիցների հաղթանակն էր ընդդեմ հունասերների:

Որ Արաբական խալիֆայթի հետ հաշտ քաղաքականություն վարելը այդ թվականներին ձեռնառու էր քայքայված, հյուծված, մասնատված Հայաստանի համար, երևում է 652 թ. Դամասկոսում արաբների հետ կնքված դաշնագրից, որի մեջ հատկանշական են եղել հետևյալ կետերը. ա) Հայաստանն ընդունում է Արաբական խալիֆայության գերիշխանությունը, բ) հայերը երեք տարի ազատվում են հարկային պարտականություններից, իսկ երեք տարին անցնելուց

¹ Ս. Էփրեմյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 37:

հետո տրվելիք հարկի չափը պետք է որոշվեր իրենց՝ հայերի կողմից, գ) Հայաստանին իրավունք էր տրվում ունենալու 15.000 հոգուց բաղկացած հեծելազոր, որի ծախսը հոգալու էր խալիֆայությունը: Հայկական այդ հեծյալ ուժերը պաշտպանելու էին Հայաստանի և Անդրկովկասի սահմանները, դ) Արաբական խալիֆայությունը պարտավորվում էր պահպանել Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունը: Արաբները չպետք է գրավեին Հայաստանի բերդերն ու ամրությունները և չպետք է այնտեղ տեղավորեին զինվորներ ու զինվորականներ, ե) օտար տերությունների և Բյուզանդիայի հարձակումների ժամանակ Արաբական խալիֆայությունը պարտավորվում էր օգնել հայերին¹:

Ինչպես տեսնում ենք, պայմանագիրը կարծեք ոչ թե հաղթող և պարտվող երկու պետությունների է վերաբերում, այլ հավասար պետությունների, անգամ հետագայում տրվելիք տուրքի քանակը որոշելու էին հայերը:

Անշուշտ արաբները կնքելով նման դաշնագիր, հետապնդում էին քաղաքական որոշակի նպատակներ և դա ամենևին էլ չէր բխում նրանց հայասիրական վերաբերմունքից: Որ դա այդպես էր, ցույց տվեց մոտ ապագան:

Նույն 652 թ. Կոստանդ II կայսրը մեծ զորքով ներխուժում է Հայաստանի խորքերը, հասնում Դվին, Ներսես կաթողիկոսի և նրա համախոհների կողմից ընդունվում պատիվներով, Դվինում հունական ծեսով մատուցում է պատարագ:

Այս խրախճանքն էլ կարճ է տևում: Թեոդորոս Ռշտունին և նրան օգնություն եկած արաբական զորամասերը ստիպում են բյուզանդացիներին նահանջել:

Արաբները բյուզանդացիների այս նոր պարտությունից հետո փոխում են իրենց քաղաքականությունը: Պատրվակ բռնելով այն, թե հայ նախարարները զործում են ինքնագլուխ, 654 թ. նրանք Հաբիբ Իբն Մասլամայի գլխավորությամբ հարձակվում են Հայաստանի վրա և սուգ ու ավեր սփռում ամբողջ երկրով մեկ: Իբն Մասլաման Արաբիա է վերադառնում մեծ ռազմավարով, հայ մեծամեծներին ու նրանց ընտանիքի անդամներին գերի վերցրած:

Արդ՝ ի՞նչ վիճակում է ապրել Երզնկան դրամատիկական ղեկավարով լի այս ժամանակաշրջանում: Անշուշտ ավելի մոտ գտնվելով սահմանակից Բյուզանդիային, հունասեր տարրն այնտեղ ավելի ուժեղ է եղել, քան Արևելյան Հայաստանում:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն» (բուհական դասագիրք), Երևան, 1975, էջ 350-351:

Մ. Օրմանյանը, անդրադառնալով հիշյալ դեպքերին, գրում է. «Երբ Կոստանդին կայսրը 652 թ. յուր բանակով մինչև Դերջան հառաջացավ և արաբացի զորավարը չկրցավ զայն արգելել, նորեն հայոց զգացումները փոխվեցան: Հույները սկսան զորավոր երևալ, և Արաբացիք տեղի տալու կերպարան առին: Ասոր վրա անոնք, որ գրեթե բռնադատյալ միացեր էին Թեոդորոսի կազմած արաբական դաշնագիրին, կամաց կամաց կայսեր կողմը անցան: Պատմությունը հանվանե կհիշե Մուփաց, Սպերի, Բագրատունյաց, Մանանաղվո, Եկեղյաց, Կարնո, Տայոց, Բասենի, Վանանդա, Շիրակա, Սորխոտունյաց, Մամիկոնեից, Առավելդյանց, Առանյանց, Վարաժնունյաց, Գնթունյաց և Սպանդունյաց նախարարները, որ իրենց գունդերով կայսեր հպատակություն հայտնեցին, հորդորվելով և քաջալերվելով կաթողիկոսեն և եպիսկոպոսներեն: Իսկ Թեոդորոս Ռշտունի հաստատուն մնաց ուրիշ 40 գլխավոր իշխաններով»¹:

Կնչանակի բյուզանդական և հակաբյուզանդական պայքարի օրերին Եկեղյաց գավառը կողմ է եղել Կոստանդին կայսեր հովանավորությանը:

Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո (654) հակաբյուզանդական քաղաքականությունը շարունակել է նրա որդին՝ Վարդ Պատրիկը: Նա հայտնել է արարներին, որ եթե նրանք հարձակվեն հունական Հայաստանի վրա, ապա ինքը կօժանդակի նրանց:

Շապուհ Բագրատունուն վերագրվող Պատմության մեջ գրված է. «Եւ երդումն արարին միմեանց ճշմարտութեամբ: Եւ ապա ժողովեաց ըզգաւրս բազումս Սահակ որդին Հուրմիզտա արքային Պարսից եւ եկն էհաս ի երկիրն Հոռոմոց և աւար էհար զԹեոդոպաւլիս, որ է Կարնոյ քաղաք, և Դերջան և Եկեղեաց և եկեալ հասեալ ի Կոլանիայ և բնակեցաւ յեզր զետոյն»²:

Բայց շատ բան է փոխվում Հուստինիանոս II-ի գահ բարձրանալուց հետո (685): Նա վերսկսում է պատերազմը արաբների դեմ, Բյուզանդիային պատկանող նախկին հողերը ետ վերցնելու ծրագրով, հայերին էլ դիտելով որպես բյուզանդացիների թշնամիներ: 689 թ. Հայաստան է ուղարկում բյուզանդական մեծ բանակ Լեոնտիոս զորավարի հրամանատարությամբ, նրան տալով հայերի նկատմամբ անողոք լինելու հրահանգ:

Բյուզանդական զորքը, մտնելով Հայաստան, անխնա կոտորել է բնակչությունը, կողոպտել նրա ունեցվածքը, ավերել բնակավայրեր,

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ Ա, 4. Պոլիս, 1912, էջ 123:

² Շապուհ Բագրատունի, Պատմութիւն, էջմիածին, 1921, էջ 31:

այդ թվում ճարտարապետական հուշարձաններ: Ղևոնդ պատմիչը այսպես է նկարագրում Հուստինիանոսի գորքի վայրագությունները.

«Եւ յերկրորդում յամի թագաւորութեանն Յուստինիանոսի կայսեր, և յիշխանութեանն Աչոտի պատրիկի առաքէ զօր բազում ի վերայ աշխարհիս Հայոց. որք եկեալ աւերեցին զաշխարհիս աւարառութեամբ և զբազում գեղեցկայարմար շինուածս հրձիգ արարին յաւեր դարձուցանելով, և ինքեանք դառնային յաշխարհն իւրեանց»¹:

Նույն բանը վկայում է Ասողիկը, գրելով. «Իսկ Յուստիանոս ի յերրորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ զօր սաստիկ առաքեաց ի Հայս, և հրով և գերութեամբ քանդեցին գաւառս Իէ, ԸՌ երդ գերեալ վաճառեցին»²:

Ուրեմն քրիստոնյա հույները, որոնք եկեղեցիներում քարոզում էին անհիշաչարություն և մարդասիրություն, Հայաստանում ավերել են 25 գավառ, գերի տարել 8000 մարդ:

* * *

Նոր դարը ավելի աղետավոր եղավ Հայ ժողովրդի համար:

696 թ. արաբական մի մեծ բանակ ներխուժում է Հայաստան: 2–3 տարվա համառ կռիվներից հետո արաբները նվաճում են ոչ միայն Հայաստանը, այլև ամբողջ Անդրկովկասը, ներառյալ Վրաստանն ու Ադվանից աշխարհը: 700 թ. սկսած այդ ամբողջ տարածքը ենթարկվում է Արաբական խալիֆայությանը:

Թե արաբները ինչպիսի ահռելի տուրքեր էին դրել դժբախտ Հայ ժողովրդի վրա, այդ հարկերը գանձելու ինչ վայրագ եղանակներ էին կիրառում, Հայ ժողովրդի ազգային ու կրոնական սրբությունները ինչպես էին ոտնահարում, ստիպում Հայերին դիմելու զանգվածային արտագաղթի, այս մասին շատ է գրվել: Դրանք իրենց արտացոլումն են գտել նաև Հայ ժողովրդի անմահ էպոսում՝ «Սասնա ծռերում»:

Մեր ծրագրից դուրս է մանրամասնությունների մեջ մտնելը:

Կանգ առնենք Արևմտյան Հայաստանում տիրող դրություն վրա, այսինքն՝ Հայկական այն նահանգների, որոնք գտնվում էին Բյուզանդական կայսրության ազդեցության տակ, որոնց մեջ էր Երզնկան:

Արդեն տեսանք, թե քրիստոնյա Բյուզանդիան ինչպես էր կեղեքում քրիստոնյա Հայ ժողովրդին՝ Հուստինիանոսի թագավորության տարիներին: Այդ նույն քաղաքականությունը անփոփոխ կիրառվեց նաև հետագայում:

¹ «Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի Հայոց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 17:

² Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 100:

Հայաստանի արևմտյան նահանգներում տիրում էր հողատիրության ֆեոդալական այն կարգը, որ կար Բյուզանդիայում: Բյուզանդիայի կայսր Լևոն III Խսավրացու հրատարակած օրենքներով Հայաստանում ոչնչացվեցին գյուղական ազատ համայնքները. «Համայնքի սկզբունքներով կազմված առանձին տնտեսությունների մեջ աշխատող գյուղացիներն աստիճանաբար կախման մեջ էին ընկնում աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներից: ... Արևմտյան Հայաստանում կիրառվում էր նաև ստրուկի աշխատանքը: Ստրուկներն աշխատում էին հիմնականում ֆեոդալների տներում, եկեղեցիներում և վանքերում»¹:

Հայտնի է, որ Բյուզանդիայում եկեղեցիները, վանքերը ապահովված են եղել մեծ տարածություններ ընդգրկող կալվածքներով, ճորտերով: Միմյանց հաջորդող բոլոր կայսրերը իրար հետ մրցել են եկեղեցապատկան կալվածքները ընդարձակելու, վանքերում ընդգրկված հոգևորականների թիվը մեծացնելու հարցում: 7-րդ դարում մայրաքաղաք Կ. Պոլիսն ունեցել է 80 վանք, եղել են վանքեր, որտեղ ապրել են 2000-ից ավելի հոգևորականներ, նույնքան էլ կույսեր: Եկեղեցին ըստ էության իր ձեռն էր վերցրել երկրի մշակովի հողերի մեկ երրորդից էլ ավելին:

Նույն վիճակն է տիրել նաև Արևմտյան Հայաստանում 7-9-րդ դարերում:

Քիչ փաստեր ունենք Եկեղյաց գավառում այդ դարերին գործող եկեղեցիների և վանքերի մասին, բայց որ Հայաստանում նույնպես, հետևելով Բյուզանդիայի օրինակին, եկեղեցին բացառիկ ուշադրություն է արժանացել, կասկածից վեր է:

Գործել են մի քանի տասնյակ հայտնի վանքեր, որոնք հետագա դարերում ավելի են ուշադրություն գրավել իրենց կրթամասնակավարժական և մատենագրական գործունեությամբ: Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ այդ վանքերը քրիստոնյա Բյուզանդիայի ազդեցությունն արտահայտում էին: Հնարավորություն են ունեցել զբաղվելու մատենագրությամբ, քան հետագա մի քանի դարերում: 7-9-րդ դարերում Երզնկայի վանքերում ապրող հոգևորականների մեջ հատուկ կենտ անուններ ենք հանդիպում, որոնք գրական-թարգմանչական աշխատանքով են զբաղվել: 919 թ. մատենագիր և կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին այցելել է Եկեղյաց գավառը, չրջագայել վանքերն ու ճգնավորների քարայրները, այդ թվում Մանյա քարայրը, որտեղ ըստ ավանդության անց է կացրել իր կյանքի վեր-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն» (բուհական դասագիրք), էջ 370-371:

ջին տարինները Գրիգոր Լուսավորիչը: «Տեսի անդ,- գրում է Հովհաննես Կաթողիկոսը,- փոքր ինչ փորուած այր ի ծործորս քարանձաւի միոյ դժուարամուտ դրամբք և անհամբոյր առ ի բնակել սակս քարաժեռ խոչորութեանն, յորում և տէրունեան սեղան ի նմա կանգնեալ միշտ Քրիստոսի բնակելոցն ի նմա նուիրականաց պատարագաց: Զկնի ապա ահի սրտի չոգայ կացի ընդ քարաժեռ վիմին, յորում և լուսաւորութեանս մերոյ առիթն՝ երկօրեայ ի նմա առկացեալ սպասէր կատարման սրբոյն Մանեայ... Տեսի անդ ի ծործորս և յամուրս քարանձաւաց բնակեալ արս կուսակրօնս խարաղնազգեացս գետնախշտիս, բոկազնացս խոչորածաշակս, մշտամոռնչ յաղօթս և յաղերսալի պաղատանս աշակերտք արդար վաստակոց և ծնունդք առաքինութեան: Եւ սոքա ոչ թերևս միախուռն ի միասին բնակեալք, այլ ցանուցիր առ ստորոտով լերինն կալեալ կայանս. որք և բազմաշխատ քրտամբք երկոց իւրաքանչիւր ոք զհարկաւոր պէտս մարմնոցն վճարէին»¹:

Այլ փաստեր էլ կան, թե Երզնկայի շրջակայքի, մասնավորապես Սեպուհ լեռան լանջերի քարանձավներում որքան շատ նման ճգնավորներ են ապրել:

Պահլավունյաց տոհմից Վահրամ իշխանը Մարմաշենի եկեղեցու վրա թողել է ընդարձակ արձանագրութիւն, որից պարզվում է, որ ի թիվս այլ վայրերի, նա 986 թ. մի եկեղեցի է կառուցել Եկեղյաց գավառում:

Ամփոփելով 7–9–րդ դարերի Երզնկայի մասին մեր ասելիքը, նշենք, որ հակառակ Հ. Քյուրտյանի այն ընդհանուր բնութագրմանը, թե Երզնկան եղել է մշտավառ ջահ և լուսատու կենտրոնական փարոս, որ «դարերու մեջնն ջամբած է կրոնական, գրական, գեղարվեստական ներշնչում, լույս, կյանք, ջերմութիւն հանուր հայության, հեթանոս թե քրիստոնյա, ազատ թե գերի դարերու ամբողջ ընթացքին», գեթ չի վերաբերում այն դարերին, որի մասին խոսեցինք: Այդ բնութագրումը կարող է վերաբերվել հաջորդ մի քանի դարերին:

¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 286–288:

ԵՐԶՆԿԱՆ ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

1. ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Աղանդավորական շարժումները հայ ժողովրդի պատմության ու-
շագրավ էջերից են: Դրանք արտացոլում են դասակարգային այն
խոր ներհակությունները, որոնք ուղեկցել են մեր ժողովրդին խոր
անցյալից մինչև մեր ժամանակները:

Ընդունելով հանդերձ, որ աղանդավորական շարժումների սոցիա-
լական արմատները խորապես դասակարգային են, չենք կարող ան-
տեսել նաև այն իրողությունը, որ իշխաններ, իշխանուհիներ, անգամ
հոգևորական բարձրաստիճան գործիչներ մասնակցել են շարժմանը
կամ աչք են փակել նրա դեմ մղվող պայքարին: Բայց դա ամենևին
չի փոխում շարժման գաղափարախոսությունից սոցիալական էություն-
ը, այն որ նրանում ընդգրկված են եղել հիմնականում աշխատավոր
խավերը, որոնք հավասարապես դժգոհ են եղել թե՛ կրոնական և
թե՛ աշխարհիկ չահագործողներից:

Պավլիկյան շարժումն սկիզբ առնելով Հայաստանում արագորեն
տարածվել է նրանից դուրս, թափանցել Բյուզանդական կայսրու-
թյուն, այնտեղից՝ Բուլղարիա, հարևան այլ երկրներ, մյուս կողմից՝
մխրճվել դեպի Արևմուտք, հասել մինչև Ֆրանսիա և այլուր:

Նախքան պավլիկյան շարժման մասին ըստ էության խոսելը, շատ
ընդհանուր գծերով ծանոթացնենք աղանդավորական այն խմորում-
ները, որոնք նախորդել են պավլիկյանությանը և ծնել այդ հուժկու
շարժումը:

Աղանդավորական գաղափարներ տարածվել են Հայաստանում
քրիստոնեական կրոնի ընդունումից անմիջապես հետո, որպես այդ
կրոնի ընդդիմադիր գաղափարախոսություն: Եվ որովհետև հեթանո-
սության դեմ մղվող պայքարը շատ սուր է եղել, մարդիկ իրենց գա-
ղափարները քարոզել են քրիստոնեության շղարչի տակ թաքցրած:

Այդպիսի աղանդավորական գաղափարախոսություններ են պաշտպանել մանիքեականները, բորբորիտները և մծղենականները, երեքն էլ օտարամուտ վարդապետություններ, որոնք Հայաստանում պարարտ հող են գտել քրիստոնեական դոգմաներից դժգոհ ժողովրդի մեջ:

Սրանք բոլորն էլ այս կամ այն կողմից հակադրվում էին քրիստոնեական կրոնի հիմնական սկզբունքներին:

Մանիքեականությունը, օրինակ, ընդունում էր չար և բարի արարիչների գոյությունը. իբր թե չարն ու բարին են ստեղծել տիեզերքը: Չարն ու բարին անսկիզբ են, գոյություն են ունեցել միմյանցից անկախ և միշտ պայքարի մեջ են եղել միմյանց դեմ: Լստ այդմ էլ մարդ արարածը կազմված է երկու տարրերից՝ հոգուց, որը բարու արտահայտությունն է, մարմնից, որը չարի կողմն է: Չարը միշտ աշխատում է հոգին պահել իր ազդեցության տակ: Մարդկանց չարի ճիրաններից ազատելու համար լույսի թագավորության կողմից աշխարհ են ուղարկվել մարգարեները՝ Բուդղան, Հիսուսը և ուրիշներ:

Մինչև այստեղ քիչ բան կա քրիստոնեությունից դեմ, քանի որ այդ կրոնն էլ կարևորություն էր տալիս հոգուն և աշխատում էր այն փրկել մարմնական վայելքի չարիքներից:

Մանիքեականությունը, սակայն բացեիքաց ժխտում էր քրիստոնեական կրոնի հիմքը կազմող մի քանի գաղափարներ, ինչպես մեռելների հարության գաղափարը, որ նշանակում էր մերժել հենց Քրիստոսի հարությունը: Քարոզում էր ուղղակի երկրպագել արեգակին, ընդունելով, որ Հիսուսի և այլ մարգարեների հոգիները պարփակված են արեգակի մեջ:

Իսկ դա զրաղաշտական դրսևորումն էր նոր կաղապարի տակ:

Մանիքեականության ամենից համարձակ գաղափարը Մարիամ Աստվածածնի անարատ հղիության ավանդության ժխտումն էր:

Բորբորիտների աղանդի դեմ մղված պայքարը նույնքան և գուցե ավելի խիստ է եղել, մի բան, որ բացատրվում է նրա հետևորդների թվի մեծ լինելով: Սրանք համարվել են անբարոյականներ, անիշխանականներ, որոնք ո՛չ օրենքի են ենթարկվել, ո՛չ կրոնքի:

Այս աղանդին հետևողներն ավելի աշխույժ են եղել Արևմտյան Հայաստանում: Հունաց պատրիարք Ատտիկոսը առաջարկել է խրատագույնս պատժել նրանց, արմատախիլ անել բորբորիտների աղանդը: Գործադրվել են պատժի սարսուղազդեցիկ միջոցներ՝ հատուկ գործիքներով մարդկանց տանջել, խանձել նրանց մարմինը՝ խարաններ դրոշմելով, վերջապես սպանել: Կան փաստեր, որ նման պատիժներ են կիրառվել բորբորիտների դեմ Դերջանում, Սպերում և այլ վայրերում:

Ինչու՞ է այսքան դաժան վարվել քրիստոնեական եկեղեցին այս աղանդին հետևողների դեմ: Պարզվում է, որ բորբորիտների ուսմունքը հատման կետեր է ունեցել հեթանոսական կրոնի հետ: Հունական և հայկական եկեղեցիները հանձին բորբորիտների՝ տեսել են հին աստվածներին վերադառնալու միտում: Բորբորիտները քարոզել են ազատ կենսակցություն երկու սեռերի, եկեղեցական ամուսնական օրենքների մերժում:

Հինգերորդ դարի առաջին կեսից Հայաստանում տարածվել է նաև մծղնեականությունը: Սա էլ այնքան երկյուղ է պատճառել հայոց եկեղեցուն, որ 443 թ. Շահապիվանի ժողովում հատուկ օրենք է ընդունվել նրա դեմ: Այդ օրենքից երևում է, որ մծղնեականությունը տարածված է եղել նաև հոգևորականության մեջ: Արգելվել է հոգևորականներին իրենց տներում կին ծառայողներ պահել: Զանցառուները կարող էին պատժվել ամենախիստ կերպով, ընդհուպ նրանց ճակատներին աղվեսադրոշմ խարանելով, մարմնի ջղերը կտրելով և անդամալույծ դարձնելով:

Ուսումնասիրողներն այն կարծիքն են հայտնել, թե վերոհիշյալ երեք աղանդները նախապատրաստել են պավլիկյան շարժումը: Ինչ խոսք այդքան լայն տարածում գտած և հոգևորականությանը այդքան մտահոգող հերձվածային համարվող գաղափարները հեշտությունամբ չէին կարող արմատախիլ արվել հայ ժողովրդի մեջ և իրենց արտահայտությունները պիտի գտնեին քրիստոնեական եկեղեցուն ընդդիմադիր ամեն մի շարժման մեջ, սակայն, դրանով հանդերձ, հակված ենք կարծելու, որ առանց դրանց էլ՝ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական այն խստագույն պայմանները, որ տիրում էին Հայաստանում, ծնունդ կարող էին տալ պավլիկյան շարժման նման գաղափարախոսությունների և տվել են:

Մեր հիշատակած աղանդների քարոզած մտքերից մի քանիսի առկայությունը պավլիկյանների մոտ, այդ բանի էությունը չի փոխում:

2. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԵԿԵՂՅԱՑ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Պավլիկյան շարժման մասին հայ և օտար լեզուներով ստեղծվել է վիթխարի գրականություն: Նախախորհրդային հայ պատմագրությունը, ստեղծված մեծ մասամբ հոգևորականների կողմից, շարժումը գնահատել է ավանդական գաղափարախոսությունից դիրքերից (Բ. Սարգիսյան, Մ. Օրմանյան և ուրիշներ): Պավլիկյանների մասին

Հատուկ ուսումնասիրություն և տեղեկատու նյութեր է հրատարակել Կ. Տեր-Մկրտչյանը¹, իսկ Հատուկ Հետազոտություն ունի պատմաբան Ստ. Մելիք-Բախչյանը²:

Մենք այս հարցի վրա կանգ ենք առնելու ոչ միայն այն պատճառով, որ շարժման տարողությունը դուրս է եկել հայկական շրջանակներից և ստացել է համաշխարհային նշանակություն, ավելի քան երկու հարյուր տարի, իրենով զբաղեցնելով շատ պետությունների, այլև այն պատճառով, որ պավլիկյանների գործունեությունը հիմնական կենտրոնը Հայաստանում եղել է Եկեղյաց գավառը:

Ստ. Մելիք-Բախչյանն իր գրքում տպագրել է ուշագրավ մի քարտեզ, որտեղ ցույց են տրված աղանդի կենտրոնները Արևմտյան Հայաստանում: Բավական է մի ակնարկ գցել այդ քարտեզի վրա, համոզվելու համար թե իսկապես Եկեղյաց գավառը եղել է պավլիկյան շարժման կենտրոնը:

Մյուս կողմից՝ այդ քարտեզին նայողը հեշտությամբ կարող է համոզվել, թե ինչու նման մի աղանդ պիտի սկզբնավորվեր հենց այն վայրերում, որտեղ ժամանակին ամենից ավելի ուժեղ էր հեթանոսական կրոնը, որտեղ գտնվում էին Անահիտի, Արամազդի և այլ աստվածությունների տաճարները:

Թե երբ է առաջացել պավլիկյան շարժումը, այս մասին կան տարբեր կարծիքներ: Ամենից հավանականն այն է, որ պահպանվել է բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում: Ըստ այդ վկայության, շարժումը սկզբնավորվել է 5-րդ դարի վերջերին կամ 6-րդ դարի սկզբներին:

Մանիքեական ուսմունքին հետևող սամոսատցի Կալինիկե անունով մի կնոջ որդու՝ Պողոսի անվան հետ է կապվում շարժումը³:

Ծագումով հայ այս Պողոսը ապրել է 5-րդ դարի վերջերին և 6-րդ դարի սկզբներին: Նա է հիմնադրել աղանդը, նրա գործը շարունակել են ուրիշները:

Պավլիկյանների անունը առաջին անգամ մեր մատենագրությունում մեջ հիշատակվել է 6-րդ դարի կեսերին: 554 թ. Դավիթում գումարված եկեղեցական ժողովում ընդունված «Ուխտ միաբանության Հայոց աշխարհի» փաստաթղթում դատապարտվելով նեստորականությունը, ասվում է թե այդ աղանդն իր գաղափարները վերցրել է պավլիկյաններից:

¹ Կ. Տեր-Մկրտչյան, Պավլիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր Հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938:

² Ստ. Մելիք-Բախչյան, Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1953:

³ Նույն տեղում, էջ 135:

Բայց դրանից հետո ավելի քան մեկ դար Արևելյան Հայաստանում այլևս չի հիշատակվում հիշյալ աղանդի անունը: Մեկ էլ Հովհան Օձնեցու նախաձեռնությամբ 719 թ. Գվինում հրավիրված ժողովում է, որ ոչ միայն հիշատակվել է, այլ ժողովի ընդունած կանոններից 32-րդն ամբողջությամբ վերաբերում է պավլիկյաններին: Այստեղ հավատացյալներին հրահանգ է տրվում՝ օթևան չտալ նրանց, հաղորդակցություն չունենալ, նրանց համարել «սատանայի որդիներ»: Առաջարկվում է անհնազանդներին ենթարկել մարմնական խոշտանգումներ:

Արևմտյան Հայաստանում պավլիկյան շարժման առաջնորդն է եղել հայազգի Կոստանդին-Սիլվանը, որը ծնվել է Երզնկային անմիջապես մոտ գտնվող Մանանաղի ավանում: Գործել է 654 թվականից: Իրեն հայտարարել է Պողոս առաքյալի կողմից ուղարկված: Կարճ ժամանակում շարժումը տարածվել է ոչ միայն Եկեղյաց գավառում, այլև Պոնտոսում, Կապադովկիայում և այլ վայրերում:

Բյուզանդական կայսր Կոնստանդին IV-ը պավլիկյաններին ճնշելու համար Արևմտյան Հայաստան է ուղարկել Սիմեոն զորավարին, որին հաջողվել է սպանել տալ 27 տարի այդ աղանդը ղեկավարող Սիլվանին: Բայց հենց ինքն էլ, խանդավառվելով նոր գաղափարներով, անցել է պավլիկյանների կողմը, դարձել նրանց ղեկավարը: Կայսրը նրան հրավիրել է մայրաքաղաք և այրել խարույկի վրա:

Սիմեոնից հետո պավլիկյանների առաջնորդն է դարձել «Պողոս Հայի» որդի Գենեսիոս-Տիմոթեոսը, որը գործել է 7-րդ դարի վերջերին և 8-րդ դարի սկզբներին: Այս մարդը նույնպես կանչվել է Կ. Պոլիս և ենթարկվել հարցաքննության, սակայն, խորամանկ ու երկիմաստ պատասխաններ տալով կեղծել է, իրեն ներկայացրել հավատարիմ քրիստոնեական բոլոր օրենքներին: Պարզվում է, որ պավլիկյանների կարգախոսներից մեկն է եղել «Երգվիր, երգմանազանց եղիր, բայց գաղտնիքդ մի հայտնիր»:

Պավլիկյան շարժումը շատ ավելի մեծ ծավալ է ստացել Բյուզանդական կայսրուհի Իրենեի տարիներին՝ 797-802 թթ., երբ շարժման առաջնորդն է եղել Սեբգիոս Տյուքիկոսը:

«Սեբգիոսը,- գրում է բյուզանդական պատմիչներից մեկը,- Քրիստոսի խաչի թշնամին է, անաստվածության քարոզիչ, Աստվածամորը և բոլոր սրբերին հայհոյող, առաքյալներին թշնամի, մարգարեներին ատող, աստվածային սուրբ գրքերը խեղաթյուրող, դրանք առակաների և հեքիաթների վերածող»¹:

¹ Ստ. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 150-208:

Այս վկայությունից կարելի է ենթադրել, որ Սերգիոսը գուցե և իր գաղափարները չարադրել է որևէ գրքում: Փաստն այն է, որ նրա օրով պավլիկյան շարժման հետևորդների թիվը հասել է հարյուր հազարների, որոնց մեջ եղել են բազմաթիվ հոգևորականներ, միանձնուհիներ, զինվորականներ:

Իրենե կայսրուհին հայ աղանդավորների դեմ կիրառել է այնպիսի պատիժներ, որոնք համեմատվել են միջնադարյան ինկվիզիցիայի պատիժների հետ: Բյուզանդական գործակալներին հաջողվել է ի վերջո անտառում սպանել տալ Սերգիոսին՝ փայտ կտրելիս: Սպանել են հենց իր կացինով:

Բայց շարժումը չի ճնշվել: Թե պավլիկյանները ինչպիսի հզոր ուժ են հանդիսացել, ցույց է տալիս այն փաստը, որ Արարական խալիֆայությունը օգտագործել է նրանց զինվորական միավորումներին՝ Բյուզանդիայի դեմ մղած մարտերում:

Բյուզանդական արքունիքը ուղղակի պատերազմական գործողություններ է ծավալել աղանդավորների դեմ: Այս անգամ էլ պայքարը գլխավորել է Թեոփիլոս կայսեր կինը՝ Թեոդորան, որը սերած է եղել Մամիկոնյան իշխանական տնից: 843–844 թթ. նա կանոնալոր բանակներով հարձակվել է պավլիկյանների վրա, նպատակ ունենալով արմատախիլ անել նրանց: Հույները ոչնչացրել են շարժման մասնակից ավելի քան 100.000 մարդ, նրանց ունեցվածքը գրավել:

Ասպարեզ է եկել Կարբեաս անուն մի սպա, որը պավլիկյան 5000 զինվորներով պայքարել է Բյուզանդական զորքի դեմ, ստանալով արարների աջակցությունը:

Հույն պատմիչի վկայությամբ Կարբեասը ունեցել է այնքան մեծ թվով հետևորդներ, որ տեղ չգտնելով, հարկադրված է եղել Երզնկայի մոտ կառուցել Տերիկ քաղաքը, որը շուտով դարձել է պավլիկյանների հիմնական և խոշոր կենտրոնը: 9-րդ դարի կեսերին բյուզանդացիները քանիցս հարձակվել են Տերիկի վրա և միշտ մատնվել են անհաջողության, ինչ որ վկայում է այդ ավանի ստրատեգիական ամուր պաշտպանական հնարավորության մասին:

863 թ. տեղի է ունեցել Պոսոնի հայտնի ճակատամարտը բյուզանդացիների և արաբների միջև: Հաղթել են հույները: Պարտվել են նաև պավլիկյան զորամասերը: Սպանվել է շարժման այդ օրերի խիզախ առաջնորդ Կարբեասը: Մի քանի տարի անց՝ 872 թվականին էլ ընկել է Տերիկը:

Սրանից հետո է, որ Բյուզանդական կայսրությունը պավլիկյաններին վերջնականապես արմատախիլ անելու համար զանգվածային

գաղթով նրանց տեղափոխել է Թրակիա և Մակեդոնիա, առանց հաշվի առնելու, թե ինչպիսի փորձանք պիտի դառնային՝ հունական եկեղեցու գլխին՝ Հենց երկրի ներսում:

Եկեղյաց գավառից և այլ վայրերից դեպի Արևմուտք են շարժվել Հայերը նաև 10-րդ դարի կեսերին: Արդեն նրանց հետ էին նաև պավլիկյանների հետևորդները՝ թոնդրակեցիները: 970 թ. Հայազգի կայսր Հովհաննես Չմշկիկը Բալկանների հյուսիսային սահմաններն ամրացնելու նպատակով Փոքր Ասիայից Թրակիա է գաղթեցրել մեծ թվով պավլիկյանների և նրանց ընդգրկել է սլավոնների դեմ մղվող կռիվներում:

Հենց այս հախուռն տեղաշարժերի հետևանքով պավլիկյանների գաղափարները մուտք են գործել Բալկանյան ժողովուրդների մեջ, գտել համակիրների լայն շրջանակ:

Պավլիկյանների որոշակի ազդեցություններ է, որ 10-րդ դարում Բուլղարիայում առաջացել է բողոմիլների աղանդավորական շարժումը, որն արագորեն տարածվել է այդ երկրով մեկ, այս անգամ էլ մտահոգություն պատճառելով տեղի Փետղալական կարգերին:

Միաժամանակ, շարժումը, ծավալվել է դեպի Արևմուտք, հասել Շվեյցարիա, Ֆրանսիա և այլուր, անհանգստացնելով կաթոլիկական դավանանքի կենտրոն Հռոմին: Իննտկենտիոս Գ պապը հարկադրված է եղել դաժան հաշվհարդար տեսնել Արևելքից եկող այս ըմբոստ հոսանքի հետ:

Հետագայում, 14-րդ դարում, առավել մեծ խստություններ է կիրառել պավլիկյանների դեմ Ֆրանսիայի Ֆրանսուա I թագավորը¹:

Ինչպես տեսնում ենք, պավլիկյան շարժումը, սկիզբ առնելով Հայաստանից, հասունացում ապրելով Եկեղյաց գավառում, տարեցտարի մեծացել է, դարձել քրիստոնեական դոգմաները ժխտող հզոր մի շարժում, որն իր ոլորտի մեջ է առել բազմաթիվ տերություններ:

Բայց ի՞նչ գաղափարներ էին քարոզում պավլիկյանները որ այդքան մեծ քանակությամբ մարդիկ, տարբեր ազգությունների պատկանող, գայթակղվում էին և միանում նրանց:

Մեզ այստեղ չի զբաղեցնում պավլիկյանների գաղափարախոսությունն փիլիսոփայական կողմը, այն, թե նրանք ընդունում էին բարու և չարի գոյությունը, թե բարությունը պայմանավորում էին հանդերձյալ կյանքում տրվելիք վարձատրությունը: Անշուշտ քրիստոնեական կրոնի հիմնական սկզբունքները հերքող մի ուսմունք թեկուզ

¹ Ստ. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 205-206:

արտաքին կաղապարով հատման կետեր պիտի ունենար նույն այդ կրոնի հետ:

Կարևորը պավլիկյանների գաղափարախոսությունից սոցիալական հիմքն էր, որով էլ հենց արագորեն խանդավառվում էր կեղեքվող, հալածվող ժողովուրդը: Այդ ուսմունքը խորապես դասակարգային էր և ուներ տնտեսական ու քաղաքական շատ հստակ դիրքորոշում: Պավլիկյանները դեմ էին ամեն կարգի անհավասարության, դասական արտոնություններին, որ վայելում էին արքայական, իշխանական տները, հոգևոր իշխանությունները, առհասարակ եկեղեցական պաշտոնյաները: Քաջ գիտակցում էին, որ իրենց չարքաչ աշխատանքի արդյունքն են վայելում պորտաբույժ այդ տարրերը:

Այս բոլորը նրանք կատարում էին քրիստոնեական եկեղեցու շատ օրենքները ժխտելով:

Օրինակ նրանք հերքում էին անդրչիրիմյան կյանքի գոյությունը, որ առաջ էր քաշում քրիստոնեական եկեղեցին, բայց նրա պաշտոնյաները առաջնությունը տալիս էին աշխարհիկ վայելքներին, ապրում էին փարթամ ու ճոխ կերպով: Ուստի, ասում էին պավլիկյանները, չպետք է խաբվել հանդերձյալ կյանքի ապառնի խոստումներով և վայելել այս աշխարհում, տեր կանգնել իրենց իսկ ստեղծած բարիքներին:

Նրանք խաբեություն էին համարում Ավետարանի այն հավաստիացումը, թե Քրիստոսը ծնվել է կույս Մարիամից: Հենց դրանով էլ դեմ էին Աստվածամոր պաշտամունքին, որ քրիստոնեական եկեղեցին պարտադրել էր հավատացյալներին:

Ժխտում էին Քրիստոսի մարդեղությունից գաղափարը, համարում նրան աստվածային երևույթ և հենց դրանով էլ մերժում այն բոլոր ծիսակատարությունները, որոնք կապվում էին Քրիստոսի խաչելությունից, հարությունից, մկրտությունից հետո: Առհասարակ դեմ էին եկեղեցու միջնորդ դերին, ասում էին թե յուրաքանչյուր ոք կարող է ուղղակի հաղորդակցել Աստուծո հետ:

Միաժամանակ ուզում էին վերականգնել Հեթանոսական կրոնի որոշ կողմերը՝ արևի, լույսի պաշտամունքը: Վերջապես քարոզում էին ազատ սեր և ոչ թե անբարոյականություն, ինչպես նրանց վերագրում էին քրիստոնյա եկեղեցու պետերը:

Բայց այս բոլորի ընդունումը՝ նշանակում էր քրիստոնեական կրոնի հիմնական սկզբունքների ժխտում, առհասարակ հոգևորական գերիշխանությունից վերացում, քանի որ մեր նկարագրած ծեսերի միջոցով էին ապրում բազմահազար հոգևորականները՝ վարձատրվե-

յով խաչհամբույրից, մկրտությունից, հաղորդությունից, պսակից ու այլ ծիսակատարություններից:

Ահա թե ինչու քրիստոնյա եկեղեցին հանձին պավլիկյան շարժման տեսավ իր վտանգավոր հակառակորդին:

Պավլիկյանները եթե չսպառնային քրիստոնեությունը այն հիմքից կործանելու ծրագրով, Բյուզանդական կայսրերն ու կայսրուհիները, Հոռոմի պապն ու եվրոպական թագավորները չէին դիմի ինկվիզատորական միջոցների՝ այն խեղդելու, ճնշելու համար:

Պավլիկյանների գաղափարախոսությունը հոսքը դեպի Արևմուտք, ստիպեց քրիստոնյա քարոզիչներին՝ շարժումը վարկաբեկելու համար դիմել խեղաթյուրումների: Օրինակ՝ բյուզանդական եկեղեցին անհրաժեշտ համարեց հավատացնել ժողովրդին, թե շատ հիվանդությունների, դժբախտությունների պատճառը պավլիկյանների կերպարանքով եկող չարքերն են, դևերը, սատանաները: Եվ որովհետև պավլիկյան գաղափարները Բյուզանդիա բերողները հայերն էին, ուրեմն այդ բոլորը պետք էր կապել հայերի հետ, հային համարել չարիք, դժբախտություն, և դրանով էլ աշխատել ժողովրդին հեռու պահել առհասարակ վտանգավոր հայերից:

Այս տեսակետից չափազանց բնորոշ է Բյուզանդիայի մի շարք գավառների (Թրակիա, Մակեդոնիա, Սերեզ, Քիոս կղզի և այլն) բանահյուսությունում մինչև մեր օրերը պահպանված և հայերի հետ առնչվող սնտոխապաշտական հրահանգավորումը:

Օրինակ՝ Թրակիայի չրջանում պահպանվել է այն հավատալիքը, թե եղել են **արմենիտես** անունով չար ոգիներ, որոնք վնասում են հատկապես ծննդկաններին և նորածիններին: Ծննդաբերություն օրերին նկատվող մի չարք հիվանդություններ վերագրվել են **արմենիտեսներին**, և ընդհանուր առմամբ կոչվել են **արմենիազմա**, այսինքն՝ արմենահարություն: Անգամ երեխաների հիվանդությունները վերագրում են **արմենիտես** դևերին, չար ոգիներին:

Հունաստանի արևելյան Ռումելի, Գավաքըր գավառներում երբ ծննդաբերողը գիշերով տնից դուրս է գալիս վառված ածուխ են գցում գետինը, որպեսզի արմենահար չլինի:

Սերեզի հույների եկեղեցիներից մեկում պահվում է մի հին մագաղաթյա ձեռագիր, որն օգտագործվում է բժշկության համար: Այն պարունակում է նաև Աստվածամոր նկարը՝ այսպիսի մակագրությամբ՝ **Պանագիա արմենոկրատուսա**, այսինքն՝ Արմենախափան Աստվածամայր:

Արմենիս, Արմենիտես դևերի, սատանաների գոյությունը ընդունում են նաև Քիոս կղզում:

Արմենահարութեան դեմ օգտագործվող բույսերն էլ, սնտոխապաչտական միջոցներն էլ դարձյալ կապվում են հայ բառի հետ: Օրինակ՝ արմենահար եղածներին բուժելու համար խոունկ և երիցուկ են վառում, իսկ երիցուկը կոչում են **արմենիա**: Տարբեր հիվանդութիւններ բուժում են **արմենապետրաներով** (արմենաքարեր), **արմենապորտայով** (արմենադուռ), **արմենաքսիլոներով** (արմենափայտեր), Արմենագուսպ Աստվածածինի նկարներով:

Նույնպիսի հավատալիքներ պահպանվել են Արևելյան Բուլղարիայում, որտեղ նույնպես ծննդաբերութեան օրերի համար սովորական հիվանդութիւնները կոչվում են **արմենիքի** կամ **էրմենիքի**:

Ուշագրավ է հույների մոտ տարածված այն հավատալիքը, թե պանդուխտ հույներն էլ չեն վերադառնում իրենց կանանց մոտ՝ արմենահար լինելով հայուհիներից: Հունական բանահյուսութեան մեջ պահպանվել է շատ գեղեցիկ մի երգ, որից ավելորդ չենք համարում հատվածներ մեջ բերել:

Անապատի իմ սև ծիծեռնակներ
Եվ սպիտակ աղավնիներ իմ ափերի,
Որ այնքան բարձրից գնում եք դեպ իմ հայրենիք
Մի խնձորենի ունեմ իմ տան բակում, այնտեղ թառեցեք
Եվ ասացեք իմ բարի կնոջը,
Ուզում է՝ թող մայրապետ լինի, ուզում է՝ թող ամուսնանա,
Ուզում է՝ թող զգեստները ներկի ու սևեր հագնի.
Թող չսպասի ինձ, թող չհամբերի:
Ինձ այստեղ՝ Հայաստանում ամուսնացրել են
Մի հայուհու՝ կախարդուհու աղջկա հետ,
Որը կախարդում է աստղերն ու երկինքը.
Կախարդում է թռչուններին՝ ու չեն թռչում.
Կախարդում է գետերին՝ ու չեն հոսում.
Կախարդում է ծովը՝ ու չի ալեկոծում.
Կախարդում է նավերը՝ ու չեն նավարկում.
Կախարդում է և ինձ, ու չեմ կարողանում վերադառնալ,
Ճանապարհ եմ ընկնում, ձյուն է գալիս,
Ետ եմ դառնում, աստղեր են փայլում, արև ծագում,
Թամբում եմ ձիս՝ թամբը ցած է ընկնում:
Կապում եմ սուրս, քանդվում, ընկնում է մեջքիցս,
Նստում եմ որ նամակ գրեմ, սրբվում է գրածս¹:

¹ Միք. Բարթիկյան, Հայ աղանդավորների հետքերը Հյուսիսային Հունաստանում, տե՛ս «Տեղեկագիր», ԳԱ Հասարակական գիտ., 1956, № 3, էջ 81:

3. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵԿԵՂՅԱՑ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Թոնդրակեցիների աղանդավորական շարժումը իրավամբ համարվում է միջնադարյան Հայաստանի սոցիալական ընդվզումներից ամենածավալունն ու ուժգինը, քաղաքական ակտիվ պայքարի նույնպիսի ծրագրով, ինչ պավլիկյաններինն էր: Առաջացել է նախորդի ուժեղ ազդեցությունը և կազմում է նրա շարունակությունը:

Այս նոր շարժման հիմնադիրը եղել է Սմբատ Զարեհավանցին: Նա ծնվել է Ծաղկոտն գավառի Զարեհավան գյուղում: Գալով Ապահունիք, գործել է Թոնդրակ գյուղում, այնտեղ քարոզել իր գաղափարները, որի պատճառով շարժումը կոչվել է Թոնդրակյան:

Եթե պավլիկյան շարժման մասին մեզ հասել են գերազանցապես բյուզանդական սկզբնաղբյուրների վկայությունները, դրա համար էլ նրա ղեկավարների անունների մի մասը օտար ձևով են արձանագրված՝ Սիլվանոս, Սերգիոս և այլն, ապա Թոնդրակյան շարժման մասին մեր մատենագրություն մեջ պահպանվել են բավականաչափ փաստեր, իսկ Անանիա Նարեկացին գրել է հատուկ աշխատություն:

Մենք Թոնդրակյան շարժման մասին խոսելու ենք՝ հիմնականում կանգ առնելով նրա դոկտրինաների վրա՝ Եկեղյաց գավառում:

Շարժման ղեկավար Սմբատ Զարեհավանցին անձամբ եղել է Եկեղյաց գավառում, պավլիկյանների կենտրոն Տերիկում, ըստ երեվոյթին Սերգիոսի մոտ, նրա ազդեցությունը կանգնել է քրիստոնեական դոգմաները մերժողների դիրքերում, աստիճանաբար դարձել նոր աղանդի առաջնորդը, բայց գործել է ոչ թե Տերիկում, այլ Թոնդրակում:

Սմբատն ունեցել է մեծ թվով աշակերտներ, հետևորդներ, որոնք սերնդեսերունդ շարունակել են այդ աղանդի գաղափարները երկրի ներսում և նրանից դուրս:

Շարժումն առաջացել է 9-րդ դարի առաջին կեսին, մոտավորապես 820–830-ական թթ. արագորեն ծավալվել է, լրջորեն մտահոգելով իշխող կարգերին: Բայց ի վերջո Մանազկերտի արաբ ամիրա Աբդուլ-Բարդին հաջողվել է սպանել տալ Սմբատին. նա ասել է. «Դու քեզ Քրիստոս ես համարում. Քրիստոսը հարություն առավ. ես քեզ կսպանեմ, կթաղեմ, եթե երեք օրից հարություն առնես, նոր կհավատամ որ իսկապես Քրիստոս ես»:

Բայց Սմբատ Զարեհավանցու մահով Թոնդրակյան շարժումը ոչ միայն վերջ չի գտել, այլ ավելի է բորբոքվել, ծավալվել: Հայոց եկեղեցին հարկադրված է եղել խստագույն հալածանքների ենթարկել

աղանդավորներին, ստեղծել է հակաթոնդրակյան գրականություն, որտեղ նրանք ներկայացվել են որպես հերետիկոսներ, անբարոյականներ:

Անանիա Նարեկացու աշխատությունը մեզ չի հասել, սակայն Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Մագիստրոսի և այլոց գրություններում պահպանված վկայությունները բավականաչափ գաղափար տալիս են թոնդրակեցիների շարժման էություն մասին:

Չնայած այս մատենագիրները, ելնելով Հայոց եկեղեցու պաշտոնական դիրքորոշումից, փորձել են թոնդրակեցիներին վերագրել միայն բացասական գծեր, արարքներ, պարզվում է, որ նրանց ծրագիրը տարբեր չի եղել պավլիկյաններից, իսկ որոշ հարցերում եղել է ավելի հստակ ու կտրուկ ընդդեմ քրիստոնեական եկեղեցու օրենքների:

Օրինակ՝ թոնդրակեցիները մերժել են եկեղեցական աստիճանակարգությունը՝ ձեռնադրություն, հաղորդություն, ծնրագրություն՝ որպես Աստծո հետ հաղորդակցվելու միջոցներ, մերժել են մկրտության խորհուրդը, անմահության գաղափարը, խաչի երկրպագությունը, եկեղեցական պսակը, քարոզել են ազատ սեր, մերժել են նաև ամեն կարգի զոհաբերություն՝ մատաղ, եկեղեցական նվիրատվություն, դատիկ, պաս պահել և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, սրանց մեծ մասը համընկնում է պավլիկյանների դավանած գաղափարներին:

Գրիգոր Մագիստրոսը նրանց համարել է շնական կյանքով ապրող մարդիկ, որոնք, իբր թե չընդունելով ամուսնական սուրբ պսակը, կանանց բազմությունների հետ ապրում են շնավաններում և ամեն տեսակի սեռական սանձարձակություններ են կատարում¹: Անշուշտ սա հորինված կեղծիք է թոնդրակեցիներին վարկաբեկելու համար: Իրականում նրանք քարոզել են ազատ սեր, առանց եկեղեցու միջնորդության ու կաշկանդումների: Առկա կցկտուր փաստերից երևում է, որ ապրել են համայնական կյանքով, որտեղ տիրել է կարգ ու կանոնը, զուսպ կենցաղը:

Թոնդրակեցիները Քրիստոսին չեն ճանաչել որպես մարգարե կամ աստված: «Մենք թլպատված աստված չենք պաշտում», - ասել են նրանք:

Հայ մատենագիրները նրանց մերթ համեմատել են մանիքեականների, մերթ մծղնեականների, մերթ՝ պավլիկյանների հետ: Իրականում թոնդրակյան շարժման գաղափարախոսությունը իր մեջ ընդ-

¹ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, էջ 152-160:

գրկում էր այդ բոլոր աղանդների պաշտպանած սկզբունքների էական կողմերը, որոնք ունեն խորապես սոցիալական բովանդակություն և ծառայում էին աշխատավորական խավի շահերին:

Կա մի էական տարբերություն նախորդ աղանդների և այս մեկի միջև: Մինչդեռ մանիքեականությունը, մծղնեությունը, պավլիկյան շարժումը ազգային հատկանիշների վրա շեշտ չեն դրել, թոնդրակյան շարժման գաղափարախոսները իրենց համարել են արամյան տոհմից սերածներ, այսինքն՝ բուն հայ ցեղի զավակներ: Դա շատ կարևոր իրողություն է՝ թելադրված օտարերկրյա տիրապետողների դեմ դուրս գալու, մայրենի ավանդույթները, լեզուն պահպանելու անհրաժեշտությունից, քանի որ թե՛ Արարական խալիֆայությունը և թե՛ Բյուզանդական կայսրությունը լուրջ սպառնալիքներ էին ազգապահպանման համար:

Այսպիսով՝ նրանք կարողացել են հմտորեն զուգակցել ներքին դասակարգային սոցիալական պայքարը արտաքին ճնշողների դեմ մղվող պայքարի հետ, որը խորքում դարձյալ սոցիալական էր, քանի որ օտարերկրյա նվաճողները նույնպես իրենց բազմապիսի հարկերով արյունաքամ էին անում ժողովրդին:

Հայ եկեղեցին բուռն պայքար է մղել թոնդրակյան շարժման դեմ 9–10–րդ դարերում: Չնայած դրան՝ շարժումը նոր թափ է ստացել 10–րդ դարի վերջերին և հաջորդ դարի սկզբներին: Հերետիկոսություն համարվող գաղափարները մուտք են գործել որոշ վանքերի պարիսպներից ներս:

Կճավա վանքի միաբաններից Մուշեղը Անանիա Նարեկացու աշխատությունը թոնդրակեցիների դեմ՝ համարել է զրպարտություն, գտնելով թե չպետք է հալածել այդ գաղափարները տարածողներին:

Հակոբոս եպիսկոպոսը նույնպես (11–րդ դար) կողմնակից է եղել եկեղեցական ծիսակատարությունների սահմանափակման ու պարզեցման: Նա էլ մերժել է մատաղը և ըստ էության դարձել է թոնդրակեցիների շարժման եռանդուն գործիչներից: Ուշագրավ է մատաղի մերժման առիթով նրա ասած սրամիտ միտքը: Հանցանք գործող մարդը մատաղ է անում, որ Աստված թողություն տա իր մեղքերին, իսկ անմեղ ոչխարը ինչու պիտի զոհվի նրա համար: Նա խոսքը ուղղելով ոչխարին, ասել է «Այ տառապյալ չորքոտանի, ասանք նա իր ժամանակին մեղքեր գործեց և մեռավ, դո՞ւ ինչ մեղք ես գործել, որ նրա հետ պիտի մեռնես»:

Ինչպես պավլիկյան աղանդը, այնպես էլ թոնդրակյանը լայն տարածում է գտել Մանանադիում և Եկեղյաց գավառում: Այս մասին

ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս Արիստակես Լաստիվերցին, իր «Պատմություն» մեջ այդ հարցին նվիրված հատվածը վերնագրելով՝ «Թե ինչպես բորբոքվեց այն մոլորություն հրդեհը նաև Մանանադիի սահմաններում»:

«Ծիրնի կոչված բերդաքաղաքի մոտ,- գրում է Լաստիվերցին,- որի անունով մինչև այսօր էլ ազարակն է կոչվում, ապրում էր Կունծիկ շնանուն մի արեղա, որը ծերացած լինելով՝ իր մեջ պահում էր պղծություն խմորը. սա սովորել էր մի շնաբարո արեղայից, որն իր մասին տարածել էր Թե Աղվանքից է: Բայց նա սատանայի անդրանիկն էր ու նրա գաղափարների շտեմարանը, ուստի նրա բերանից գեհնեի մշտաբորբ հնոցի ծուխ էր դուրս գալիս, որից շատեր թունավորվելով՝ չարամահ եղան: Այս Կունծիկը սատանայի ժիր մշակը լինելով՝ որսաց շրանույշ անունով մի կնոջ, որը նշանավոր ու պատվական ազգից էր, ազարակների տեր ու նրան էլ սահմանակից: Երբ շրանույշը նրա մահաշունչ թույնից վարակվեց, չբավականացավ միայն իր կորստյամբ, այլ շատերին էլ իրենց մոլորություն գործակից պատրաստեց և առաջին հերթին իրեն տոհմակից երկու կանանց, որոնցից մեկի անունը Ախնի էր, իսկ մյուսինը՝ Կամարա, որն արդարև սատանայի կամարարն էր, սրանք երկուսն էլ հարազատ քույրեր էին, պոռնեկական մոլեգին ախտով, որը հատուկ է նրանց փարախին, և կախարդական հնարանքներով եղան սատանայի վարդապետներ, որոնց գերիշխեց բոլոր չարիքների հայրը: Սրանք «Սուների պես սրեցին իրենց լեզուները,- ինչպես ասված է սաղմոսական երգում,- և լարեցին իրենց աղեղները՝ չար գործերի համար» և նետեր արձակելով ազնվասիրտ մարդկանց վրա՝ կարևեր ու մահացու վիրավորեցին շատ անմեղ հոգիներ: Որովհետև իրենց հայրենի ժառանգությունից ունեին երկու գյուղ, դրանք դարձրին կամակոր վիշապ օձի որջ ու ապահով հանգրվան, որտեղ բույն դնելով նա սաստկապես դուրս թափեց իր մաղձը, իսկ իրենք մատուցակելով ու խմել տալով իրենց շուրջ բնակվողներին՝ մատնեցին կորստյան»¹:

Ապա Լաստիվերցին նշում է Թե Վրվեռ անունով մի իշխան էլ միացել է այդ կանանց, դարձել նրանց կամակատարը, Թե այդ Վրվեռը առաջ եղել է ուղղափառ քրիստոնյա, իր կալվածում հիմնել է մենաստան, բարեկեցիկ կյանք ստեղծել այնտեղ ապրող ճգնավորների համար, և ամեն տարի մեծ պահքին այցելել է այդ մենաստանը, մնացել մինչև զատկական տոները, բայց, ընկնելով վերոհիշյալ քույրերի թակարդը, մոլորվել է, անբարոյական կյանք վարել նրանց հետ,

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Երևան, 1971, էջ 91-93:

դարձել Աստուծո ու նրա սրբերի թշնամին, մոռացել է իր հիմնած կրոնավոր ուխտը: «Այն տեղը,- շարունակում է Լաստիվերցին,- որ երբեմն կրոնավորների օթևան էր, որն ինքն էր շինել մեծամեծ ծախսերով ու չարչարանքներով, ուր սաղմոսասացների ու եկեղեցականների խմբերը երկնավորների ձայնակցությամբ քաղցրաձայն երգերով փառաբանում էին Աստծուն, այժմ լուռ է, ավեր ու ամայի: Իսկ հետո ի՞նչ: Այդ թշվառականը գնալով միաբանվեց այն չարազեկանանց հետ: Նրանց սեփական այն երկու ազարակները, որոնց մասին առաջ մի փոքր հիշեցինք, կոչվում էին Կաշե և Աղյուստ. սրբանք իրենց միաբանեցրին նաև այդ ազարակների բոլոր բնակիչներին. հետո դիվային կատաղությամբ մոլեզնած՝ ավերեցին այն եկեղեցիները, որ վաղուց ի վեր կառուցված էին իրենց օձաբնակ տեղերում: Եվ գյուղերում, ուր որ հարմար ժամանակ էին գտնում, իրենց հոր՝ սատանայի համար վրեժխնդիր լինելով՝ ջարդում էին մեր փրկության նշանն ու տերունական հաղթության գեները, որով խորտակվեց մահվան հաղթանակը և մեզանից վերացան կամակոր թշնամու փորձությունները»¹, այսինքն՝ խաչը:

Այնուհետև Լաստիվերցին նկարագրում է իրական մի դեպք՝ թե ինչպես թոնդրակեցիները ավերել են մի սրբատեղի: Պախրա լեռան մոտակայքում եղել է Բազմադրյուր անունով մի ավան, որտեղ կանգնած է եղել մի մեծ խաչ, որի անունով էլ գյուղը կոչվել է Սաչ: Պենտակոստի օրը «սատանայի կամակոր մշակները», այսինքն՝ թոնդրակյան աղանդի մարդիկ, գիչերով գալով այնտեղ, մուրճով ջարդել են ու մանրատել այդ խաչը և թաքուն գնացել են իրենց օձաբնակ որջերը: Երբ առավոտ քահանան գնում է որ խաչի մոտ աղոթի, տեսնում է զարհուրելի տեսարանը. պատառոտում է հանդերձները, ողբում ու ժողովրդին հավաքում իր գլխին: «Նրանք, տեսնելով այդ ապշեցուցիչ գործը՝ ողբ ու ճիչերով կրճքները ծեծելով վերադարձան. բոլորն անխտիր՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու երեխա, միաձայն ողբում էին»²:

Բայց, ասում է պատմիչը, այդ գիչեր շատ ձյուն տեղացած լինելով, մարդիկ ոտնահետքերով գտել են թոնդրակեցիների տեղը, հայտնել իրենց հոգևոր պետին՝ Սամվել եպիսկոպոսին, որը, հավաքելով քահանաների, վանականների, հավատացյալների, այրել ու ոչնչացրել է այդ կենտրոնատեղին:

Սամվելը աղանդավորների գլխավորներից վեցին վերցնելով բերել է գյուղաքաղաքը և հրամայել է նրանց դեմքին խարանել աղվեսա-

¹ Արխատակես Լաստիվերցի, էջ 93-94:

² Նույն տեղում:

պատկեր, որպեսզի դա լինի նրանց համար ամոթի ու հանցագործության հավիտենական խարան, «որպեսզի ոչ ոք անգիտակցաբար չհաղորդակցի նրանց հետ, և նրանք որպես չար գազաններ հալածվեն բոլոր մարդկանց կողմից»:

Հետաքրքիր է նաև այս պատմության շարունակությունը: Լաստիվերցին ասում է թե ամռանը այդ երկրի գործերը կարգավորելու համար բյուզանդական կայսեր կողմից որպես դատավոր ուղարկվել է Եղիա անունով մի մարդ, որը երբ հասել է Եկեղյաց գավառը, դիմավորվել է Վրվեռի կողմից: Վերջինս բողոքել է Սամվել եպիսկոպոսի ու նրա հետ եղող մյուս հոգևորականների դեմ, ասելով թե նրանք կողոպտել են իր տունը և հրկիզելով ոչնչացրել են: Դատավորը եպիսկոպոսներին հրավիրել է իր մոտ՝ Կոթեր գյուղը: Սամվելի գլխավորությամբ հարյուրավոր մարդիկ եկել են Եփրատի ափին գտնվող Կոթեր գյուղը, նրանք համոզել են, թե Վրվեռը քրիստոնեության դեմ է գործել: Իբր թե Վրվեռը, տեսնելով որ փրկություն չկա՝ որոշել է հոռոմ լինել, այսինքն՝ բյուզանդական դավանանքն ընդունել և ազատվել: Բայց նրա համախոհները խստորեն պատժվել են:

Ի՞նչ ընդհանուր եզրակացություն կարող ենք հանգել Լաստիվերցու այս ընդարձակ նկարագրություններից:

Նախ երևում է, որ թոնդրակյան շարժման մեջ ընդգրկված են եղել ամբողջ գյուղեր ու ավաններ: Երկրորդ՝ այդ աղանդը իր ազդեցություն տակ է առել ժողովրդի տարբեր խավերին, այդ թվում ազնվականությունը, քանի որ Հրանույշը սերած է եղել իշխանական ընտանիքից և ունեցել է իր կալվածները, որոնք տրամադրել է թոնդրակեցիներին: Շարժմանը հարողների մեջ տեսնում ենք նաև հոգևորականների, ըստ երևույթին այն մարդկանց, որոնք դժգոհ էին եկեղեցական խստություններից, հակում ունեին դեպի աշխարհիկ կյանքը:

Ուշագրավ է նաև թոնդրակեցիների գործունեության ձևը. նրանք ուրեմն ավերել են եկեղեցիներ, սրբատեղիներ, հրաժարվել եկեղեցական ծիսակատարություններից:

Երևում է, որ աղանդավորական այս շարժման եռանդուն ներկայացուցիչներից Վրվեռը ապրել է Եկեղյաց գավառում, այն էլ եղել է իշխան: Նա է դիմավորել կայսեր կողմից ուղարկված դատավորին:

Պատմիչի վկայություններից երևում է նաև, թե եկեղեցին ինչպիսի ուժ է եղել և ինչպիսի իշխանություն է ունեցել: Նա կարող էր որոշել մարդկանց բախտը, նրանց դեմքերին աղվեսապատկեր խառանել՝ առանց դատ դատաստանի, առանց աշխարհիկ որևէ մարմնի լուրջ քննության: Իսկ կենտրոնից՝ Բյուզանդիայից եկած դատավորին

էլ հեշտությամբ հնարավոր է եղել բավարարել կամ կաշառքով կամ դավանափոխությամբ, որն էլ, ի վերջո, կաշառքի յուրահատուկ մի ձևն էր, քանի որ այդ մարդը վերադառնալով մայրաքաղաք, արժանանալու էր հունական եկեղեցու պաշտոնյաների գնահատմանը, գուցե և նյութական վարձատրությանը:

Ենթադրվում է, որ նկարագրված դեպքերը տեղի են ունեցել 1011 թվականի գարնանը: Բայց հիշատակված հաշվեհարդարը վերաբերում էր թոնդրակյան չարժման միայն մի դրվագին: Շարժումը գնալով լայն ծավալ է ընդունել: Ակադեմիական հրատարակության «Հայ ժողովրդի պատմության» մեջ կարդում ենք.

«Թոնդրակյան չարժումը 11-րդ դարի առաջին կեսում հասավ իր զարգացման և ծավալման բարձրակետին, ընդգրկելով համարյա ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը անցնելով նաև Բյուզանդական կայսրության ենթակա գավառները: Միջագետք, իսկ Արևելքում նաև Հայոց Աղվանքի գավառները, ուստի նրանց դեմ պայքարի էին ելել ոչ միայն Հայաստանի թագավորներն ու եկեղեցին, այլև Աղվանքի կաթողիկոսները և Բյուզանդական պետությունը»¹:

Մենք շատ ընդհանուր գծերով ներկայացրինք համաժողովրդական այս չարժումը, հիմնականում կանգ առնելով Եկեղյաց գավառի հետ կապված դեպքերի վրա առանց ժամանակագրական կարգով խոսելու ուշագրավ բազմաթիվ իրադարձությունների մասին, առանց ծանոթացնելու թոնդրակեցիների առաջնորդներին մեկ առ մեկ, մի բան, որ դուրս է մեր ծրագրից:

Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի՝ թոնդրակյան չարժումը ունեցել է միմյանց հաջորդող բազմաթիվ առաջնորդներ, որոնցից են՝ Սմբատ Զարեհավանցու մահից հետո ասպարեզ եկած Թորոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսուն, Ղազարը և այլն, որոնք այդ աղանդը ղեկավարել են 170 տարի:

Պարզվում է նաև, որ այդ մարդիկ տարբեր գավառներում ունեցել են իրենց ներկայացուցիչները, նրանց հետ պահպանել են գրավոր կապ, տվել հրահանգներ:

Դրանց մասին ակնարկներ կան մեր մատենագրության մեջ:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. III, Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1976, էջ 296:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Մինչև 12-րդ դարի կեսերը Երզնկան ղեռնա գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ, բայց գտնվում էր ձևականորեն: Այդ կայսրությունն այնքան էր թուլացել, երկրի ներսում խճճվել պատերազմներով, պալատական դավադրություններով, կրոնական վեճերով, որ երեսի վրա էր թողել Հայաստանը:

Ահա այդ ժամանակաշրջանին է դուգադիպում Սելջուկյան թուրքերի միմյանց հաջորդող արշավանքների շղթան:

Համալխարհային ասպարեզ մտնող այս նոր ուժը կարճ ժամանակամիջոցում իրեն զգալ էր տալու ամբողջ Արևելքում, սարսափի մատնելով մեծ ու փոքր տասնյակ երկրների, ժողովուրդների:

Քանի որ հայ ժողովրդի ճակատագիրն էլ այդ շրջանից կապվում է մի ցեղախմբի հետ, որը մոտ ինը դար իշխելու էր նրա վրա և հասցնելու էր աննկարագրելի տառապանքներ և ի վերջո այդ ցեղերի ժառանգներից հանդիսացող օսմանցիների հետ է կապվում մեր տառապած ազգի վերջնական բնաջնջման ծրագրի կենսագործումը 1915 թվականին, ուստի շատ համառոտակի ծանոթանանք սելջուկներին, որոնք երևացին Արևելքում, և մորելիս նման հարձակվեցին ղեպի Արևմուտք, Հյուսիս, հարավ, ամենուր սփռելով ահ ու սարսափ, մահ ու ոճիր, սնվեցին միլիոնավոր մարդկանց արյունով, իրենց ալիքի տակ վերցնելով Ասիա ցամաքամասի լայն տարածքը, ցասման ամբողջ ուժը թափելով սակայն Արևելքի ամենից հին ու մշակույթով հարուստ հայ ժողովրդի գլխին:

Սելջուկյան թուրքերի ցեղախմբերի նախահայրենիքը եղել է Ջինաստանի Հյուսիսում ընկած տարածքը, որտեղ նրանք հիմնականում զբաղվել են խաչնարածությանը, բայց և աչքի են ընկել մարտունակությանը, թալանի, կողոպուտի, սպանության բնազդով, հատկանիշներ, որոնք ուղեկցել են նրանց մինչև մեր օրերը՝ այդ ցեղերի օրինական ժառանգների միջոցով:

Թուրքական վերոհիշյալ ցեղերի առաջին միավորումը տեղի է ունեցել դեռևս 5-րդ դարում և մեր պատմագրություն մեջ հիշատակվում են հոներ անունով:

Ջինացիները, թուրքական այդ ցեղերի մի մասին ենթարկելով իրենց, անվանել են ույղուրներ, որոնք ավելի նստակյաց կյանք են վարել, ստեղծել են իրենց գիրն ու գրականությունը և այժմ էլ թուրքերը նրանց ստեղծած մշակույթը, գրականությունը համարում են իրենց հարատույթունը:

Մյուս ցեղերը նախընտրել են ասպատակությունը, ինչպես սելջուկները: Սելջուկների արչավանքները զուգադիպում են մի կողմից Արաբական խալիֆաթի, մյուս կողմից՝ Բյուզանդական կայսրության թուլացման շրջանին:

Արաբական խալիֆաթը, որ 7-րդ դարից ուժեղանալով, աստիճանաբար համաշխարհային տիրակալության էր ձգտել, 10-րդ դարի սկզբներից արդեն տկարացել էր: Դրան նպաստել էր առաջին հերթին ներքին կենտրոնախույս ուժերի և նվաճված ժողովուրդների պարբերական ապստամբությունների շղթան:

Արաբները աշխատել են օգտագործել Միջին Ասիայից եկող ռազմատենչ այս ցեղերի ուժը՝ իրենց խարխլված իշխանությունը վերականգնելու համար: Սելջուկներից կազմել են զորագնդեր, դրանք հանձնել աչքի ընկնող ցեղապետների, նրանց տալով էմիր տիտղոսը:

Սկզբնական շրջանում նրանք արդարացրել են խալիֆաների հույսերը, գործելով ոչ միայն մայրաքաղաք Բաղդատում, այլև Եգիպտոսում, Փոքր Ասիայում, Ասորիքում: Իններորդ դարի կեսերին Հայաստան արչավող Բուղան այդ զորավարներից էր, որ նվաճեց երկրի գլայի մասը:

Սակայն, թուրքական ցեղեր հետզհետե ուժեղանալով, իրենք են դառնում պատուհաս Արաբական խալիֆաթի համար: Նրանք ստեղծում են փոքր պետություններ, մերթ ընդ մերթ իրենց զենքը դարձնելով արաբների դեմ:

10-րդ դարում թուրքական մի ցեղ հիմնում է Ղազնևիների սուլթանությունը Խորասանում, սակայն լուծվում է պարսիկների մեջ: Այդ դարի երկրորդ կեսին Թուրքեստանում առաջացել է մի նոր շարժում, որից հենց պիտի ծնվեր Սելջուկյան թուրքերի կայսրությունը: Շարժումը սելջուկյան է կոչվել նրա հիմնադիր Սելջուկի անունով, որի գործը շարունակել են որդիներն ու թոռները: Սրանց նախնիները թուրքական օղուզական Քընըք ցեղի առաջնորդներն են եղել, որոնք, համախմբվելով Սելջուկի չուրջը, ստեղծել են ռազմական վիթխարի

ուժ:

Շուտով, սակայն, սկսվել է ներքին պառակտումը: Սելջուկյան առաջնորդները թողել են իրենց բնակավայրերը և 10-րդ դարի 60-ական թվականներից հաստատվել են Սամարղանդում ու Բուխարայում: Հենց այդ ժամանակ էլ ընդունել են իսլամական կրոնը:

Սելջուկի որդիներից Արսլանը 1025 թ. իշխել է Բուխարայի սելջուկյան պետությունը, կռվելով դազնեխների դեմ, պարտվել է:

Սելջուկի թոռներից Տուղրիլը և Չակիրը 1040 թ. հաղթել են դազնեխներին, ետ մղել նրանց, և սկսել աշխարհակալական հարձակումների մի շրջան՝ արշավել դեպի Իրան, Իրաք, Անդրկովկաս, Փոքր Ասիա:

Հայ ժողովրդի համար կատարյալ աղետ է եղել ուղղմանը ու վայրագ այդ ցեղերի հարձակումը Հայաստանի վրա:

Մատթեոս Ուռհայեցին ասում է թե սելջուկ զինվորներն ունեցել են երկար մազեր՝ կանանց նման: Զինված են եղել նետ ու աղեղով, աչքի են ընկել զաժանությունը, անողորմությունը: Ոչ այնչեռի հարգանք են ճանաչել, ոչ գուժ՝ մանուկների նկատմամբ: Նրանք ունեին արյունարբու գազանների բնավորություն, սարսափելի էին իրենց տեսքով, նրանց դեմքի արտահայտությունը տեսողները ահաբեկվում էին ու զարհուրանքի մատնվում¹:

1029 թ. սելջուկները ներխուժել են Հայաստան, հրի ու սրի մատնել երկիրը, ավերել, թալանել, գերի վեցրել կանանց ու երիտասարդների, որոնց դարձրել են ոչ միայն աշխատող ուժ, այլև իրենց անասնական հաճույքի առարկան: Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը վկայում է, որ նրանք Հայաստանում շատ մարդ սպանելուց, մեծ ավար ու բազմաթիվ գերիներ վերցնելուց հետո վերադարձել են իրենց կենտրոնատեղին՝ Ուրմիա և Համադան:

Սելջուկյան թուրքերի մի այլ խումբ Հայաստան է ներխուժել 1037 թվականին և կատարել է նույնպիսի կոտորած ու թալան: Վերջապես նրանք մի արշավանք էլ կազմակերպել են 1042 թվականին, 50.000 զորքով հարձակվել են Վասպուրականի վրա, վերադարձել մեծ կողոպուտով:

1043–1044 թվականներին օղուզ թուրքերն իրենց հերթական հարձակումների ընթացքում այնքան շատ են թալանել հայերին, այնքան գերիներ վերցրել, որ Մերձավոր Արևելքի գերեվաճառությունն շուկաներում հայ աղջիկների գինը էժանանալով՝ իջել է 5 դինարի, իսկ տղաներին մարդիկ ձրի են վերցրել: Այդ անմեղ ու դեռահաս

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 31:

երիտասարդները վաճառվում կամ նվեր էին տրվում՝ բարբարոսների սեռական բնագոյին հագուրդ տալու համար:

Թուլացած, խեղճացած բյուզանդական կայսրոսները չէին կարողանում պաշտպանել հայերին և տրամադիր էլ չեն եղել: Պարզապես թողել են բախտի քմահաճույքին: Ավելին՝ կա վկայություն, որ իրենք էլ մասնակցել են ավարառություններին, անգամ այրել, ոչնչացրել են հայկական վանքերի ձեռագրերը:

Նման պայմաններում սանձարձակ ազատությունը կարող էին գործել ասպատակող ցեղերը: Այս տարիներին, - գրում է Արիստակես Լաստիվերցին, - երկնքի բարկության դուռը բացվեց մեր աշխարհի վրա. և մեր դեմ շարժվեց Թուրքեստանից բազում զորք, որոնց ձեռքն արագրեցին էին, ինչպես արծիվները, իսկ նրանց սմբակները հաստատուն էին ապառաժի նման: Նրանց աղեղները ձեռք բռնեցին էին և նետերը սուր էին. նրանք կտրիճի պես գոտևորված էին և նրանց կոշիկները կապերը պինդ ամրացված էին: Փայով Վասպուրականի գավառը՝ քաղցած գայլերի նման, որոնք չեն կշտանում ուտելուց՝ հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա: Եկան մինչև Բասեն գավառը, մինչև մեծ դաստակերտը, որ կոչվում է Վաղարշավան և քանդեցին ու ավերեցին սրով, հրով ու գերեվարությունը քսան և չորս գավառ¹:

Բյուզանդական կայսրության հետ կնքված պայմանագրի համաձայն, 1049–1053 թթ. սելջուկները դադարեցրել են արշավանքները դեպի Հայաստան: Նրանք այդ տարիներին զբաղված են եղել Բաղդատը գրավելու ծրագրով, սակայն 1054 թ. մեծ բանակով նորից են հարձակվել, կողոպտել են Տարոնը, հասել մինչև Երզնկա:

Այս նոր արշավանքը ղեկավարողը եղել է Տուղրիլ բեգը: 1058 թ. Բաղդատի խալիֆը Տուղրիլին շնորհել է սուլթանի կոչում: Տուղրիլը հիմքն է դրել Սելջուկյան մեծ պետության, շարունակելով մահ ու ավեր տարածել ամեն կողմ, մասնավորապես Հայաստանում: Դիարբեքիի և Ամիդի գերեվաճառական շուկաները կրկին լեցվել են հայ աղջիկներով ու պատանիներով, որոնց մեջ անշուշտ պիտի լինեին մեծ թվով երզնկացիներ:

«Այսպիսով, - կարդում ենք «Հայ ժողովրդի պատմություն» 3-րդ հատորում, - թեև Տուղրիլ բեգի ժամանակ՝ 1025–1063 թթ. կատարվող սելջուկյան արշավանքները չհանգեցրին Հայաստանի նվաճմանը, սակայն ամայացնելով Հայաստանը և թուլացնելով Բյուզանդիայի արևելյան սահմանների պաշտպանական գծերը, հող նախապատրաստեցին ոչ միայն ամբողջ Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայս-

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 38:

րության Փոքր Ասիայի արևմտյան նահանգների նվաճման համար»¹:

Տուգրիլի Հաջորդը՝ Ալփասլանը գրավել է Անին, Սերաստիան, իսկ վերջինիս Հաջորդ Մելիքշահի իշխանության շրջանում (1072–1092) ամբողջ Հայաստանն արդեն գտնվում էր սելջուկների տիրապետության ներքո: Այս տիրակալի օրոք Սելջուկյան պետությունը հասել էր իր հզորության գագաթնակետին, գրավել Եգիպտոսը, Ասորիքը, Փոքր Ասիան, Արևելքից էլ մինչև Բուխարան, Սամարղանդը, Քաշկարի պետությունը:

Եթե նախընթաց շրջանում սելջուկների քաղաքականությունը եղել է գրավված երկրները ամայացնելու, թալանելու, մարդկանց անխնա կոտորելու ծրագիրը, ապա Մելիքշահի իշխանության տարիներին, սելջուկները վարել են իրենց գրաված երկրներում տիրապետությունը ամրապնդելու, Հայաստանում թուրքեր բնակեցնելու, երկրի ազգային դիմագիծը փոխելով՝ վերջնականապես այն որպես տարածք նվաճելու քաղաքականություն:

Մելիքշահի մահից հետո, 1092 թվականից սելջուկների հզոր պետությունը աստիճանաբար մասնատվում է, թուլանում: Ստեղծվում են փոքր սուլթանություններ, աթաբեկություններ:

Հենց Հայաստանի մեծ մասը գտնվում էր նման սուլթանությունների իշխանության տակ, թեև որոշ գավառներ ունեին իրենց սահմանափակ իրավասություններով հայ իշխաններ:

2. ԵՐԶՆԿԱՆ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԳՐԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Որ Երզնկան եղել է թատերաբեմ վերևում նկարագրված կոիվների, այլան-թալանի ու կոտորածների, կասկածից վեր է: Քաղաքը մի հորդայի ձեռքից անցել է մյուսին, ամեն մի հարվածից լինելով ավելի ու ավելի արնաքամ, տալով մեծ քանակությամբ զոհեր:

Ըստ երևույթին սելջուկյան արշավանքների առաջին շրջանում Երզնկան ունեցել է Բյուզանդական կայսրությանը հարկատու տեղական հայ իշխաններ: Բայց այդ իշխանների իրավասությունը հարկեր հավաքելուց և տեղ հասցնելուց այն կողմ չէր կարող անցնել: Նրանք ոչինչ չէին կարող անել սելջուկյան հորդանների դեմ ժողովրդին պաշտպանելու ուղղությամբ: Բաղդատի գերեվաճառական շուկաներում կարող էին լինել նաև Երզնկայի հայ իշխանների ազդեցիկներն ու տղաները: Լաստիվերցին նկարագրելով սելջուկների հերթական արշավանքներից մեկը, ասում է, թե երբ նրանք մտել են

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, էջ 454:

Մելիտինե, հույների փոքրաթիվ խումբը գիշերով կովի է բռնվել թշնամու հետ, բայց ոչինչ չի կարողացել անել, դիմել է փախուստի: «Իսկ քաղաքում բռնվածներին բոլորին սրակոտոր արին և տասներկու օր մնալով այնտեղ, քաղաքն ու նրա շրջակա դաստակերտները հիմնահատակ ավերվեցին: ... Բայց Եկեղյաց գավառից ներքև ընկած գավառները, որով անցան գիշերը, երբ իմացան Մելիտինեին հասած աղետները, աղեղնավոր զորքերի մեծ բազմություն հավաքեցին և բռնեցին ճանապարհի կիրճերը»¹:

Լաստիվերցին ցնցող տողերով է նկարագրել 1054 թ. աղետավոր արչավանքի սարսափները՝ Երզնկայի մոտակայքի գավառներում: Նա գրում է. «Այն աղետները, որ այն ժամանակ նրանք հասցրին, ո՞վ կարող է գրի առնել և կամ ու՞մ միտքը կզորի թվել. որովհետև ամբողջ երկիրը լցված էր դիակներով. չեներն ու անչեն վայրերը, ճանապարհներն ու անապատ տեղերը, քարանձավներն ու առապարները, անտառախիտ ու ապառաժոտ վայրերը, բոլոր շինանիստ տեղերում հրկիզելով ավերեցին տներն ու եկեղեցիները, որոնց կրակի բոցը ավելի էր բարձրանում, քան Բաբելոնի հնոցին: ... Այս աղետները կրելով՝ երկիրը սուգ հագավ ու կործանվեց, որովհետև ոչնչացան նրա բնակիչները. ամբողջ աշխարհից իսպառ վերացավ ուրախությունը, ամեն տեղ միայն ողբ ու հառաչանք, բոլոր տեղերում միայն լաց ու կոծ, ո՛չ մի տեղ չեն լսվում քահանաների երգերն ու Աստծու փառաբանությունն ձայնը, ո՛չ մի տեղ չեն բացվում գրքերը՝ լսողներին խրատելու և մխիթարելու համար, որովհետև ընթերցողները սրամահ եղան հրապարակներում, իսկ լսողները՝ այրվեցին ու մոխրացան: Ո՛չ մի տեղ չի լսվում հարսանիքի ձայն, ոչ էլ նորածին մանկան ավետիք, ... արոտներում չի խմբվում նախիր, ոչ էլ գառներն են դաշտում խայտում, էլ ո՛չ հնձվորն է դիզում խրճերը և ո՛չ էլ լսում է անցնող մարդկանցից գովեստի խոսքեր, չեն լցվում կայերն այլևս ցորենով, և հնձաններում չի ճողփում գինին. ո՛չ այգեկուլի ժամանակ ուրախ ձայներ են լսվում, ո՛չ ծանրանում են պահարանները կուժ-սափորներով: Այս բոլորն ահա վերացան-կորան ու չեն երևում:

Ո՞ր Երեմիան պիտի ողբա մեր այս կործանումը, ճանապարհներից ու լեռներից միչտ ողբեր երգելով... Վա՛յ ինձ, որ ես եմ վիպերգում սրանք... Իսկ այն կոտորածը, որ եղավ Դերջան ու Եկեղյաց գավառներում և նրանց միջասահմաններում, ոչ ոք չի կարող նկարագրել, բայց դու պատմածներովս չափի՛ր այն»¹:

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 84:

Լաստիվերցին այստեղ խնայում է ընթերցողին ու չի նկարագրում Երզնկայի ողբերգությունը, բայց նկարագրում է մի այլ էջում, 1057 թ. արչավանքի առիթով: Նա գրում է.

«Բայց որովհետև տեսան երկիրը անտերունչ է և առանց պահապանի, այդ պատճառով էլ չարի արբանյակները նորից վերադարձան և մտնելով Մանանաղի գավառը՝ բաժանվեցին երկուսի. մի մասը գնաց Եկեղյաց գավառ և գիշերով Հարձակվեց այնտեղ եղած քաղաքի վրա. անօրենները քաղաքը գտան անպատրաստ և անփույթ: Այնտեղ կատարված աղետավոր ու ողորմագին չարիքները ես անկարող եմ գրի առնել, քանզի երբ որ առավոտ լուսացավ, այնքան լալագին ու խոռվահույզ մի տեսարան էր այնտեղ երևում, որ և՛ քարերին, և՛ բոլոր անշունչ արարածներին անգամ, հառաչել, ողբալ էր տալիս. այդ ո՞ր տեսնողը չէր դողա ցավից, այդ որի՞ սիրտը չէր կտրատվելու, որի՞ աչքերը չէին խավարի՝ միգով մթամած, հրապարակները, տներն ու ընդարձակ սրահները, նրբափողոցներն ու այգիները լի էին դիակներով. քաղաքի գրեթե ամբողջ սահմանը ներկված էր կոտորվածների արյամբ. կային շատերը, որոնք դեռ հոգին չէին ավանդել. կտրված ձայնով ծանր էին շնչում. ոմանց չարաչար, անողոքարար վիրավորելով՝ փորտոխքն էին դուրս թափել գետին, լյարդը հանելով՝ բերանը դրել և նույնիսկ ուտել էին ստիպում դեռևս կենդանի մնացածներին:

... Քաղաքը և նրա չրջակա գյուղերն ու ագարակները պաշարեցին այնքան, մինչև որ մարդկանցից ոչ ոք կենդանի չմնաց, բացի բերդերում եղածներից: Իսկ անօրենները, ավարով լիացած ու հագեցած, քաղաքն այրեցին և վերցնելով գավառի գերիներին ու կողոպուտը՝ կրկին ետ դարձան»:

Ապա, խոսքն ուղղելով դժբախտ Երզնկային, Լաստիվերցին ողբում է այսպես. «Այս է վշտամբեր քո պատմությունը, ո՞վ քաղաք, այլևս ոչ թե բնակիչներիդ համար ապաստանելու քաղաք, այլ կորստյան խորխորատ. քո բազմատեսակ աղետներից մենք դեռ միայն մի փոքրը հիշատակեցինք»²:

Ինչպես ասացինք, այս բոլորը կատարվում էր այն տարիներին, երբ Երզնկան դեռ ձևականորեն գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետությունից: Սելջուկներն այդ քաղաքը գրավել են 1071 թվականին: Երկրի տերը դառնում է Մանկունձակ Թյուրքմեն ամիրան՝ Ալփասլանի զորավարներից մեկը, նրա նման արյունարբու

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 56-58:

² Նույնը, էջ 76:

մի բռնակալ:

1097–1165 թվականներին Երզնկան գտնվում էր Դանիշմանյանների տիրակալության տակ: Նրանց ձեռքում էին նաև Կեսարիան, Սեբաստիան և Մելիտինեն: Այս ամիրայական տան Հիմնադիր Տիլու Դանիշմանը ենթադրվում է, որ եղել է մահմեդականություն ընդունած Հայ՝ Հրահատ Լիպարիտյանը: Բայց դա չի խանգարել, որ ամենամոլեգին քաղաքականություն վարի իրեն ծնող ժողովրդի դեմ, կոտորի, տանջի:

«Երեք ահեղ բռնակալք,- գրում է Ղ. Ալիշանը,- որք Պոնտոսի ափունքեն մինչև ի Միջերկրականն և մինչև Արարիա տիրապետին, շատ հեղ քրիստոնեից, երբեմն ալ իրարու վախ ձգելով, մեջերին քրիստոնեից ամեննն ահարկուն և ատող Տենիշմենտն էր,- մեկալներուն ասպատակութեննն քիչ վերջը ինքն ալ ասպատակեց Երզնկա և Կամախա կողմերը և շատ ավարով դարձավ ի Սեբաստիա»¹:

Այս բոլորով Հանդերձ՝ սելջուկյան ազդեցության երկրորդ շրջանը որոշ չափով տարբեր էր առաջինից: Եթե առաջինում նվաճողները հարձակվում էին հայկական գավառների վրա, կողոպտում և հեռանում էին, իրենց ետևում թողնելով մահ ու ավեր, իսկ քրիստոնյաների բնաջնջումը միայն ուրախություն էր պատճառում, ապա երկրորդ շրջանում, ինչպես ասացինք նախորդ էջերում, Մելիքշահի օրոք վարում էին այլ քաղաքականություն: Անհրաժեշտ էր ունենալ երկիրը մշակող, շենցնող ժողովուրդ, նաև արհեստավորներ, առևտրով զբաղվողներ: Քարուքանդ քաղաքներն ու գյուղերը ոչինչ չէին կարող տալ նրանց: Ահա թե ինչու մեր մատենագիրները Մելիքշահի մասին խոսում են ավելի բարյացակամորեն, քան Տուղրիլի, Ալփասլանի մասին:

Ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի մասնակի նվազումը չէր նշանակում Երզնկայի հայերի ապահովություն ու հանգիստ կյանք: Ժողովուրդն իր աշխատանքի ամբողջ արդյունքը հանձնում էր տիրապետողներին, իրենց մոտ թողնելով այնքան, որքան անհրաժեշտ էր սովամահ չլինելու համար, հաջորդ տարի կրկին վար ու ցան անելու համար:

Իսկ դա նշանակում էր, որ ժողովուրդը հնարավորություն չունեի զարկ տալու հոգևոր զարգացմանը, ստեղծելու մշակութային արժեքներ:

Այդ երկու դարերի վերաբերյալ աննշան փաստեր են մեզ հասել, կապված մշակութային երևույթների հետ:

¹ Ղ. Ալիշան, ԾնորՀայի և պարագա յուր, Վնեստիկ, 1873, էջ 224:

Կա փաստ, թե 1183 թ. Երզնկացի երկու կանայք՝ Գոհարն ու Սոսրովիդուխտը վերանորոգել են տվել մի Ավետարան և նվիրել են Երզնկայի ս. Աստվածածին եկեղեցուն¹: 1131 թ. էլ Անիից մի պատանի մեկնել է Երզնկա, Գրիգոր Լուսավորչի վանքում կրթություն ստանալու:

Ուրիշ նման փաստեր էլ կան, սակայն, դրանով հանդերձ, դրանք ամենեկին վկայություններ չեն Երզնկայի մտավոր աշխուժացման:

Ձի եղել նաև հասարակական, քաղաքական կյանք: Ժողովուրդը ապրել է տեական սարսափների տակ, տնտեսական ծանր պայմաններում:

Բոլոր նվաճողներն էլ, լինեն դրանք բյուզանդացիներ, արաբներ կամ սելջուկներ, պիտի որ Հայաստանում ունենային տեղական լեզվին, բարբերին ծանոթ հենարաններ, վասալ իշխաններ, որոնք հարկատու լինեին տերերին: Բայց այդ մարդիկ նույնպես, կիսաիշխանական կյանքով ապրելու համար իրենց հերթին պիտի ճնշեին ժողովրդին, լրացուցիչ հարկեր վերցնեին: Նման իշխանների մեջ եղել են մարդիկ, որոնք տարված կերուխումով, հարստանալու տենչով ամենեկին չեն մտածել ժողովրդի մասին, բայց եղել են և հոգևոր ու քաղաքական պետեր, որոնք զարկ են տվել կրթական, մատենագրական աշխատանքին, վանքերին կից հիմնել են դպրոցներ, գրչագրական կենտրոններ, քաջալերել են մատենագրությամբ զբաղվողներին, ինչպես պիտի տեսնենք հաջորդ գլուխներում:

¹ Գարեգին Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 493-494: